

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ TASAVVUF KLASİKLERİNDE
DUA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nermin GÜNDÜZ

İstanbul
Ocak-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ TASAVVUF KLASİKLERİNDE DUA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nermin GÜNDÜZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Muhammed Veysel AKKAYA

İstanbul
Ocak-2025

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Muhammed Veysel AKKAYA

Üye: Prof. Dr. Necdet TOSUN

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İyat ERBAKAN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İbnü’l-Arabî Öncesi Tasavvuf Klasiklerinde Dua” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlâk ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yaralandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Nermin GÜNDÜZ

ÖN SÖZ

Her bilim dalı, kendine özgü yöntemleri ve ifade tarzıyla şekillenmektedir. Araştırmalarda izlenen yöntemler sonucunda elde edilen bulgular, ilgili disipline özgü terimlerle ifade edilmektedir. Bu nedenle, her bilim dalı terimlerini titizlikle belirlemektedir. Tecrübe ve sezgi temelli bir disiplin olan tasavvufta ise terimlerin anlamı, tasavvufî düşünce ve pratiğin doğru anlaşılabilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Tasavvufî ifadelerin yanlış yorumlanmasını önlemek amacıyla sûfiler, yalnızca ehil kişilerin kavrayabileceği bir literatür oluşturmuş ve bu terimlerin doğru anlaşılmasını sağlamayı hedeflemiştir.

Bu çalışmada ele alınan konunun seçilmesinde, tasavvuf literatüründe ve sûfilerin seyr u sülûk süreçlerinde duanın özel bir yere sahip olması etkileyici olmuştur. Konunun tasavvuf klasiklerine dayanarak incelenmesinin nedeni ise klasik dönem sûfilerinin eserlerinin, tasavvufî hayatı anlamada yol gösterici bir çerçeve sunması ve bu eserlerin tasavvuf ilminin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmesidir.

Bu tez çalışması, “İbnü’l-Arabî Öncesi Tasavvuf Klasiklerinde Dua” başlığı altında, sûfiler için derunî anlamlar ihtivâ eden duanın nasıl anlaşıldığını ve tasavvufî literatürdeki gelişimini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma; giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, problemi ve sınırlılıkları ele alınmakta, ardından kaynakların değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu bölümde, çalışmada izlenen yöntem, konunun taşıdığı önem, karşılaşılan zorluklar ve kullanılan kaynaklar genel bir çerçevede sunulmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü, konunun kavramsal temelini oluşturmak amacıyla üç alt başlık altında ele alınmıştır. İlk alt başlıkta, dua kavramının lügat ve ıstılah anlamları incelenmiş; ardından salât, istiâze, istiğfar, tazarru ve ibtihâl gibi dua ile ilişkili yakın anlamlı terimler kısaca değerlendirilmiştir. İkinci alt başlıkta, ilkel kabile dinlerinden başlayarak Eski Mezopotamya, Mısır ve Yunan uygarlıkları ile Mecûsîlik, Maniheizm, Sabiîlik, Hint ile Uzak Doğu dinleri, Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta dua konusu ele alınmış; bu dinlerdeki dua pratikleri ve anlayışları üzerinde durulmuştur. Üçüncü alt başlıkta ise İslâm’da dua, Kurân ve hadisler bağlamında değerlendirilmiş ve ardından sahâbe ve tâbiîn dualarına yer verilmiştir. Bu yaklaşım, çalışmanın ana konusuna

geçmeden önce dua kavramının farklı bağlamlardaki anlamlarını ve tarihsel arka planını ortaya koymayı amaçlamakta ve böylece ilerleyen bölümlerde ele alınacak konuların daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamamaktadır.

Çalışmanın temelini oluşturan ikinci bölüm, “İbnü’l-Arabî Öncesi Tasavvuf Klasiklerinde Dua” başlığı altında ele alınmıştır. Üç alt başlıktan oluşan bu bölümde, sûfîlerin duaya dair düşünceleri ve tasavvuf literatüründeki konumu incelenmiştir. Bölümün ilk alt başlığı olan “Tasavvufta Dua Kavramı” nda, sûfîlerin bakış açısıyla duanın mahiyeti, önemi ve amacı ele alınmıştır. İkinci alt başlıkta, dua kavramının tasavvuf klasiklerinde tövbe, zikir, sabır, tevekkül, şükür, rızâ ve tevessül gibi temel tasavvufî kavramlarla münasebeti incelenmiş ve böylece duanın mahiyetinin daha kapsamlı bir şekilde açıklanması amaçlanmıştır. Üçüncü alt başlıkta ise belirlenen klasik eserler çerçevesinde sûfîlerin dua ile ilgili düşünceleri aktarılmıştır. Sonuç kısmında, araştırma sürecinde elde edilen bulgular analiz edilmiş; ulaşılan nihâî çıkarımlar genel bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Sonuç olarak, bu çalışmada sûfîlerin bakış açısıyla duanın tasavvuf literatüründeki konumu ve anlam dünyasındaki yeri ortaya konulmuştur.

Bu tez çalışmasının her aşamasında desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübesinden istifade etme imkânı bulduğum değerli danışmanım Doç. Dr. Muhammed Veysel AKKAYA’ya en içten teşekkürlerimi sunar, kendisine minnettârlığımı ifade ederim. Tez savunma jürimde yer alarak çalışmamı titizlikle değerlendirip kıymetli görüş ve önerileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Necdet Tosun ve Dr. Öğr. Üyesi İyat ERBAKAN hocalarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çalışmalarım süresince bilgi ve hoşgörüsüyle bana rehberlik eden, yapıcı ve destekleyici yaklaşımıyla her daim yanımda olan kıymetli hocam Dr. Zeynep Gülten YILMAZ’a şükranlarımı sunarım. Ayrıca, tez çalışmam boyunca maddî ve mânevî desteklerini daima hissettiğim sevgili anne ve babama gönülden minnettârlığımı ifade ederim.

Nermin GÜNDÜZ
İstanbul-2025

ÖZET

İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ TASAVVUF KLASİKLERİNDE DUA

Nermin GÜNDÜZ

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammed Veysel AKKAYA

Ocak, 2025 - x + 146 Sayfa

Tasavvuf düşüncesinde dua, kulun Allah'a yönelerek O'na teslimiyetini ve bağlılığını ifade ettiği ibadetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu ibadet, bireyin mânevî gelişim sürecinde Allah Teâlâ'ya olan yakınlığını arttıran temel unsurlardan biridir. Dua, kalpte muhabbetin yeşermesine vesile olan, Hakk'ın huzûrunda bulunma bilincini sürekli kılan ve Rabbin rahmetine yönelerek ubûdiyet şuurunu pekiştiren bir yakarış olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, sûfilerin seyr u sülûk yolculuklarında önemli bir yere sahip olan dua kavramını, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) öncesi tasavvuf klasiklerinde ele alınış biçimiyle incelemektedir. Araştırmada, sûfilerin dua kavramına yönelik yaklaşımları değerlendirilmiş ve bu kavramın tasavvuf literatüründeki yeri analiz edilmiştir. Literatür taraması ve doküman analizi yöntemleriyle gerçekleştirilen bu çalışma, sûfilerin dua anlayışına ilişkin tasavvuf literatürüne özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Tasavvuf klasiklerinin incelenmesi neticesinde, duanın yalnızca bir talep ifadesi olmadığı, aynı zamanda ilâhî aşka duyulan özlemi güçlendirmede önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, duanın bireyin kendi varlığını fânî kılarak Hakk'ın varlığında yok olma ve vuslat arzusunu dile getirme gibi derûnî mânâlar ihtivâ ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca, duanın tövbe, zikir, sabır, tevekkül, şükür, rızâ ve tevessül gibi tasavvufî kavramlarla ilişkisi ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmada belirlenen klasik eserler bağlamında her bir eserde dua kavramının nasıl ele alındığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dua, İbadet, Sûfî, Tasavvuf , İslâm

ABSTRACT

PRAYER IN PRE-IBN AL-ARABI SUFI CLASSICS

Nermin GÜNDÜZ

Master, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Muhammed Veysel AKKAYA

January, 2025 – x + 146 Pages

In Sufi thought, prayer is recognized as one of the acts of worship in which the servant turns to Allah and expresses his submission and devotion to Him. This worship is one of the basic elements that increase the closeness of the individual to Allah in the process of spiritual development. Prayer is considered as a supplication that leads to the blossoming of love in the heart, perpetuates the consciousness of being in the presence of the Almighty, and reinforces the consciousness of servitude by turning towards the Lord's mercy.

This study examines the concept of prayer, which has an important place in the Sufis' journeys, as it is treated in Sufi classics before Ibn al-'Arabī (d. 638/1240). In the study, Sufis' approaches to the concept of prayer are evaluated and the place of this concept in Sufi literature is analyzed. This study, which is based on literature review and document analysis methods, aims to make an original contribution to the Sufi literature on the Sufis' understanding of prayer.

As a result of the examination of the Sufi classics, it has been determined that prayer is not only an expression of demand, but also plays an important role in strengthening the longing for divine love. In addition, it has been understood that prayer contains inner meanings such as making the individual's own existence mortal and expressing the desire for annihilation and union with God. In addition, the relationship between prayer and Sufi concepts such as repentance, dhikr, patience, trust, gratitude, consent and tawassul has been revealed. In addition, it has been determined how the concept of prayer is handled in each work in the context of the classical works determined in this study.

Keywords: Prayer, Worship, Islam, Sufi, Sufism

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Önemi.....	1
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.5. Araştırmanın Problemi	2
1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
1.7. Kaynakların Değerlendirilmesi	3

İKİNCİ BÖLÜM

DUA	6
2.1. Kavramsal Çerçeve	6
2.1.1. Duanın Lügat Anlamı	6
2.1.2. Duanın İstılah Anlamı.....	7
2.1.3. Duayla İlgili Yakın Anlamlı Kavramlar	10
2.2. Diğer Dinlerde Dua	15
2.2.1. İlkel Kabile Dinlerinde Dua.....	15
2.2.2. Eski Mezopotamya, Mısır ve Yunan Dinlerinde Dua	16
2.2.3. Mecûsîlik'te Dua	17
2.2.4. Maniheizm'de Dua	17
2.2.5. Sâbîlik'te Dua	17

2.2.6. Hint ve Uzak Doğu Dinlerinde Dua	18
2.2.7. Yahudilik'te Dua	20
2.2.8. Hıristiyanlık'ta Dua	23
2.3. İslâm'da Dua	26
2.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Dua	27
2.3.2. Hadîs-i Şerîflerde Dua	30
2.3.3. Sahâbe ve Tâbiinde Dua	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ TASAVVUF KLASİKLERİNDE DUA..... 41

3.1. Tasavvufta Dua Kavramı	41
3.2. Duanın Diğer Tasavvufî Kavramlarla İlişkisi	44
3.2.1. Tövbe	45
3.2.2. Rızâ	48
3.2.3. Tevessül	53
3.2.4. Zikir	58
3.2.5. Tevekkül	61
3.2.6. Şükür.....	66
3.2.7. Sabır.....	70
3.3. Tasavvuf Klasiklerinde Dua.....	74
3.3.1. er-Ri'âye li-Hukûkılâh ve'l-Kıyâm Bihâ.....	74
3.3.2. Hatmü'l-Evliyâ	77
3.3.3. el-Lüma'	79
3.3.4. et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf	83
3.3.5. Kütü'l-kulûb fi Mu'âmeleti'l-Mahbûb	84
3.3.6. Tehzîbü'l-Esrâr fi Tabakâti'l-Ahyâr.....	97
3.3.7. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye.....	101
3.3.8. Keşfü'l-Mahcûb.....	107
3.3.9. Kitâbü'l-Beyâz Ve's-Sevâd	112
3.3.10. İhyâü Ulûmi'd-Dîn	115
3.3.11. Avârifü'l-Ma'ârif.....	124

SONUÇ..... 131

KAYNAKÇA	136
ÖZGEÇMİŞ.....	146

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
b.	: Bin, ibn (oğlu)
B.Ü.	: Balıkesir Üniversitesi
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.	: Milâdî
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
U.Ü.	: Uludağ Üniversitesi
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
v.t.b.	: Vefat Tarihi Bulunamadı

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Tasavvuf düşüncesinde dua, sûfilerin Allah'a yönelerek ihtiyaç ve arzularını dile getirdikleri temel bir ibadet ve iletişim aracıdır. Zâhirî anlamda Allah Teâlâ'ya isteklerin sunulması, bâtınî mânâda ise içsel bir arayış ve mânevî tekâmül sürecini ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî öncesi klasik tasavvuf eserlerinde duanın farklı anlam boyutlarına ilişkin aktarılan bilgi ve tecrübeler bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, tasavvuf klasiklerinde yer alan dua kavramını bilimsel yöntemler çerçevesinde incelemektir. Çalışmada, sûfilerin dua ile ilgili yaklaşımları ve duanın diğer tasavvufî kavramlarla münasebeti ele alınarak tasavvuf düşüncesindeki yeri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu doğrultuda, literatüre katkı sağlamak ve tasavvuf alanında yapılacak akademik araştırmalara zemin hazırlamak hedeflenmektedir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Dua kavramı; tefsir, hadis, kelâm, dinler tarihi, din psikolojisi ve din eğitimi gibi farklı disiplinlerde ele alınmış olmasına rağmen, tasavvuf alanında kapsamlı bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyerek İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf klasiklerinde dua olgusunu müstakil bir başlık altında ele almakta ve onu hem tasavvufî kavramlarla olan ilişkisi hem de klasik eserlerdeki konumu bağlamında değerlendirmektedir. Bu yönüyle literatüre özgün bir katkı sunmakta ve tasavvuf düşüncesinde duanın mahiyetine dair sistematik bir çerçeve ortaya koymaktadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, dua kavramının tasavvufi literatürdeki yerini incelemek amacıyla literatür taraması ve doküman analizi yöntemleri kullanılmıştır. İlk aşamada, sûfîlerin eserleri, kitaplar, tezler, makaleler, ansiklopedi maddeleri gibi dua konusunu ele alan çeşitli kaynaklar sistematik bir yaklaşımla taranmış ve incelenmiştir. Bu süreçte, dua kavramına yönelik farklı yorum ve yaklaşımlar tespit edilerek belirli temalar çerçevesinde kategorize edilmiştir.

Araştırmanın ikinci aşamasında, İbnü'l-Arabî öncesi döneme ait tasavvuf klasiklerinde dua konusunun ele alınış biçimi incelenmiştir. Her eserde, duanın nasıl tanımlandığı, hangi bağlamlarda ele alındığı ve hangi temalar etrafında şekillendiği analiz edilmiştir. Ayrıca, duanın diğer tasavvufi kavramlarla ilişkisi değerlendirilerek sûfî düşünce yapısındaki yeri ve anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler, tematik olarak tasnif edilip yorumlanmış ve bu doğrultuda tezin ana başlıkları oluşturulmuştur. Sonuç olarak, çalışmada ulaşılan veriler ışığında dua kavramının tasavvufi literatürdeki yeri ortaya konulmuştur.

1.5. Araştırmanın Problemi

Bu çalışmanın temel sorusu, İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf klasiklerinde dua kavramının sûfîler nazarında nasıl bir mânâ ihtivâ ettiğini tespit etmektir. Bu doğrultuda, çalışmada şu sorulara yanıt aranacaktır:

- Sûfîlerin dua ile ilgili görüşleri nelerdir ve bu görüşler hangi bağlamlarda değerlendirilmiştir?
- Tasavvuf klasiklerinde dua, hangi kavramlarla ve hangi meseleler etrafında ele alınmıştır?
- Sûfîlerin dua anlayışındaki ortak unsurlar ve özgün yaklaşımlar nelerdir? Bu yaklaşımlar tasavvuf klasiklerinde nasıl yansıtılmıştır?

Bu sorular, dua ile diğer tasavvufî kavramlar arasındaki ilişkiyi, duanın sûfîler için taşıdığı anlamı ve mânevî tekâmül sürecindeki rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmanın İbnü'l-Arabî öncesi dönemle sınırlandırılmasının sebebi, konunun yüksek lisans seviyesini aşacak genişlikte bir muhtevâyâya sahip olmasıdır. Nitekim İbnü'l-Arabî, tasavvuf düşüncesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen önemli bir şahsiyettir. Onun geliştirdiği metafizik anlayış, özellikle Vahdet-i Vücûd öğretisi çerçevesinde tasavvufun teorik yapısını derinden etkilemiştir. Bu nedenle, İbnü'l-Arabî'nin tasavvufa kazandırdığı yeni irfânî boyut göz önünde bulundurularak çalışmanın yalnızca İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf klasikleriyle sınırlandırılması uygun görülmüştür.

1.7. Kaynakların Değerlendirilmesi

Bu çalışmada, İbnü'l-Arabî öncesi dönemde sûflilerin dua anlayışını incelemek amacıyla temel kaynaklar olarak Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden yararlanılmıştır. Âyetlerin tasavvufî yorumunda, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifu'l-İşârât* eserleri kullanılmıştır. Hadislerde dua kavramının ele alınışını incelemek için ise Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned* adlı eseri ile Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Kütüb-i Sitte* kapsamındaki eserlerine başvurulmuştur.

Tasavvuf literatüründe dua kavramını ve duanın diğer kavramlarla münasebetini izah etmek amacıyla klasik ve modern dönem tasavvuf sözlükleri temel alınmıştır. Klasik dönemde, Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*, Abdürrezzak el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Letâifu'l-A'lam fî İşârâtı Ehli'l-İlham: Tasavvuf Sözlüğü* ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât* adlı eserleri esas alınmıştır. Modern dönemde ise Süleyman Uludağ'ın *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Ethem Cebecioğlu'nun *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* ve Zafer Erginli'nin *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Araştırmada başvurulan temel eserlerden ilki, tasavvuf düşüncesinde derin bilgiye sahip, zâhiri ve bâtinî ilimlere vâkıf olan Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Riâye li-Hukûkullâh* adlı eseridir. Bu eser, ehl-i sünnet tasavvufunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Nübüvvet ve velâyet meselelerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alan ve tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ* adlı eseri de bu çalışmada başvurulan kaynaklar arasındadır.

Ebû Nasr Serrâc Tûsî'nin (ö. 378/988) *el-Lüma'* adlı eseri, Ehl-i Sünnet anlayışı çerçevesinde tasavvufa yöneltilen eleştirilere cevap niteliği taşıyan ve "Mektup, Dua ve Risâleler" başlığı altında dua konusuna da yer veren önemli kaynaklardan biridir. Serrâc, eserinde sunduğu bilgilerle sünnî tasavvuf anlayışını ortaya koyarken, tasavvufî terimlerin teşekkülüne önemli katkılarda bulunan ve "*Ta'arruf* olmasaydı tasavvuf bilinmezdi" şeklinde değerlendirilen Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* adlı eseri de bu çalışmada başvurulan temel kaynaklar arasındadır.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kütü'l-kulûb* adlı eseri, ahlâk, edep, ilim, irfân, mânevî hâl ve terbiye konularında kendisinden önceki birikimi büyük ölçüde bir araya getiren ve duayı çeşitli yönleriyle ele alan önemli kaynaklardan biridir. Bu eser, aynı zamanda bu çalışmada yararlanılan temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed Hargûşî'nin (ö. 406/1015-16) *Tehzîbü'l-Esrâr fî Tabakâti'l-Ahyâr* adlı eseri, zühd, tasavvuf ve ahlâka dair meselelere yer veren ve bu çalışmada başvurulan temel kaynaklar arasında bulunan önemli bir eserdir. Eserde dua ile ilgili bölümlerin yer alması ve çeşitli sûfilere ait duaların aktarılması, bu kaynağın çalışmadaki önemini artırmaktadır.

Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî'nin *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* adlı eseri, tasavvufta duanın anlaşılmasına yönelik bu çalışmada temel başvuru kaynaklarından biridir. Eserde, Kuşeyrî'nin dua hakkındaki görüşleri ile sûfilerin dua anlayışları ve tecrübeleri ele alınarak böylece dua kavramına dair kapsamlı bir değerlendirme sunulmaktadır.

Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) *Kesfü'l-mahcûb* adlı eseri, tasavvufî prensiplerin, ritüellerin ve ahlâkî kuralların şeriat ile uyumuna odaklanmakta olup sûfilerin dua hakkındaki tecrübelerini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Kirmânî es-Sîrcânî'nin (ö. 470/1077) *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd* adlı eseri, orijinal başlıklar oluşturarak çok sayıda sûfî sözünü, menkıbesini ve şiirini bir araya getirmesiyle tasavvuf literatürüne önemli bir katkıda bulunmuştur.

Eserde sūfîlerin çeşitli konulara dair görüşleri yer almakta olup dua hakkındaki ifadeleri de bu çerçevede dikkate değerdir. Bu yönüyle eser, çalışmamızın kaynak değerlendirmesi kapsamında ele alınmıştır.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eseri, dua konusunu *Kitâbü'z-Zikr ve'd-Da'avât* başlıklı özel bir bölümde ele almakta ve görüşlerini Kur'an ve hadislerle temellendirmektedir. Bu yönüyle eser, çalışmada yararlanılan önemli kaynaklardan biridir.

Duanın ibadetin özü olduğunu ifade eden Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Allah'tan bereket talebiyle bazı duaları derlemiştir. Bu duaların, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 437/1045) *Kütü'l-kulûb* adlı eserinde de yer aldığı ve Mekkî tarafından güvenilir kaynaklardan aktarıldığı belirtilmektedir. Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif* adlı eserinde bu duaların okunmasını tavsiye etmiş olup söz konusu eser, bu çalışmada yararlanılan temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Ayrıca bu çalışmada, Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü'l-Evliyâ'*, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Asfiyâ'* ile İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* gibi tabakât türündeki eserlerin yanı sıra, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, konuya dair hazırlanmış tez ve makalelerden de istifade edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

DUA

2.1. Kavramsal Çerçeve

2.1.1. Duanın Lügat Anlamı

Dua (دعاء) kelimesi, Arapça kökenli olup “d-a-v” (دعو) harflerinden türetilmiş bir mastardır.¹ Farklı bağlamlarda kullanılan bu kavram sözlükte; seslenmek, nidâ etmek, yalvarmak,² Allah’ın birliğini kabul etmek, iddia etmek,³ Allah’a yönelmek ve O’na rağbet etmek⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Arap dilinin ilk sağlam ve güvenilir sözlüğü olarak kabul edilen⁵ *Kitâbu’l-Ayn*’da ise dua, özellikle “davet” anlamı çerçevesinde ele alınmış olup “yemeğe davet” ve “biatleşmeye davet” gibi anlamlar içermektedir.⁶

Dua (دعاء) kavramının kökeni olan “دعا” fiili, Arapça’da kullanılan edatlara bağlı olarak farklı anlamlar kazanmaktadır. Örneğin, “له” edatıyla kullanıldığında “ona dua etti” anlamına gelirken, “عليه” edatıyla kullanıldığında “ona beddua etti” anlamı taşımaktadır.⁷ Buna ek olarak, “bâ” harf-i ceri ile kullanıldığında “isimlendirmek”, “li”

¹ Bu kök fiilden çeşitli anlamlarda birçok kelime türetilmiştir. Bkz. Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr Ferâhidî, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Samerrâî, C. 2 (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuât, 1988), 221-222.

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* (Kurân Kavramları Sözlüğü), çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 383-385; Mustafa Nihat Özön, “Dua”, *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1973), 153.

³ Selahattin Parlador, “Dua (İslâm’da Dua)” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/530.

⁴ Ebü’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 329.

⁵ Cemal Muhtar, “İslâm’da Sözlük Çalışmaları II”, *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4 (1986): 331.

⁶ Ferâhidî, *Kitâbu’l-ayn*, 221.

⁷ Murat Oral, “Kur’ân’a Göre Dua ve Duâ’nın Âdâbı: Fâtiha Sûresi Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, C. 22, S. 38 (2017): 163.

harf-i ceri ile kullanıldığında “bir kişinin iyiliğini, hayrını ve mutluluğunu dilemek”, “alâ” harf-i ceri ile kullanıldığında ise “bir kimsenin kötülüğünü ve musibetini talep etmek” anlamlarına gelmektedir.⁸

Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), insanların Hz. Peygamber’e (s.a.v.) saygılı ifadelerle hitap etmeleri gerektiğini bildiren âyeti delil göstererek⁹ duada hem tâzim hem de istekte bulunma anlamlarının bulunduğunu vurgulamaktadır.¹⁰ Ayrıca dua (دعاء) ile nidâ (نداء) kavramlarının anlam bakımından benzerlik taşıdığını ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabildiğini ifade etmektedir.¹¹ Nitekim “*İnkârculara seslenenlerin durumu, bağırp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer*”¹² âyetinde, dua ile nidâ kavramlarının benzer anlamda (seslenme) kullanıldığı görülmektedir.

İbn Manzûr (ö. 711/1311), duanın üç farklı biçimde gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. Ona göre, Allah’ın birliğini ifade etmek ve O’nu övmek bir dua biçimi olarak kabul edilirken, maddî ve mânevî taleplerde bulunmak ise diğer iki dua biçimini oluşturmaktadır.¹³

2.1.2. Duanın İstilah Anlamı

İstilahî anlamda dua, kulun Allah Teâlâ’dan talepte bulunması, dileklerini O’na arz etmesi ve O’nu anmasıdır.¹⁴ Diğer bir ifadeyle dua, kulun Allah’ın azâmeti karşısında

⁸ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-ihyâi't-Türâsü'l Arabî, 1997), 359-360.

⁹ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), en-Nûr 24/63.

¹⁰ Parladır, “Dua (İslâm’da Dua)”, 9/530.

¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 383.

¹² el-Bakara 2/171.

¹³ Parladır, “Dua (İslâm’da Dua)”, 9/530.

¹⁴ Parladır, A.g.e., 9/530.

kendi acziyetini itiraf ederek sevgi ve tâzim duyguları içinde O'nun lütuf ve inâyetini istemesidir.¹⁵

Dua; insanın günahlarına tövbe etmesi, Allah'ın bahşettiği nimetlere şükretmesi ve O'nu zikretmesiyle şekillenen bir ibadettir. Aynı zamanda, hayat boyunca karşılaşılan zorluklar, üzüntüler ve çaresizlikler karşısında Allah'a yönelmesidir.¹⁶ Kişi, bu süreçte çaresizliğini ve güçsüzlüğünü samimiyetle itiraf ederek Allah'tan yardım dilemektedir.¹⁷

Hız. Hasan'a (ö. 49/669) göre, mânevî bir olgunlaşma süreci olarak tanımlanan dua, insanın göklerin Rabbi'ne ihtiyaçlarını sunması, bedeninin ziynetlenmesi ve uzuvlarının süslenmesi olarak ifade edilmektedir.¹⁸ Alexis Carrel'e (ö. 5 Kasım 1944) göre ise dua, insanın her şeyin yaratıcısı ve koruyucusu olan görünmez bir varlıkla zihinsel ve duygusal düzeyde iletişim kurma çabasıdır.¹⁹

Dua, sınırlı, fâni ve âciz bir varlık olan insanın, sonsuz kudret sahibi Allah Teâlâ ile mânevî bağ kurmasını sağlayan bir köprü olarak tanımlanmaktadır. Küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşen bir talep ve niyazı ifade eden dua,²⁰ aynı zamanda bir yakarış ve iç döküş imkânı sunarak insanın Allah'a kendini ifade etmesine vesile olmaktadır. Bu doğrultuda dua, muhabbet ve müşâhedenin kaynağı olarak kabul edilmektedir.²¹

¹⁵ Osman Cilacı, "Dua", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529.

¹⁶ Abdulvahab Yıldız, "Tasavvuf Kültüründe Dua Algısının İnsan Üzerindeki Müsbet Etkileri", *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu Bildirileri, 28-30 Ekim 2016* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2016): 547.

¹⁷ Parlador, "Dua (İslâm'da Dua)", 9/531; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2011), 171.

¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn Tasavvuf Istılahları*, çev. Ahmet Yıldırım ve Abdülgaffar Aslan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 312.

¹⁹ Alexis Carrel, *Dua*, çev. M. Alper Yüçetürk (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1961), 37.

²⁰ Cilacı, "Dua", 9/529.

²¹ Esmâ Sayın, "Tasavvuf ve Psikoloji Açısından Duanın Terapik Etkileri", *Yaşam Bilimleri Dergisi*, C.1, S.1 (2012): 424.

Dua bazen tabiatın düzeni ve estetiği karşısında derin bir gözlem yapan kişinin mutlak kemâle, güzelliğe ve gerçekliğe duyduğu hayranlık duygularının bir ifadesi hâline gelebilmektedir.²² Bu tür dualar, insanın varlık âleminde gördüğü ilâhî tecellileri fark etmesiyle, gönlün Allah'a aşk ve teslimiyetle yöneldiği mânevî bir hâlin tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Dua, alçakgönüllülüğün doruğuna ulaşmış bir rûhun dışa yansıyan bir ifadesidir. Bunun yanı sıra, zekânın karanlık gecesini aydınlatan, aşkın yaptığı bir hamle ve yönlendirici bir ışık olarak görülmektedir. Dua, rûhun mânevî bir âleme doğru yönelişi ve bu süreçte yaşadığı gerilimle açıklanmaktadır. Ayrıca insanın rûhunun, yüce bir mânevî merkeze ve evrenin gizemlerle dolu dünyasına gerçekleştirdiği bir yükseliş olarak da nitelendirilmektedir.²³

Sonuç olarak dua, kulun kendi aciziyetini idrak ederek Allah'tan yardım ve lütuf talep etmesi, O'nun rahmetine sığınarak dileklerini samimiyetle iletmesi şeklinde tanımlanabilir. Dua, insanın Allah ile kurduğu mânevî bağın bir tezahürü ve sınırlı varlığını aşarak mutlak kemâle ve ilâhî hakîkate yönelme arzusunun bir ifadesidir. Dolayısıyla duanın, yalnızca bir talep ya da yakarış olmaktan öte, insanın varoluşunu anlamlandıran ve onu ilâhî hakîkate bağlayan bir ibadet şekli olduğunu söylemek mümkündür.

Duanın hem lügat hem de ıstılah anlamları ele alındıktan sonra, bu kavramı daha kapsamlı bir şekilde anlayabilmek için dua ile anlamca yakın diğer kavramların da incelenmesi gerekmektedir. Bu kavramların analiz edilmesi, duanın farklı boyutlarını ve ibadetle olan bağlantısını daha geniş bir perspektiften değerlendirmeye katkı sağlayacaktır.

²² Parladır, "Dua (İslâm'da Dua)", 9/530.

²³ Sadık Kılıç, "Müteâl Varlık'a Bir Çağrı Olarak Dua ve İnsan", *İlim ve Sanat Dergisi*, S. 14. (1987): 74.

2.1.3. Duayla İlgili Yakın Anlamlı Kavramlar

İslâm dininde dua; salât, istiâze, istiğfar, tazarru ve ibtihâl gibi kavramlarla birlikte ele alınmaktadır.²⁴ Dua, bu kavramlarla değerlendirildiğinde muhtevâsı daha kapsamlı ve anlaşılır hâle gelen, dinî duygu ve düşüncenin farklı yönlerini yansıtan çok boyutlu bir ibadet niteliği kazanmaktadır.²⁵ Söz konusu kavramların açıklanması; çalışmanın bütünlüğünü sağlamak ve duanın anlam çerçevesini daha ayrıntılı biçimde ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Bu kavramlar şu şekildedir:

2.1.3.1. Salât

Salât (صلاة) kavramı, sözlükte mağfiret dilemek,²⁶ zikir, inkıyâd, boyun eğmek,²⁷ yüceltmek²⁸ vese senâ etmek²⁹ gibi çeşitli anlamlar ihtivâ etmektedir. Bu anlamlar göz önünde bulundurulduğunda, salât kavramının dua ile benzerlik taşıdığı görülmektedir. Nitekim İslâmî literatürde yaygın olarak “namaz” anlamında kullanılan “salât” ın, aslında dua anlamını da içerdiği kabul edilmektedir.³⁰ Bu düşünceye sahip olan Râgıb el-İsfahânî, salât kavramının yalnızca namazı ifade etmekle kalmayıp aynı zamanda dua anlamında da kullanıldığını belirtmektedir.³¹ Benzer şekilde, Cürçânî de salâtın belirli vakitlerde yerine getirilen, bazı zikirlerden ve özel rükûnlardan oluşan bir ibadet

²⁴ Parladır, “Dua (İslâm'da Dua)”, 9/530.

²⁵ Adem Varıcı, “Kur’an’da Zikir Kavramı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 43.

²⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 153.

²⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî Hücûvîrî. *Keşfü'l-mahcub*, çev. Esad Abdülhadi Kandil, (Kahire: Meclisü'l-A'la es-Sekâfeti, 2007), 2/542.

²⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 598.

²⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 153.

³⁰ Parladır, “Dua (İslâm'da Dua)”, 9/530.

³¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 285.

biçimi olduğunu ifade etmekle birlikte, bu kavramın aynı zamanda “dua” anlamına da geldiğini savunmaktadır.³²

Kur’ân-ı Kerîm’de salât, Allah’a nispet edildiğinde “rahmet ve kulunun şanını yüceltmek”³³, melekler ve insanlar için kullanıldığında ise “dua ve istiğfar etmek”³⁴ anlamlarına gelmektedir.³⁵ Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kavramla ilgili olarak “Sizden biriniz yemeğe davet edildiğinde icabet etsin; eğer oruçlu ise salât (dua) etsin”³⁶ buyurmuştur. Hadiste geçen salât kavramı, “yemeği ikram edene hayır ve bereket dileme” anlamında bir dua olarak yorumlanmıştır.³⁷

2.1.3.2. İstiâze

İstiâze (استعاذة) sözlükte ilticâ etmek³⁸ ve kovulmuş şeytandan Allah’a sığınmak³⁹ anlamlarında kullanılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de, sığınılacak ve yardım talep edilecek yegâne varlığın Allah olduğu vurgulanmakta ve bu hususta çeşitli örnekler sunulmaktadır. Bu örnekler arasında, Hz. Meryem’in Cebrâil (a.s.) ile karşılaştığında Allah’a sığınması,⁴⁰ İmran’ın eşinin Hz. Meryem’i ve neslini şeytandan koruması için

³² Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, thk: Muhammed Sıddîk Minşâvî, (Kahire: Dâru’l-Fazîle, 2004), 114.

³³ el-Bakara 2/157.

³⁴ el-Ahzâb 33/56.

³⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 599.

³⁶ Müslim, “Nikâh”, 106; Müslim, “Sıyâm”, 159; Ebu’l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbü’rî Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, “Sahîh-i Müslim”, *Mevsûatü’l-Hadis eş-Şerîf*, Haz. Sâlih b. Abdülazîz (Arabistan: Dâru’s-Selâm, 2000), 673-1202.

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 2490.

³⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 352; Ferâhîdî, *Kitâbu’l-ayn*, 229.

³⁹ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 20.

⁴⁰ Meryem 19/18.

Allah'a sığınması,⁴¹ Hz. Nûh'un bilgisizce bir istekte bulunmaktan⁴² ve Hz. Mûsâ'nın ise kavmine karşı alaycı tavır sergilemekten Allah'a sığınması⁴³ gibi olaylar yer almaktadır. Ayrıca "Mu'avvizeteyn" olarak bilinen Felak ve Nâs sûreleri⁴⁴ de istiâze kavramını açık bir şekilde ifade etmektedir. Nahl sûresi 98. âyette yer alan "...Kovulmuş şeytandan Allah'a sığın"⁴⁵ terkîbi, İslâm alimleri tarafından en önemli istiâze örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁴⁶ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu istiâze ile Allah'a sığındığı belirtilmektedir.⁴⁷ Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edilen pek çok istiâze duası bulunmaktadır. Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde istiâze konusunu özel bir başlık altında ele almıştır. Eserdeki istiâzeler incelendiğinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) her türlü kötülükten Allah'a sığındığı görülmektedir.⁴⁸ Netice itibarıyla istiâze, Allah'a sığınma ve korunma talebini ifade etmekte olup aynı zamanda Allah'tan yardım dileme amacını taşımaktadır.

2.1.3.3. İstiğfâr

İstiğfâr (استغفار) sözlükte bir şeyi örtmek veya kapamak,⁴⁹ bir kabın içine koymak ve bir şeyi kirden korumak amacıyla elbiseye büründürmek⁵⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Rağîb el-İsfahânî'ye göre istiğfâr, kişinin işlediği hatalarını itiraf ederek bir pişmanlık

⁴¹ Âl-i İmrân 3/36.

⁴² Hûd 11/47.

⁴³ el-Bakara 2/67.

⁴⁴ el-Felak 113/1-5; en-Nâs 114/1-6.

⁴⁵ en- Nahl 16/98.

⁴⁶ Remzi Kaya, "Kur'an'da İstiaze (Sığınma)" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S. 1 (2001): 110.

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, 923.

⁴⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrût: Dârü'l-Minhâc, 2019), 1/732-733.

⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 248.

⁵⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 362.

duyması ve aynı zamanda Allah'ın rahmetine olan güvenini ifade etmesidir. İsfahânî, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen “*Bana dua edin, duanızı kabul edeyim...*”⁵¹ âyetindeki “dua edin” emrini istiğfar ile ilişkilendirmiş ve dua ile istiğfar arasında doğrudan bir bağlantı bulunduğunu belirtmiştir.⁵² “İstiğfar Duası” olarak adlandırılan dualarda yer alan sığınma ve mağfiret talepleri,⁵³ istiğfar ile dua arasındaki bu bağı daha da güçlendirmektedir. Dolayısıyla istiğfar, günahlardan arınma ve Allah'ın rahmetine sığınma amacı taşıyan, dua ile iç içe geçmiş bir kavramdır.

2.1.3.4. Tazarru

Tazarru (تضرع) sözlükte, koyun veya deve gibi hayvanların annelerini emmesi, zelil olmak,⁵⁴ kibirden berî olmak⁵⁵ anlamlarının yanı sıra boyun bükmek, itaat etmek⁵⁶ ve acziyet içerisinde Allah'a çokça niyazda bulunmak⁵⁷ mânâlarını da içermektedir. İstılâhî anlamda ise tazarru, kişinin hâceti nedeniyle Allah'a yönelerek O'ndan talepte bulunmayı ifade etmektedir.⁵⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavram, “yalvarma” anlamında kullanılmaktadır.⁵⁹ Tazarru, kulun Allah'a duyduğu muhtaçlığı ve acziyetini ifade

⁵¹ el-Mümin 40/60.

⁵² İsfahânî, *Müfredât*, 362.

⁵³ Buhârî, “Da'avât”, 216.

⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 295.

⁵⁵ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 270.

⁵⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, çev. Ömer Çelik ve Cafer Durmuş (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 6/107.

⁵⁷ İbn'i Manzûr, *Lisân'ül Arab*, 2580.

⁵⁸ Derya Güney, “Mü'min Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 30.

⁵⁹ el-A'râf 7/55; İsmail Hakkı Bursevî, âyette geçen “tazarru” kelimesinin “yalvarmak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ona göre, dua esnasında boyun bükerek, içtenlikle ve gizlice yapılan duaların kabule edilme ihtimali daha yüksektir. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 6/107-112.

eden bir kavram olup dua sırasında gösterilen alçakgönüllülük ve eksikliklerin Allah'a arz edilmesi, bu ibadetin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁰

2.1.3.5. İbtihâl

İbtihâl (ابتِهال) kavramı, behl (بِهَل) kökünden türemekte olup sözlükte “bir şeyin çobansız olması” anlamına gelmektedir. Bu kökten türeyen ibtihâl, duada ısrar, tazarru,⁶¹ tüm ciddiyetle yakarış⁶² gibi anlamlar taşımaktadır. Aynı zamanda bu kavram, yalancılara ve zalimlere yönelik beddua etme⁶³ gibi olumsuz mânâları da ihtivâ etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ibtihâl kelimesi “iftiâl” kalıbında yalnızca âyette geçmektedir. Bu âyet, “mübâhele” ya da “ibtihâl” âyeti olarak adlandırılmakta olup⁶⁴ Yüce Allah söz konusu âyette şöyle buyurmaktadır: “...*Sonra da Allah'ın lâneti yalancılara üzerine olsun diye dua edelim*”.⁶⁵ Bu âyet, mübâhele kavramının “lânetleşmek” anlamında kullanıldığını göstermektedir. Sonuç olarak, ibtihâl dua ile ilişkilendirilmekte ve özellikle yalancılara yönelik beddua anlamı içermektedir.

Nitekim duanın salât, istiâze, istiğfar, tazarru ve ibtihâl kavramlarıyla olan yakınlığı, bu ibadetin anlam zenginliğini ve ibadetle olan çok yönlü bağını ortaya koymaktadır. Salât hem namaz hem de dua anlamını içerirken; istiâze, Allah'a sığınma ve korunma niyazını; istiğfar, günahlardan arınma ve bağışlanma dileğini; tazarru, kulun acziyet ve içten niyazını; ibtihâl ise duada ihlâs ve ısrarı ifade etmektedir.

⁶⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 270.

⁶¹ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sihahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, C. 4 (Beyrut: Dârul-İlm li'l-Melayin, 1990), 1643.

⁶² Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 55.

⁶³ Mustafa Fayda, “Mübâhele”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınlar, 2020), 31/423.

⁶⁴ Mustafa Fayda, A.g.e., 423.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/61.

2.2. Diğer Dinlerde Dua

Tarih boyunca insanlık, farklı coğrafya ve dönemlerde yüce bir varlığa yönelme ve O'ndan yardım talep etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum, duanın insanın fitrî yapısı ve din duygusuyla münasebetini ortaya koymaktadır.⁶⁶ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem (a.s.) ile eşi Hz. Havvâ'nın Allah Teâlâ'ya yönelerek dua etmeleri, bu ibadetin ilk örneklerinden biri olarak zikredilmektedir.⁶⁷

Dua, insanlık tarihinde evrensel bir olgu olarak çeşitli biçimlerde ortaya çıkmış; dinî, coğrafi ve kültürel unsurlar dua uygulamalarının biçim ve içeriğini şekillendirmiştir.⁶⁸ Bu bölümde, farklı dinlerdeki dua anlayışlarının incelenmesiyle tasavvuf klasiklerindeki dua olgusunun daha geniş bir perspektiften değerlendirilebilmesi amaçlanmaktadır.

2.2.1. İlkel Kabile Dinlerinde Dua

Afrika, Brezilya, Avustralya ve Pasifik Okyanusu çevresinde yaşayan ilkel kabileler, dünya nüfusunun yaklaşık %5'ini oluşturmaktadır. Bu kabilelerin dinî inançları, genellikle kabile isimleriyle anılmakta ve “Dinka, Maori, Aynu, Ga ve Pigme” dinleri gibi örneklerle tanımlanmaktadır.⁶⁹ Dinka inancında, Nhialik adı verilen insanüstü varlıklara belirli ifadelerin tekrarıyla dua edilmektedir. Maori inanç sisteminde ise, yüce tanrıya “Lo” ismiyle hitap edilmekte ve ibadetler rahiplerin öğrettiği özel dualar aracılığıyla yerine getirilmektedir.⁷⁰ Bunun yanı sıra, ilkel kabilelerde dua, bireylerin duygularını ve arzularını ifade etmelerine imkân sağlayan doğaçlama nitelikte bir

⁶⁶ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 38; Sıtkı Güllü, “Kur'ân-ı Kerim'de Dua Kavramı”, *EKEV Akademi Dergisi*, C.8, S. 18 (2004): 127.

⁶⁷ el-Bakara 2/37.

⁶⁸ Erkan Yaman ve Yunus Emre Temiz, “Dua Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 12, S. 28 (2014): 195.

⁶⁹ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 47.

⁷⁰ Tümer ve Küçük, A.g.e., 53-54.

iletişim biçimi olarak öne çıkmaktadır.⁷¹ Bu topluluklarda dua, çoğunlukla aile reisi, kabile lideri veya rahibin öncülüğünde cemaatle gerçekleştirilmekte, ancak bireyler kutsal mekânlarda kişisel dualarını da özgürce yapabilmektedir. Ayrıca, önemli bir işe başlamadan önce veya tehlikelerden korunmak amacıyla da dua edilmesi yaygın bir uygulamadır.⁷²

2.2.2. Eski Mezopotamya, Mısır ve Yunan Dinlerinde Dua

Sümerlerin dinî anlayışında, ölümden sonraki hayat geri dönüşü olmayan ve hüznü dolu bir yaşam olarak tasavvur edilmiştir. Bu nedenle, dualarında uzun ömür ve sağlıklı bir yaşam talepleri ön plana çıkmaktadır.⁷³

Eski Mısır dinî geleneğinde dualar, genellikle birden fazla tanrıya yönelik olarak gerçekleştirilse de öncelikli olarak güneş tanrısı “Ra” için yapılmıştır.⁷⁴ Bu dualar aracılığıyla, Tanrı Ra ile birleşmek ve sonsuzluğa ulaşmak amaçlanmıştır.⁷⁵

Antik Yunan’da etkinlikler, festivaller, savaşlar ve resmî törenler dualarla başlatılmış; devletin ileri gelenleri görevlerine dua ile başlamayı gelenek hâline getirmiştir. Ayrıca, yemeklerden önce ve sonra dua edilmesi yaygın bir uygulama olup bu durum, tarih boyunca pek çok inanç sisteminde ortak bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür.⁷⁶

⁷¹ Ümit Horozcu, “Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 2.

⁷² Abdurrahman Küçük, “İbadet (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/235.

⁷³ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 7. bs. (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011), 18.

⁷⁴ Sarıkçıoğlu, A.g.e., 30.

⁷⁵ Mustafa Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*, 1. bs. (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2015), 43.

⁷⁶ Yiğitoğlu, A.g.e., 46.

2.2.3. Mecûsîlik'te Dua

Mecûsîlik'te dua, günlük ibadetler arasında önemli bir yere sahiptir. Her Mecûsî, belirli vakitlerde güneşe, ışığa veya ateşe yönelerek dua eder. Dua öncesinde, İslâm'daki abdeste benzer bir temizlik ritüeli uygulanır. Bu ritüel kapsamında yüz, eller ve ayaklar yıkanır; ardından kutsal kuşak (kutsi) çözülerek dua hazırlığı tamamlanır. Dua sırasında ise kutsal kuşak yeniden bağlanır. Mecûsî duaları arasında “Ahuna Vairya” veya “Ahunvar” olarak bilinen dua özel bir öneme sahiptir ve genellikle her Mecûsî çocuğa öğretilen ilk dualar arasındadır.⁷⁷

2.2.4. Maniheizm'de Dua

Maniheizm'de dua, dinin temel emirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İnananların, seçkinler ve dinleyiciler olarak iki gruba ayrılması, dua uygulamalarında belirgin farklılıklara yol açmaktadır. Seçkinler tabakası, yemek öncesindeki başlama duası hariç, günde yedi kez kuzeye yönelerek dua etmekle yükümlüdür. Dinleyiciler tabakası ise günde dört kez dua eder. Tüm cemaat üyeleri, yılda bir kez düzenlenen tövbe ayinine katılmakla sorumludur. Pazar günü, haftalık ibadet ve komünyon günü olarak kabul edilir. Bugün de cemaat, topluca dua eder ve “Işık Tanrısı”na yönelik ritüeller gerçekleştirir. Maniheizm'in kutsal metinleri arasında yer alan *İlahiler ve Dualar* kitabı önemli bir konuma sahiptir.⁷⁸

2.2.5. Sâbîlik'te Dua

Sâbîlik'te çeşitli dua örnekleri, *Ginza* ve *Qolasta* adlı kutsal metinlerde yer almaktadır.⁷⁹ Sâbîler, vefat eden kişinin rûhunun yedi gezegenin gözetim evlerini hızla aşarak ışık âlemine ulaşmasına yardımcı olmak amacıyla Meksika Törenleri adı verilen özel ritüeller düzenlemektedir. Bu törenler, rahiplerin yönetiminde dualar eşliğinde icra edilmektedir. Sâbîlerin günlük dua ayinleri, kuzeye dönerek ve günün

⁷⁷ Şinasi Gündüz, “Mecusilik”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Der. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 519.

⁷⁸ Baki Adam, *Dinler Tarihi- El Kitabı*, 1.bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 278-290.

⁷⁹ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 121.

belirli saatlerinde Yüce Işık Kralı'na yönelerek gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, Panja veya Parvania olarak adlandırılan yeni yıl bayramında duaların kabul edileceğine yönelik güçlü bir inanç bulunmaktadır.⁸⁰

2.2.6. Hint ve Uzak Doğu Dinlerinde Dua

Hinduizm, kutsal metinleri arasında dua ve ibadet rehberi olarak kabul edilen Yajurveda'yı barındırmaktadır.⁸¹ Dua, genellikle Brahmanlar tarafından yönetilen bir ritüel olarak kabul edilmektedir.⁸² Hindular, sabah, öğle ve akşam olmak üzere günde üç kez ibadet etmektedir. Sabah ibadeti, bir çeşit besmele anlamına gelen "Om" hecesiyle başlamaktadır. Ardından tanrıların isimleri zikredilmekte ve Yüce Tanrı ile özdeşlik inancına uygun dualar edilmektedir.⁸³ Hinduizm'de Agni, İndra, Varuna, Vişnu ve Şiva gibi tanrılara dua etmek büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Agni'ye yapılan dualarda, tanrıların insanlara yakınlaştırılması ve onların mutluluğuna katkı sağlanması dileği öne çıkmaktadır.⁸⁴

Budizm, Hint kültürüne dayanan bir din olup dualar, dünyevî yardım ve zenginlik talepleriyle çeşitli tanrılara yönelik olarak gerçekleştirilmektedir.⁸⁵ Pagoda ve Stupa olarak adlandırılan tapınaklarda ya da evlerde yapılan dualarda, tütsü ve mum yakılmakta, günahlar için tövbe edilmektedir.⁸⁶ Budist ibadetlerinde, "tekerlekler" ve "malas" adı verilen tespihler yaygın olarak kullanılmaktadır. Tibet Budistlerinin kullandığı dua tekerlekleri, "dharma" çarkının bir simgesi olup üzerindeki "Om mani

⁸⁰ Gündüz, "Hinduizm", 489.

⁸¹ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 143.

⁸² Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, 1 bs. (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), 26.

⁸³ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 298.

⁸⁴ Agni'ye yönelik dualardan biri şu şekildedir: "Agni'ye dua ederim. Kurban sahibi, mülk sahibi, ilâhî söyleyen ve birçok hazineyi getiren... Agni, eski ve yeni zamanların ulu kişilerin dualarını kabul eder, tanrıları buraya çeker..." Bkz. Kim Knott, *Hinduzim'in ABC'si*, çev. Medet Yolal (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 35.

⁸⁵ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 172-173.

⁸⁶ Sarıkçıoğlu, A.g.e., 181.

padme hum” mantrası ibadetin temel unsurudur.⁸⁷ Malas tespihleri ise, okunan mantraların sayısını takip etmek amacıyla kullanılmaktadır. Dua sırasında ellerin birleştirilip tespihin tutulması, dua edenin Buda ile mânevî bağ kurma arzusunu simgelemektedir.⁸⁸

Caynizm’de tanrı anlayışı bulunmadığından, dualar belirli bir tanrıya yöneltilmez.⁸⁹ Tirthankaralar, ilâhî yardımcılar değil, örnek alınması gereken rehberlerdir. Caynist inancına göre nihâî kurtuluş, bireysel çabalar sonucunda elde edilmekte olup bir başkasının ya da tanrısal bir varlığın müdahalesi söz konusu değildir.⁹⁰ Ancak bazı kaynaklarda, Caynistlerin Tirthankaralar’ın yaşadığı yerlere giderek dünyevî istekleri için dua ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca, bazı Caynistlerin Hindu tanrıları olan Bhayron, Ganesha ve Hanuman’a dua ettikleri de ifade edilmektedir.⁹¹

Sihizm, İslâm ve Hinduizm etkileşimiyle ortaya çıkan bir din olup dua uygulamalarında kendine özgü yaklaşımlar geliştirmiştir. Sihler, Hint dinî geleneklerinden farklı olarak, dua ederken yalnızca tek bir ilâhî varlık olan Allah’a yönelmektedir. Sihlerin dua pratiği, sadelik ve içtenlikle karakterize edilmektedir. Sihizm’de dua, günlük ibadetlerin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmekte olup⁹² toplu ibadet sırasında tapınaklarda ya da bireysel olarak evlerde gerçekleştirilmektedir.⁹³

Konfüçyüs, dinî ritüel ve törenlere büyük önem atfetmiş, yüce tanrı “Ti’en” e saygı gösterilmesi ve dua edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kendisi de Tanrı’ya sıkça dua

⁸⁷ Mantranın anlamı şöyledir: “Nilüferdeki mücevhere selam olsun.” Yitik, “Budizm”, 334.

⁸⁸ Küçük, “İbadet”, 19/236.

⁸⁹ Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*, 54.

⁹⁰ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 370-371.

⁹¹ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 100; Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm’da Kurban*, (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003), 98.

⁹² Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 379.

⁹³ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 117.

etmiş ve duanın faydalı olduğunu ifade etmiştir. Konfüçyüs'ün öğretisinde dua, bir ibadet biçimi olarak önemli bir vazife kabul edilmektedir.⁹⁴

Taoizm, büyük ölçüde Budizm'in etkisi altında gelişmiş bir dinî gelenek olup tapınaklar, tanrılar (isimleri farklı olsa da), inanç sistemleri, dualar ve ayinler gibi unsurlar açısından benzerlikler göstermektedir. Taoist tapınaklarında tanrılara saygı gösterilmekte ve çeşitli takdimelerde bulunmaktadır. Tapınak ziyaretlerinde Taoistler, tütsü yakmak, ellerini birleştirerek eğilmek, secde etmek ve diğer ritüel uygulamaları yerine getirerek ibadetlerini gerçekleştirmektedir. Ayrıca, kutsal metinlerden pasajlar okuyarak ve çeşitli tanrılara yönelerek dualar etmektedir.⁹⁵

Şintoizm'de dua, "Kami" olarak adlandırılan tanrılara yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Dualar, Miya veya Cinca adı verilen dua salonlarında rahiplerin rehberliğinde ya da evlerdeki Kami Dana (Tanrı Rafi) adı verilen özel alanlarda bireysel olarak yapılmaktadır. Dua öncesinde, temizlik ritüeli olarak eller ve yüz yıkanır, ağız çalkalanır. Ardından eller iki kez çırpılır, diz üstüne çökülerek baş eğilir ve zihinden ya da yüksek sesle dualar edilir. Bu ritüellerle tanrının dikkatini çekmek ve onunla mânevî bir bağ kurmak amaçlanmaktadır.⁹⁶ Şintoizm'deki duaların içeriği genellikle dünyevi taleplerden oluşmakta olup tarımda verim, düzenli yağmur, sağlık, barış ve mutluluk gibi dilekler sıklıkla ifade edilmektedir.⁹⁷

2.2.7. Yahudilik'te Dua

Yahudilik'te dua, ibadetin temel unsurlarından biri olup⁹⁸ niyaz, ikrar, tapınma ve şükran ifadelerini içermektedir.⁹⁹ Bu inanç sisteminde dua, "Ey sen duaları işiten,

⁹⁴ Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*, 59.

⁹⁵ Yiğitoğlu, A.g.e., 57-58.

⁹⁶ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 452-453.

⁹⁷ Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*, 61.

⁹⁸ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 238; Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam)* (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 113.

⁹⁹ M. Hadi Tezokur, "Yahudilikte İbadet ve İnanç Esasları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 160.

bütün insanlar sana gelecek”¹⁰⁰ ifadesine dayanmakta ve Yahve’nin duaları işiten, onlara cevap veren bir varlık olduğu kabul edilmektedir.¹⁰¹ Yahudi dualarının temel amacı, kişiye mânevî bir anlayış kazandırmak ve Yahve’nin varlığına odaklanmasını sağlamaktır. Ayrıca dua, anlamlı ve huzurlu bir yaşam için Yahve’nin merhametini dileme amacını taşımaktadır. Yahudi dualarının bir diğer önemli işlevi de kişinin kendi benliğini dönüştürmesine katkıda bulunmaktır.¹⁰²

Yahudi geleneğinde, dua öncesinde belirli hazırlıkların yapılması esastır. Bu kapsamda, kutsanmış su ile ellerin yıkanması suretiyle bir tür abdest alınır veya gerekirse tüm vücut yıkanarak gusül abdesti yerine getirilir. Sabah dualarında, Tanrı’nın huzurunda saygıyı ifade etmek amacıyla baş, dua atkısıyla örtülür. Ayrıca, Tevrat’ın belirli bölümlerinden âyetler içeren ve muska şeklinde hazırlanan dua kayışı, sol pazuya ve alına takılır. Dua sırasında Kudüs’e yönelmek, ayakta durmak, elleri semaya kaldırmak ve başı öne eğmek temel ibadet unsurlarındandır. Huşû içinde gerçekleştirilen bu ritüel sırasında, şükür ve tâzim anlarında rükûya varılır, ardından dua okunarak doğrulunur ve ibadet, üç adım geri gidilip sağa ve sola eğilmek suretiyle tamamlanır.¹⁰³

Yahudilik’te, geleneksel dua metinlerinin yer aldığı *Siddur* adı verilen dua kitapları, yaşamın her aşamasında yapılan duaları kapsamaktadır.¹⁰⁴ Tevrat’taki dua örnekleri incelendiğinde, çocuk sahibi olma arzusu,¹⁰⁵ başarı dileği¹⁰⁶ ve toplumsal sorunların

¹⁰⁰ *Kutsal Kitap/ Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 2. bs., İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2002, Mezmurlar 65/2.

¹⁰¹ İlknur Yılmaz, “Yahudilik’te Dua” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, C. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 33.

¹⁰² Yılmaz, A.g.e., 43.

¹⁰³ Mehmet Efe, “İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, C. 2, S. 3 (2009): 22.

¹⁰⁴ Adam, “Yahudilik”, 238.

¹⁰⁵ Örneğin: “Tanrı Rahel’i anımsadı, onun duasını işiterek çocuk sahibi olmasını sağladı”. Yaratılış 30/22.

¹⁰⁶ Örneğin: “Uşak, ‘Ya Rab, efendim İbrahim’in Tanrısı, yalvarırım bugün beni başarılı kıl”. Yaratılış 24/12.

çözümüne yönelik duaların¹⁰⁷ bulunduğu görülmektedir. Yahudilik'te en önemli dua ise “Şema Yisrael” duasıdır.¹⁰⁸ Yahudiler bu duayı sabah ve akşam düzenli olarak okumakta, ayrıca küçük kutucuklara yerleştirilerek belirli alanlara asmaktadır. Alına ve sol kola takılan bu kutucuklara “tefilin”, ev girişlerine yerleştirilen kutuya ise “mezuzâ” denilmektedir. Yahudiler, eve girerken ve çıkarken mezuzâyı öperek bu duayı okuma geleneğini sürdürmektedir.¹⁰⁹ Şema Yisrael duasında, İsrailoğullarına Tanrı'nın tek Rab olduğu hatırlatılmakta ve Tanrı'ya olan sevginin tüm kalp, can ve güçle gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, bu buyrukların sürekli olarak hatırlanması ve çocuklarına benimsetilmesi öğütlenmektedir.¹¹⁰

Yahudilik'te dualar hem bireysel olarak hem de cemaat hâlinde icra edilmektedir. Toplu ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Günlük ibadetler, sabah “Şaharit”, öğle sonrası “Minha” ve akşam “Maariv” dualarından oluşmaktadır. Sabah ve öğle sonrasında gerçekleştirilen dualar, mâbette günlük kurban sunumlarının yapıldığı zaman dilimlerine tekâbül etmektedir. Bu dualar şunlardır:

- Şemone Esre (Amida) duası: Cemaatle birlikte ayakta okunan bu dua, toplam 19 bölümden oluşmaktadır.¹¹¹ Duada, Tanrı'nın kutsallığı, yüceliği, kudreti ve egemenliği vurgulandıktan sonra günahların affedilmesi, hastaların şifa bulması, toprağın bereketlenmesi, mabetlerin restore edilmesi, şerîatin hâkim kılınması, inananlara merhamet gösterilmesi, Kudüs'ün eski ihtişamına kavuşturulması, Davut Krallığı'nın yeniden canlandırılması ve Yahudi düşmanlarının bozguna uğratılması vb. talepler dile getirilmektedir.¹¹²

¹⁰⁷ Örneğin: “Firavun Musa'yla Harun'u çağırıp, ‘Rabb’e dua edin, benim ve halkımın üzerinden kurbağaları uzaklaştırsın’ dedi, ‘O zaman halkınızı Rabb’e kurban kessinler diye salıvereceğim”. Çıkış 8/8.

¹⁰⁸ Adam, “Yahudilik”, 238.

¹⁰⁹ Adam, *Dinler Tarihi- El Kitabı*, 102.

¹¹⁰ Söz konusu dua metni için bakınız: Markos 12/29; Yasanın Tekrarı 6/4.

¹¹¹ Ahmet Güç, “Yahudilik” (Mâbet ve İbadet), *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43./210.

¹¹² Adam, *Dinler Tarihi- El Kitabı*, 100-101.

- Kaddiş duası: Tanrı'nın isminin takdis edilmesi ve hükümrânlığının tesis edilmesi amacıyla okunur. Genellikle sinagog ayinlerinin kapanış bölümünde okunmaktadır. Haftalık ibadet ise Yahudiler için dinî hayatın odak noktasını oluşturan “Şabat” gününde gerçekleştirilmektedir. Dinlenme ve ibadet günü olarak kabul edilen Şabat'ta, ayinler hem evde hem de sinagoglarda düzenlenmektedir. Evdeki Şabat ayini, Şabat şamdanlarındaki mumlar üzerine gerçekleştirilen dua ile başlamaktadır.¹¹³
- Alenu duası: Tanrı'nın dinî hakîkati açıklamasına duyulan minnettarlığı ifade eden bir teşekkür duasıdır.¹¹⁴

2.2.8. Hıristiyanlık'ta Dua

Hıristiyanlık'ta dua, Tanrı'ya yakınlaşmanın temel aracı ve ibadetin özüdür.¹¹⁵ Tanrı'yı bilmenin yolu, İsa (Oğul), Tanrı (Baba) ve Kutsal Ruh'a yöneltilen dualar aracılığıyla ifade edilmektedir.¹¹⁶ Martin Luther'e (ö. 1483-1546) atfedilen bir ifadeye göre, dua Hıristiyanlık'ta vazgeçilmez bir gerekliliktir. Luther, Hıristiyan bireyin dua etmesini, bir ayakkabıcının ayakkabı yapması veya bir terzinin ceket dikmesi kadar zorunlu bir görev olarak görmekte ve bu eylemi kişinin günlük sorumlulukları arasında saymaktadır.¹¹⁷

İncil'de dua ile ilgili yaklaşık yetmiş beş ifade bulunmaktadır. Hıristiyanlık geleneğinde, duanın belirli prensiplere uygun şekilde gerçekleştirilmesi ilk kez İznik Konsili'nde (Miladi 325) kararlaştırılmıştır. Daha sonraki dönemlerde Vatikan, bu prensiplerde çeşitli değişiklikler yapmıştır. Hıristiyan dualarında Hz. İsa temel unsur olmakla birlikte, Tanrı (Baba) ve Kutsal Rûh da önemli unsurlar arasında yer almaktadır.¹¹⁸

¹¹³ Adam, A.g.e., 43/210.

¹¹⁴ Güç, “Yahudilik” (Mâbet ve İbadet), 43/210.

¹¹⁵ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet* (İstanbul: Ayıışığı Kitapları, 2003) 15.

¹¹⁶ Küçük, “İbadet (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet)”, 19/239-240.

¹¹⁷ Horozcu, “Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları”, 22.

¹¹⁸ Cilacı, “Dua”, 9/530.

Hıristiyan inanç sistemine göre, duada iki temel gereklilik bulunmaktadır. İlk olarak, dua Mesih'in adıyla başlamalıdır. Mesih'in adıyla dua etmek, dua eden kişinin Mesih ile olan birliğini ifade etmektedir. Bu anlayışa göre, dua edenin yaşamı Mesih'in yaşamına, iyiliği Mesih'in iyiliğine, dileği ise Mesih'in dileğine dönüşmektedir. Duanın bir diğer gerekliliği ise, tam bir inanç ve güvenle yapılmasıdır.¹¹⁹ Markos İncil'inde Hz. İsa, dua eden kişinin yüreğinde hiçbir şüphe duymadan ve tam bir inançla dua etmesi durumunda dileğinin gerçekleşeceğini belirtmektedir. Konuyla ilgili olarak, bir dağın denize atılmasını istemek gibi insan açısından imkânsız görünen durumların bile bu inançla mümkün olabileceği ifade edilmektedir.¹²⁰

Hıristiyanlık'ta dua, çeşitli amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Bu amaçlar arasında Tanrı ile iletişim kurmak, O'nun sesini dinlemek, varlığını tefekkür etmek,¹²¹ şeytanın iğvâsına karşı direnç göstermek,¹²² âhir zamanda kurtuluşa ermek,¹²³ Tanrı'nın rızâsını kazanmak, affedilmek ve çeşitli dünya nimetlerine nâil olmak¹²⁴ gibi hem dünyevî hem de uhrevî hedefler yer almaktadır.

Hıristiyanlık'ta dua, zaman ve mekân sınırlamasına bağlı olmayan bir ibadet olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, İncil'de belirli zaman dilimlerinde ve mekânlarda dua edilmesinin tavsiye edildiği görülmektedir.¹²⁵ Hz. İsa'nın sürekli dua ettiğine yönelik bilgilere ek olarak,¹²⁶ sabah¹²⁷ ve akşam vakitlerinde,¹²⁸ yalnız kaldığı

¹¹⁹ "İmanla dua ederseniz, dilediğinizi alırsınız". Bkz. *İncil*, 7.bs., İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2012, Matta 21/22.

¹²⁰ Markos 11/23-26; Matta 21/20-22.

¹²¹ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 101-102.

¹²² Matta 26/41.

¹²³ Luka 21/36.

¹²⁴ Matta 6/11-13; Markos 14/35-388.

¹²⁵ Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemde Sanal Âleme)*, 101.

¹²⁶ Luka 18/7.

¹²⁷ Markos 1/95.

¹²⁸ Matta 14/23.

anlarda,¹²⁹ tövbe etmek¹³⁰ veya şükretmek amacıyla¹³¹ Tanrı'ya dua ettiği ifade edilmektedir. Günümüzde Hıristiyanlar, günün belirli vakitlerinde (sabah, öğle ve akşam), haftalık olarak pazar günlerinde ve yıllık olarak Paskalya gibi önemli günlerde dua etme geleneğini sürdürmektedir. Bu uygulama, ibadet yaşamının düzenli ve ritmik bir parçası olup, özellikle manastırlarda keşişler ve rahiplerin rehberliğinde köklü bir gelenek olarak devam etmektedir.¹³² Kiliseler tarafından düzenlenen bu dualar, litürjik takvime dayalı olarak belirlenmiş bir zaman çizelgesi doğrultusunda icra edilmektedir.¹³³

Ortodoks Kilisesi geleneğinde, gün batımı sırasında gerçekleştirilen “Vesperum” duası günün ilk duası olarak kabul edilmektedir.¹³⁴ Bunun yanı sıra yemek, uyku, evlilik, hastalık, sağlık, ölüm gibi hayatın farklı yönleriyle bağlantılı olarak yapılan dualar ile kurban sunumu, hac ibadeti, kiliseye kabul edilme, günah çıkarma ve güzel ahlâk gibi amaçlara yönelik dualar da Hıristiyanlık'ta yaygın şekilde uygulanmaktadır.¹³⁵ En çok okunan dua metinlerinden biri, Matta İncili'nde yer alan ve “Rab Duası” olarak bilinen duadır. Bu duada Tanrı'ya “Göklerdeki Baba” şeklinde hitap edilmekte; adının kutsal kılınması, egemenliğinin gelmesi ve iradesinin gökyüzünde olduğu gibi yeryüzünde de gerçekleşmesi arzulanmaktadır. Ayrıca, günlük rızkın sağlanması ve işlenen günahların bağışlanması talebi, bu duanın temel unsurları arasında yer almaktadır.¹³⁶

Hıristiyanların gerçekleştirdiği dualarda maddi araçlar sıklıkla kullanılmaktadır. Bu araçlar arasında dua boncukları, dua ipleri, dua labirentleri, şamdanlar, kandiller,

¹²⁹ Markos 1/35; Luka 22/39-40.

¹³⁰ Luka 22/32, 23/34.

¹³¹ Markos 6/41; Yuhanna 11/41.

¹³² Cilacı, “Dua”, 9/530.

¹³³ Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*, 102.

¹³⁴ Cilacı, “Dua”, 9/530.

¹³⁵ Adil Bebek, *Din ve Düşünce Açısından Dua* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 40.

¹³⁶ Dua metni şu şekildedir: “Göklerdeki Babamız, adın kutsal kılınsın. Egemenliğin gelsin. Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de senin istediğin olsun. Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver. Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi, sen de bizim suçlarımızı bağışla”. Bkz. Matta 6/9-13.

tütsüler, mumlar, buhurdanlıklar, çanlar, kâseler, kupalar, haçlar ve kişisel özel malzemeler yer almaktadır. Bu unsurlar, Hıristiyan ibadet pratiğinde dualara eşlik eden önemli araçlar olarak kabul edilmektedir.¹³⁷

Netice itibariyle dua, farklı dinlerde ilâhî olanla iletişim kurma, yardım dileme ve mânevî bağ oluşturma ihtiyacının bir ifadesi olarak ortaya çıkmış ve çeşitli biçimlerde uygulanmıştır. İlkel kabile dinlerinde doğaüstü varlıklara hitap eden doğaçlama bir iletişim biçimi olan dua, Mezopotamya, Mısır ve Antik Yunan dinlerinde çok tanrılı inanç yapısına uygun şekilde belirli tanrılara yönelmiştir. Mecûsîlik ve Maniheizm'de dua, belirli vakitlerde düzenli olarak icra edilirken, Sâbîlik'te ölüm ritüelleri ve yeni yıl bayramı gibi özel zamanlarla ilişkilendirilmiştir. Hinduizm ve Budizm gibi Uzak Doğu dinlerinde dua, genellikle tapınak ritüelleri ve tespih gibi ibadet araçlarıyla desteklenirken, Caynizm'de tanrı anlayışı bulunmadığı için daha çok rehber kabul edilen figürlere yönelmiştir. Tektanrılı dinlerde ise dua, belirli kurallar çerçevesinde ibadetin merkezi bir unsuru olarak görülmektedir. Yahudilik'te dua, Kudüs'e yönelerek belirli zamanlarda gerçekleştirilirken, Hıristiyanlık'ta dua, Tanrı'ya yaklaşmanın temel yolu olarak kabul edilmekte ve belirli dua metinleriyle uygulanmaktadır. Sonuç olarak, dua dinlerin ibadet anlayışlarına göre farklı şekillerde tezahür etmekle birlikte, düzenli ibadet pratiği, arınma ritüelleri, belirli yönere yönelme ve kutsal metinlere dayalı dua uygulamaları birçok inanç sisteminde ortak unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Her dinin teolojik yapısına uygun biçimde şekillenen dua, insanın ilâhî olana yönelme arayışının evrensel bir yansımasıdır.

2.3. İslâm'da Dua

Kur'ân-ı Kerîm'de dua ile ilgili âyetler ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duaya dair sözleri, muhtevâlarındaki mânâ zenginliğiyle Asr-ı Saadet'ten bu yana Müslümanlar arasında büyük bir ilgi görmüştür. Sûfîlerin dua anlayışlarının bu iki temel kaynağa dayandığı dikkate alındığında, onların dua konusundaki yaklaşımlarını daha kapsamlı bir şekilde açıklayabilmek ve mukayeseli bir değerlendirme yapabilmek için Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki dua öğretisinin incelenmesi önem arz etmektedir.

¹³⁷ Bu araçlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fiziki Alemde Sanal Âleme)*, 107-114.

2.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Dua

Kur'ân-ı Kerîm'de dua, birçok âyette kapsamlı bir şekilde ele alınmış olup, türleriyle birlikte bu âyetlerin sayısının iki yüze yaklaştığı ifade edilmektedir.¹³⁸ Mukâtil bin Süleymân (ö. 150/767) *Kur'an Kavramları Sözlüğü* adlı eserinde Kurân-ı Kerîm'de dua anlamında kullanılan çeşitli kavramlara dikkat çekmiştir. Bu kavramlar arasında kavl (söz),¹³⁹ ibadet (kulluk, niyaz),¹⁴⁰ nidâ (seslenmek, çağırmak, davet etmek)¹⁴¹ gibi ifadeler yer almaktadır. Söz konusu ifadeler, Kur'ân-ı Kerîm'de dua kavramının farklı bağlamlarda anlam zenginliğine sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴²

Allah Teâlâ “*Bana dua edin. Duanızı kabul edeyim...*” şeklindeki ilâhî buyruğuyla kullarını duaya teşvik etmiş; aynı âyetin devamında yer alan “...*Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir*”¹⁴³ ifadesiyle ise dua etmeyenleri açık bir şekilde uyarmıştır. Bu uyarı, duanın Allah katındaki önemini ve insanın mânevî hayatındaki yerini vurgulamaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de geçen “*Kulluğunuz ve niyazınız olmasa Allah size ne diye değer versin...*”¹⁴⁴ ifadesi insanların Allah katındaki değerinin, O'na yönelip dua etmeleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Kur'an'ın Fâtiha sûresiyle başlayıp korunma duaları olarak bilinen Felak ve Nâs sûreleriyle sona ermesi, İslâm'ın duaya verdiği önemin güçlü bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

¹³⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfaz el-Kur'an el-Kerîm*, çev. Mahmut Çanga (İstanbul: Timaş Yayınlar, 2016), 656.

¹³⁹ el-A'râf 5.

¹⁴⁰ el-Furkân 25/77.

¹⁴¹ el-Kamer 54/10; Kur'an'da dua anlamında kullanılan terim ve anlamları hakkında geniş bilgi almak için bkz. Wildan Mohammed Anwer, “Kur'an-ı Kerim'de Dua ve Dua Edenler (Konulu Tefsir)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.D.Ü., 2016), 10-19.

¹⁴² Mûkatil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. M. Besir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), 377.

¹⁴³ el-Mü'min 40/60.

¹⁴⁴ el-Furkân 25/77.

Kur’ân-ı Kerîm’de, duanın doğru ve bilinçli bir şekilde yapılması gerektiği, aksi hâlde kabul edilmeyeceği ifade edilmektedir.¹⁴⁵ Bunun yanı sıra, birçok âyette insanın zor durumda kaldığında Allah’a dua ettiği, ancak bu durumdan kurtarıldığında nankörlük ederek inkârcılığa geri döndüğü belirtilmektedir.¹⁴⁶ Bu âyetlerden birinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayakta iken hemen bize dua etmeye koyulur; onu zararlı durumundan kurtardığımızda ise inkârcılığa dönüp yoluna devam eder...*”¹⁴⁷

Kur’ân-ı Kerîm’deki dua örnekleri Allah’tan yardım isteme,¹⁴⁸ dünya ve âhiret saadetini dileme,¹⁴⁹ ilim talep etme,¹⁵⁰ cehâletten,¹⁵¹ şeytanın hilelerinden,¹⁵² cehennem azabından¹⁵³ ve insanların kötülüklerinden Allah’a sığınma¹⁵⁴ gibi çeşitli konuları kapsamaktadır. Tövbe ve istiğfar duaları da Kur’an’da ayrı bir öneme sahiptir.¹⁵⁵ Cennet’te yasaklanan ağacın meyvesini tattıktan sonra tövbe eden Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın duası şu şekildedir: “*Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!*”¹⁵⁶ Kuşeyrî’ye göre, bu dua tevhîd inancının özünü yansıtmaktadır. Zira Hz. Âdem ve eşi

¹⁴⁵ el-Bakara 2/200; Yûnus 10/12, 22, 106; el-İsrâ 17/11; el-Mü’minûn 23/99-100, 106-107; el-Kasas 28/88; Fussilet 41/51.

¹⁴⁶ Yûnus 10/22; el- Ankebût 29/65; er-Rûm 30/33; Lokmân 31/32; ez-Zümer 39/8, 49.

¹⁴⁷ Yûnus 10/12.

¹⁴⁸ el-Fâtiha 1/5-7; el-Bakara 2/128, 129, 250; el-Furkân 25/74.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/200, 201; el-A’râf 7/156.

¹⁵⁰ Tâhâ 20/114; eş-Şuarâ 26/21, 83.

¹⁵¹ el-Bakara 2/67; Hûd 11/47; Yûsuf 12/33.

¹⁵² el-Mü’minûn 23/97, 98; en-Nâs 114/1-6.

¹⁵³ el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/16, 191, 192.

¹⁵⁴ el-Felak 113/1-5.

¹⁵⁵ et-Tevbe 9/118; er-Ra’d 13/6; el-Enbiyâ 21/87; el-Kasas 28/15, 16; Nûh 71/10-12.

¹⁵⁶ el-A’râf 7/23.

Hız. Havvâ, hatalarını kabul ederek ilâhî mağfirete sığınmış ve bağışlanmadıkları takdirde ziyana uğrayacaklarını dile getirmişlerdir.¹⁵⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de, peygamberlerin, sâlih kimselerin ve çeşitli toplulukların dualarına dair yüzden fazla âyet yer almaktadır. Bu dualar arasında, Hz. Mûsâ'ya ait yirmi bir, Hz. İbrâhim'e ait on yedi, Hz. İsâ'ya ait on altı, Hz. Nûh'a ait on iki, Hz. Zekeriyâ'ya ait dokuz dua öne çıkmaktadır. Ayrıca, Hz. Âdem, Hz. Şuayb, Hz. Yûnus, Hz. Yûsuf, Hz. Eyyûb, Hz. Lût ve Hz. Süleyman'ın dualarının yanı sıra, Hz. Meryem'in annesinin, Firavun'un eşinin, Tâlût'un askerlerinin ve meleklerin duaları da Kur'an'da zikredilmektedir.¹⁵⁸ Bu dualar, bireysel arınma sürecine katkıda bulunmanın ötesinde,¹⁵⁹ farklı durumlar ve zorluklar karşısında nasıl dua edilmesi gerektiği hakkında bilgiler sunmaktadır.¹⁶⁰

Bazı sûre ve âyetler, dua metinleri niteliğindedir. Bu metinler arasında, Allah'ı veciz bir biçimde tavsif eden, ardından yalnızca O'na kulluk etmeyi, duadaki ihlâsı ve insanlığın en temel ihtiyacı olan doğru yola ulaşma arzusunun içtenlikle dile getiren ifadeleriyle Fâtîha Sûresi, tüm Müslümanlar tarafından en çok okunan dua metnidir. Bakara Sûresi'nin 201. âyetinde geçen “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru*” duası da Fâtîha'dan sonra en çok okunan dualar arasında yer almaktadır.¹⁶¹ Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu âyeti dua ederken sıkça okuduğunu¹⁶² ve okunmasını tavsiye ettiğini¹⁶³ rivâyet etmektedir.

¹⁵⁷ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 2/183.

¹⁵⁸ Mustafa Çağrı, “Dua (Literatür)”, *DİA* (TDV Yayınları, 1994), 9/536.

¹⁵⁹ Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın duaları buna örnektir. Bkz. A'râf 7/23.

¹⁶⁰ Örneğin: el-Enbiyâ 21/87, 89.

¹⁶¹ Mustafa Çağrı, “Dua (Literatür)”, *DİA* (TDV Yayınları, 1994), 9/536; Benzer şekilde, İbrâhim Suresi'nin 40-41. âyetlerinde yer alan “*Rabb'im! Beni ve soyumdan gelecek olanları namazı devamlı kılanlardan eyle; Rabbimiz, duamı kabul et*” duası ile “*Rabbimiz! Hesap kurulacağı gün beni, annemi, babamı ve müminleri bağışla*” duaları da Müslümanlar tarafından sıklıkla okunan dualar arasında yer almaktadır.

¹⁶² Buhârî, “De'avât”, 55.

¹⁶³ Müslim, “Zikir”, 23.

Âyetlerde, duanın insanın Allah ile kurduğu mânevî bağın bir ifadesi olduğu ve bu bağın ilâhî iradeye uygun olabilmesi için duanın usul ve âdâbına riayet edilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁶⁴ Bu gerekliliklerden biri, kişinin dinî yalnızca Allah'a has kılarak, O'nun rızâsını kazanma amacıyla dua etmesidir.¹⁶⁵ Bu duruma, Hz. Zekeriyâ'nın, "*Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil ihsan eyle!*"¹⁶⁶ şeklindeki duası örnek olarak gösterilmektedir. İsmâil Hakkı Bursevî'ye (ö. 1137/1725) göre, Hz. Zekeriyâ bu duasıyla ilâhî mesajı tebliğ edecek ve dinde önderlik yapacak bir evlat talep etmiş; bu isteğinde dünyevî arzular veya kişisel menfaatlerden uzak durmuş, yalnızca Allah'ın rızâsını gözetmiştir.¹⁶⁷ Benzer şekilde, Kuşeyrî de bu duanın dünya nimetlerine yönelik bir talep olmadığını, aksine ilâhî rızâyı kazanma arzusunun bir ifadesi olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸

2.3.2. Hadîs-i Şerîflerde Dua

Hz. Peygamber (s.a.v.), "Dua ibadetin özüdür"¹⁶⁹ ve "Dua ibadetin ta kendisidir"¹⁷⁰ ifadeleriyle, duanın kulluk bilinci açısından merkezi bir konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır. "Allah Teâlâ katında duadan daha kıymetli bir şey yoktur"¹⁷¹ sözüyle ise duanın Allah katındaki üstün değerine dikkat çekmekte ve bu ibadetin önemini pekiştirmektedir. Duanın faziletine yönelik olarak, "Dua, başa gelen ve henüz gelmeyen belaya karşı fayda sağlar..." ifadesi, duanın yalnızca mevcut sıkıntıların giderilmesiyle sınırlı kalmayıp, gelecekte karşılaşılabilecek zorluklara karşı da mânevî

¹⁶⁴ eş-Şuarâ 26/213; er-Ra'd 13/14; en-Nahl 16/20; el-Bakara 2/186; en-Nisâ 4/32, 117, 134; el-A'râf 7/29, 55, 56, 180, 194, 195, 205, 206; Yûsuf 12/86; el-Mü'min 40/60.

¹⁶⁵ Yûnus 10/22; el-Ankebût 29/65; Lokman 31/32; el-Mü'min 40/14, 65; el-Beyyine 98/5.

¹⁶⁶ Âl-i İmrân 2/38.

¹⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l- Beyân*, 12/12.

¹⁶⁸ Abdulkerim el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât: Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, çev. Mehmet Yalar (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 424.

¹⁶⁹ Tirmizî, "Da'avât", 1.

¹⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Vitr", 23.

¹⁷¹ Tirmizî, "Da'avât", 1; İbn Mâce, "Dua", 1.

bir sığınak olduğunu ortaya koymaktadır. Hadisin devamında yer alan “Öyleyse ey Allah’ın kulları, duaya sarılın!”¹⁷² ifadesi ise dua ibadetinin sürekliliğine vurgu yapmakta ve insanları bu ibadete teşvik etmektedir.

Hadis-i şerîflerde, dua sırasında uyulması gereken usul ve âdâb kurallarına dair çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bu kurallar arasında, duanın kibleye yönelerek yapılması,¹⁷³ dua öncesinde tövbe ve istiğfar edilmesi,¹⁷⁴ besmeleyle başlanması, Allah’a hamd edilmesi ve ardından Hz. Peygamber’e (s.a.v.) salavat getirilmesi¹⁷⁵ gibi hususlar bulunmaktadır. Ayrıca, dua sırasında ellerin açılması,¹⁷⁶ duanın ihlâs ve bilinçle yapılması,¹⁷⁷ “âmîn” lafzıyla sonlandırılması¹⁷⁸ ve ardından ellerin yüze sürülmesi¹⁷⁹ de dua âdâbının önemli unsurları arasında sayılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), dua sırasında sesin gereğinden fazla yükseltilmemesi¹⁸⁰ ve secili, kâfiyeli ifadelerden kaçınılması gerektiğini vurgulamış; bu hususlara özen gösterilmesini tavsiye etmiştir.¹⁸¹

¹⁷² Tirmizî, “Da’ avât”, 101.

¹⁷³ Müslim, “Cihâd”, 58.

¹⁷⁴ Müslim, “Zekât”, 19.

¹⁷⁵ Tirmizî, “Da’ avât”, 66; Ebû Davud, “Salât”, 358.

¹⁷⁶ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 23.

¹⁷⁷ Tirmizî, “Da’ avât”, 66.

¹⁷⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.), duaların “âmîn” denilerek sonlandırılmasına önem vermiştir. Bu hususta devamlı ve ısrarla dua eden bir kimse için eğer duasını “âmîn ile mühürlerse kazandı” buyurmuştur. Bu hadiseye tanık olan Ebû Züheyr ise, bir kişinin dua ettiğinde sanki sayfaya vurulmuş bir mühür gibi duasını “âmîn” ile tamamlaması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Bkz. Ebû Dâvud, “Salât”, 167-168.

¹⁷⁹ Buhârî, “Da’ avât”, 11.

¹⁸⁰ Müslim, “Zikir”, 44.

¹⁸¹ İbn Abbas, çevresindekilere secili ifadelerden kaçınmalarını öğütlemiş ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) secili ve kâfiyeli dualardan uzak durduğunu belirtmiştir (Buhârî, “Da’ avât”, 20). Hz. Peygamber’in (s.a.v.) dualarında, kendiliğinden oluşan ve tekellüften uzak, doğal bir sözcük uyumunun bulunduğu da ifade edilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.)

H.z. Peygamber (s.a.v.), duanın kabulüyle ilgili olarak “Allah’a, kabul edileceğine gerçekten inanarak dua edin...” şeklindeki tavsiyesiyle, dua eden kişinin Allah’a tam bir güven içinde olması gerektiğini belirtmektedir. Hadisin devamında geçen “Allah, ciddiyetten uzak ve umursamaz bir kalp ile yapılan duaları kabul etmez”¹⁸² ifadesi ise, duada samimiyetin ve bilinçli bir yönelişin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, H.z. Peygamber (s.a.v.), haram bir şey talep edilmediği sürece duaların cevapsız kalmayacağını ve bu duaların ya bu dünyada ya da âhirette mutlaka karşılık bulacağını müjdelemiştir.¹⁸³ Bununla birlikte, zulme uğramış kimselerin,¹⁸⁴ anne ve babanın, yolcunun, misafirin,¹⁸⁵ oruçlunun,¹⁸⁶ hastanın¹⁸⁷ ve bir müminin din kardeşi için gıyabında yaptığı duaların kabul edileceğini bildirmiştir.¹⁸⁸

Hadis-i şerîflerde, bazı özel zaman ve mekânlarda yapılan duaların daha faziletli olduğu ile ilgili bilgiler yer almaktadır.¹⁸⁹ Duanın kabul edileceğine işaret edilen vakitler arasında cuma günü,¹⁹⁰ gece yarısından sonra, farz namazlarının ardından,¹⁹¹

dualarındaki bu seciye benzer sözcük uyumuna dair bazı örnekler için bkz. M. Vecihi Uzunoğlu, “H.z. Peygamber’in (s) Edebî Yönü”, *DEÜİF Dergisi*, C. 32 (2010): 52.

¹⁸² Tirmizî, “Da’ avât”, 65.

¹⁸³ Tirmizî, “Da’ avât”, 126.

¹⁸⁴ Buhârî, “Meğazî”, 61;

¹⁸⁵ Tirmizî, “Birr” 7.

¹⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 305, 444, 445.

¹⁸⁷ Müslim, “Zikr”, 86-88; Tirmizî, “Birr”, 50.

¹⁸⁸ İbn Mâce, “Menâsik”, 5.

¹⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 1/706. Mahmut Kavaklıoğlu, *H.z. Peygamber’in Sünnetinde Orta Yol* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 177.

¹⁹⁰ Müslim, “Cum’a”, 13.

¹⁹¹ Tirmizî, “Da’ avât”, 79.

iftar vakti,¹⁹² arefe günü,¹⁹³ secde hâlinde iken,¹⁹⁴ ezan ile kâmet arasında¹⁹⁵ yapılan dualar bulunmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), kabul edilme ihtimali en yüksek duaların gece yarısından sonra ve farz namazların ardından yapılan dualar olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca, Hacerü'l-esved ile Kâbe'nin kapısı veya Makâm-ı İbrâhîm arasında bulunan ve "Mültezem" olarak bilinen bölgede yapılan duaların kabul edileceğini ifade etmiştir.¹⁹⁷

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında dua, günlük yaşamının her ânında söz ve fiil bütünlüğü içerisinde yer almaktadır. O (s.a.v.), sabah uyandığında,¹⁹⁸ gece yatarken,¹⁹⁹ yemekten önce ve sonra,²⁰⁰ eve girerken²⁰¹ ve çıkarken,²⁰² bir topluluktan ayrılırken,²⁰³ hasta ziyaretlerinde,²⁰⁴ bir işe başlamadan önce,²⁰⁵ sıkıntı anlarında²⁰⁶ ve hatta

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/305, 445, 477.

¹⁹³ İbn Mâce, "Menâsik", 56.

¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 155, 219.

¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 119, 155, 225, 254.

¹⁹⁶ Tirmizî, "Da'avât", 79.

¹⁹⁷ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1 bs. (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâri'l-Me'ârif, 1344/1924), 5/164.

¹⁹⁸ Dârimî, "İsti'zân", 53.

¹⁹⁹ Tirmizî, "Da'avât", 16.

²⁰⁰ Tirmizî, "Da'avât", 56.

²⁰¹ Tirmizî, "İsti'zan", 10.

²⁰² Ebû Dâvud, "Edeb", 103.

²⁰³ Tirmizî, "Da'avât", 38.

²⁰⁴ Müslim, "Selâm", 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26, 196; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned* (Ürdün: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, 2005).

²⁰⁵ Tirmizî, "Da'avât", 85.

²⁰⁶ Tirmizî, "Da'avât", 40; Buharî, "Da'avât", 26.

öfkelenildiğinde²⁰⁷ dahi dua etmiştir. Ayrıca abdest,²⁰⁸ namaz²⁰⁹ ve oruç²¹⁰ gibi ibadetlerin hem öncesinde hem de sonrasında dua ederek Rabbine olan bağlılığını her vesileyle göstermiştir.²¹¹

Hadislerde yer alan dua örnekleri incelendiğinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hem dünyevî hem de uhrevî talepler için dua ettiği görülmektedir. Duanın, Allah'ın rahmet kapılarının açılmasına vesile olduğunu belirten Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah katında en değerli taleplerden birinin "âfiyet" istemek olduğunu ifade etmiştir.²¹² Bu ifadeler, duanın önemini vurgulamakla birlikte, dua sırasında Allah'tan niyazda bulunulacak konular hususunda da yol gösterici niteliktedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'tan ilim, amel,²¹³ ahlâk, takvâ ve iffet gibi değerleri talep etmiş ve daima O'nun rızâsını gözetmiştir. Dua ederken, nefesine sorumluluk bilinci verilmesini ve arındırılmasını istemiş; bu arınmanın yalnızca Allah tarafından gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. O'nun (s.a.v.) insan-ı kâmil olma arzusunun bir tezahürü olarak değerlendirilebilecek duası ise şöyledir: "Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, huşu duymayan kalpten, kabul olunmayan duadan, doymayan nefisten sana sığınırım."²¹⁴

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sıkça yaptığı dualardan biri şu şekildedir: "Ey kalpleri çeviren (Allah'ım!) Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl." Kendisine bu duayı neden sıkça yaptığı sorulduğunda, insanların kalplerinin Allah'ın tasarrufunda olduğunu; dilediğini hidâyette sabit kılarken, dilediğini de saptırabileceğini ifade etmiştir.²¹⁵

²⁰⁷ Buharî, "Edeb", 76.

²⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/345; Tirmizî, "Da'avât", 7.

²⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/260.

²¹⁰ Ebû Davût, "Savm", 23.

²¹¹ Hatice Nur Ertürk, "Hz. Peygamber (s.a.v.) Duaları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 21.

²¹² Tirmizî, "Da'avât", 101.

²¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 140.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 219, 63, 204.

²¹⁵ Tirmizî, "Da'avât", 89.

Her olayın bir sebep ve hikmetle gerçekleştiğine inanan Hz. Peygamber (s.a.v.), bu inancını dualarına da yansıtmıştır. Örneğin, yağmur yağdığında “Allah’ım! Onu (yağmuru) bereketli ve faydalı kıl”²¹⁶ şeklinde dua etmiş, rüzgârın şiddetli esmesi gibi durumlarda sükûnetle davranmış ve hoşlanılmayan bir durumla karşılaşıldığında dua etmenin önemini vurgulamıştır.²¹⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.), kişinin yalnızca kendisi için değil, diğer müminler için de dua etmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Bir defasında, Hz. Ömer’e bir hastayı ziyaret ettiğinde o hastadan kendisi için dua etmesini istemesini öğütlemiş ve hastaların dualarının meleklerin dualarına benzediğini ifade etmiştir.²¹⁸ Ayrıca, bir Müslümanın din kardeşi için gıyabında yaptığı duaların kabul edileceğini, bu dualara meleklerin “âmîn” dediğini ve kişinin din kardeşi için talep ettiği hayrın kendisine de nasip olacağını belirtmiştir.²¹⁹

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde dua, kulluğun özü ve ibadetin en temel tezahürü olarak ele alınmakta; mevcut sıkıntılardan kurtuluşun yanı sıra, henüz karşılaşılmamış zorluklara karşı da mânevî bir sığınak olarak ifade edilmektedir. Dua âdâbına dair ihlâs, samimiyet, tevazuun esas alınması gerektiği belirtilmiş; dua öncesinde tövbe, istiğfar ve hamdin önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, bazı zaman ve mekânların duanın kabulü açısından daha makbul olduğu ifade edilmekte ve duanın sürekliliği ile kulluk bilinciyle icra edilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), duanın yalnızca bireysel bir ibadet olmadığını, aynı zamanda müminler arasındaki mânevî dayanışmayı güçlendiren bir vesile olduğunu belirtmiş; kişinin yalnızca kendisi için değil, diğer müminler için de dua etmesinin önemini vurgulamıştır.

Hülâsa, İslâm dinî, Kur’ân-ı Kerîm’de duanın anlam ve önemine dair bilgiler sunmuş; peygamberlerin dualarını örnek göstererek müminlere dua etmenin usul ve âdâbını öğretmiştir. Kur’an’ın yaşayan bir örneği olan Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözleri ve davranışları, bu konuda yol gösterici bir rehber niteliğindedir. Kur’an ve hadisler

²¹⁶ Buhârî, “İstiskâ”, 2.

²¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35, 75; Tirmîzî, “Fiten”, 21.

²¹⁸ İbn Mâce, “Cenâiz”, 1.

²¹⁹ İbn Mâce, “Menâsik”, 5.

incelendiğinde, İslâm'daki dua pratiğinin diğer dinlerden bir tevârüs olmadığı açıkça görülmektedir. İlahî dinler arasındaki benzerlikler ise bu dinlerin ortak menşesine dayanmasıyla açıklanabilir. Ancak burada asıl önemli olan, sûfi literatüründe dua kavramının nasıl ele alındığıdır. Zira sûfi anlayışta duaya yüklenen anlam ve içerik, İslâm'ın dua anlayışını zenginleştirmiş ve onun farklı açılardan ele alınmasını sağlamıştır.

2.3.3. Sahâbe ve Tâbiünde Dua

2.3.3.1. Sahâbede Dua

Tasavvuf ehli, mâsivâdan uzaklaşmayı, imanın kemâle ermesini, istikâmet üzere olmayı ve mânevî terbiyeye erişmeyi, zühd hayatı yaşayan sahâbenin örneğinde görmüş; düşünce sistemleri ile yaşam pratiklerini onların izinde şekillendirmiştir. Sûfi müellifler ise tasavvufî hayatın, zâhid sahâbîlerin yaşadığı asr-ı saadetten neşet ettiğini ve daha sonra gelişerek devam ettiğini göstermeye gayret etmişlerdir.²²⁰ Bu itibarla, sahâbenin dualarının incelenmesi, sûfilerin dua anlayışının temellerini ve gelişim sürecini daha iyi anlamaya imkân tanıyacaktır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) hakkında buyurduğu "Allah'ım, Sa'd'ın dualarını kabul buyur"²²¹ duası, sahâbenin dualarının makbûliyetine yönelik ilâhî bir teveccühün talep edildiğini göstermektedir.

Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634), "Allah'ım! Bana sarsılmaz bir iman, imanda yakîn, sıhhat, âfiyet ve hâlis niyet lütfeyle" şeklindeki niyazında; imanın güçlenmesi, huzur ve temiz bir kalp gibi unsurlar öne çıkmaktadır.²²²

Hz. Ömer'in (ö. 23/644), "Allah'ım, amelimi salih eyle ve öyle ihlâslı amel edeyim ki, içinde senden başka kimsenin payı olmasın" duası, ibadetlerde riyâdan kaçınma hassasiyetini gözler önüne sermektedir. Hz. Ömer'in en çok yaptığı dualardan biri olan

²²⁰ Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/51.

²²¹ M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahabe*, haz. Ömer Lütfi Erdal (İzmir: Işık Yayınları, 2008), 2/347.

²²² Kandehlevî, A.g.e., 2/362.

“Allah’ım! Bize âfiyet, dirlik ve düzen ver; bizi affet”²²³ niyazı ise, ferdî olduğu kadar toplumsal bir refah anlayışını da içermektedir.

Hız. Ali (ö. 40/661), bir hastalık geçirdiği sırada Allah’tan sabır dilemeyi tercih ettiğinde Hız. Peygamber (s.a.v.) ona sabır yerine âfiyet dilemeyi öğütlemiştir.²²⁴ Bu durum, dua anlayışında musibetlere karşı direnç göstermeyi değil, doğrudan Allah’ın rahmetini ve lütfunu talep etmenin ön planda olduğunu göstermektedir. Nitekim Hız. Ali’nin “Allah’ım, benim günahlarım sana zarar veremez, bana rahmetinle muamele etmen ise rahmetinden eksiltmez”²²⁵ duası, Allah’ın rahmetini ümit etme anlayışını yansıtan örneklerden biridir.

Ebü Ubeyde b. Cerrâh’ın (ö. 18/639) rivâyetine göre, bir gün Abdullah b. Mesud’a, Hız. Peygamber’in (s.a.v.) kendisine “İste, ne istersen verilecektir” dediği gece yaptığı dua sorulmuştur. Bunun üzerine İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53), duasında Allah’tan sarsılmaz bir iman, daimî nimetler ve cennetin en üst mertebesinde Hız. Peygamber’e (s.a.v.) komşu olmayı dilediğini ifade etmiştir.²²⁶

Abdurrahman b. Avf’ın (ö. 32/652) sürekli olarak “Allah’ım, beni nefsimin cimriliğinden muhafaza et”²²⁷ diye dua etmesi, sahâbenin nefis muhasebesine verdiği önemi vurgulamaktadır. Nefis muhasebesinde bulunan bir kimsenin duasının ayrı bir değer taşıdığına işaret eden bir rivâyete göre Hız. Peygamber (s.a.v.), ashâbıyla birlikte bir yolculuk sırasında kızgın kumlar üzerinde nefsiyle muhasebe hâlinde olan bir adamla karşılaşmıştır. Söz konusu kişi, nefesine hitaben gündüzleri tembellikle geçirdiği, geceleri ise uyuduğu; buna rağmen cenneti ümit etmesini sorguladığını ifade etmiştir. Bu durumu gözlemleyen Allah Rasûlü (s.a.v.), ashâbına dönerek bu kimseden dua istemelerini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine sahâbîler, onun duasını talep

²²³ Kandehlevî, A.g.e., 2/362-363.

²²⁴ Muhammed b. Ali b. Atıyye Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb fi mu’âmeleti’l-mahbûb ve vasfi tariki’l-mürîd ilâ makâmi’t-tevhîd*, thk. Muhammed er-Ravzânî, 1. bs (Kahire: Mektebetu Dâru’t-Türâs, 2001), 969.

²²⁵ Kandehlevî, *Hayatu’s Sahabe*, 2/363.

²²⁶ Kandehlevî, A.g.e., 2/363-364.

²²⁷ İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Ömer İbn Kesîr ed-Dimaşkî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, I-IV, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1401 h. 4/339.

etmişlerdir. Adam ise “Allah’ım, onlara bütün işlerinde hidayet nasip eyle” şeklinde dua etmiştir. Biraz daha dua etmesi istendiğinde “Allah’ım, onların azığını takvâ eyle.” diye niyazda bulunmuş: Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bir kez daha dua etmesini istemesi üzerine ise “Allah’ım, Resûl’ünü muvaffak eyle. Varacakları yeri cennet eyle” şeklinde duasını sonlandırmıştır.²²⁸

Fedâle b. Ubeyd’in (ö. 53/673) duasında, ilâhî takdire rızâ gösterme, ölüm sonrası huzura erişme ve Allah’ın Cemâlini müşahede etme isteği öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kişinin istikametini sarsabilecek zorluklardan ve imanını tehlikeye düşürebilecek imtihanlardan Allah’ın inayetine sığınmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.²²⁹

Abdullah b. Abbas’ın (ö. 68/687-88) dualarında, Allah’ın yüce sıfatları vesile kılınarak O’na yakınlık kazanma arzusu dile getirilmektedir. Bu bağlamda, ilâhî nûrun bereketiyle Allah’ın özel himayesine mazhar olmayı ve O’na yakîn olanlar arasına dâhil edilmeyi niyaz etmektedir.²³⁰

2.3.3.2. Tabîinde Dua

Sahâbeden sonra en faziletli neslin tâbiîn olduğu kabul edilmektedir. Zira tâbiîn, sahâbeyi görmüş ve onların ilminden istifade etmiştir.²³¹ Kur’ân-ı Kerîm’de tâbiîn övgüyle anılmış,²³² hadislerde de faziletleri şu şekilde belirtilmiştir: “İnsanların en hayırlısı benim asrında yaşayanlardır. Sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir.”²³³

²²⁸ Kandehlevî, *Hayatu’s Sahabe*, 2/343.

²²⁹ Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid* 10/280.

²³⁰ Heysemî, Ali İbn Ebî Bekr; *Mecmau’z-zevâid*, I-X, Dâru’r-reyyan li’t-türas/Dâru’l-kitabi’l-Arabî, Kahire/Beyrut, 1407 h.

²³¹ Mehmet Mahfuz Ata, “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 62 (2019) 1667.

²³² et-Tevbe, 9/100.

²³³ İbn Mâce, “Ahkâm”, 27.

Tâbiîn neslinden Sıla b. Eşyem el-Adevî (ö. 62/681), kendisinden dua talep eden birine, zühd anlayışını ve âhiret merkezli bir yaşamı teşvik eden yaklaşımını yansıtan bir niyazda bulunmuştur. Ona, âhiret yurduna rağbet etmeyi, dünya nimetlerine karşı zahid bir tutum sergilemeyi ve yalnızca Allah’a yönelen yakîn bilincine sahip olmayı dilemiştir. Ayrıca, dinî meselelerde yakînin esas alınması gerektiğini vurgulamıştır.²³⁴

Ubeyd b. Umeyr el-Leysî (ö. 74/693-694), bir kimseyi Allah rızâsı için kardeş olarak kabul ettiğinde, onunla kibleye yönelerek dua etmeyi alışkanlık hâline getirmiştir. Duasında, Allah’ın kendilerini İslâm dinî vesilesiyle mutlu kılması, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) imanlarına şahit kılınması ve haklarında önceden verilmiş güzel hükmün devam etmesi yönünde niyazda bulunduğu aktarılmaktadır. Ayrıca, uzun emellere kapılmamayı, kalplerinin katılaşmamasını, hakîkati dile getirmekten geri durmamayı ve bilgi sahibi olmadıkları hususlarda talepte bulunmamayı dile getirmiştir.²³⁵

Ömer b. Abdülaziz’in (ö. 101/720) “Allah’ım, Ömer senin rahmetine mazhar olmaya layık bir adam değildir, ama senin rahmetin Ömer’e ulaşacak kadar geniştir” şeklindeki duası, kulun kendi aciziyetini idrak ederek ilâhî rahmete sığınmasının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.²³⁶

Müslim b. Yesâr (ö. 103/721), ibadete düşkünlüğüyle tanınan bir şahsiyettir. Oğlu, babasını secde hâlinde “Ey Rabbim! Ne zaman benden râzı olarak huzuruna varacağım?” diyerek dua ederken gördüğünü aktarmaktadır. Müslim b. Yesâr’ın bu duasını tekrar ettiği ve namaz dışında da aynı huşû ve teslimiyet içinde olduğu rivâyet edilmektedir.²³⁷ Bu durum, onun sürekli bir hâlde ilâhî rızâyı talep eden bir kulluk bilinciyle hareket ettiğini göstermektedir.

Tâvûs b. Keysân el-Yemânî’nin (ö. 106/725) dua anlayışına dair aktarılan rivâyetlerde, onun kişinin kendi duasına verdiği önemi vurguladığı görülmektedir. Bir adamın kendisinden dua talep etmesi üzerine, Allah Teâlâ’nın darda kalan kimsenin duasına icabet ettiğini hatırlatarak kişinin kendi nefsi için dua etmesi gerektiğini belirtmiştir.

²³⁴ İbn. Kesîr, el-Bidâye ve’n-Nihâye, çev. Mehmet Keskin, 9/29-31.

²³⁵ İbn. Kesîr, A.g.e., 9/14-15.

²³⁶ İbn. Kesîr, A.g.e., 9/322.

²³⁷ İbn. Kesîr, A.g.e., 9/302.

Bir başka rivayette ise, dua talebinde bulunan kimsenin kalbinde Allah korkusunu görmediğini ifade ederek onun için dua etmeyeceğini bildirmiştir.²³⁸

Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) duanın âdâbına dair sözleri dikkate değerdir. O, dua esnasında fesâhat ve süslü ifadelerden kaçınılması gerektiğini ifade etmekte; bunun yerine, kulun zillet ve fakr içinde Allah'a yönelmesinin daha uygun olduğunu belirtmektedir.²³⁹

Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), dua ile amel arasındaki münasebete dair değerlendirmesinde, amelden yoksun bir duanın etkisiz olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, böyle bir kimse, kırıksız ok atan birine benzemektedir. Bu yaklaşım, duanın salih amellerle desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.²⁴⁰ Bu duruma, Bilâl b. Sa'd'ın (ö. 110/728 [?]) kalbin kötülüğe yönelmesinden, günahların getirdiği sorumluluktan, amellerin insanı felakete sürüklemesinden ve gözlerin hakikatten sapmasından Allah'a sığınması örnek olarak gösterilebilir.²⁴¹

Tasavvufî bakış açısıyla değerlendirildiğinde, sahâbe ve tâbiîn neslinin duaları, sâlikin mânevî yolculuğunda istikâmet üzere olmanın, nefis muhasebesinin ve ilâhî rızâyı talep etmenin bir tezâhürü olarak görülebilir. Onların dualarında öne çıkan teslimiyetçi yaklaşım, tasavvuf ehlinin mâsivâdan yüz çevirmesi, tevekkül bilinciyle Hakk'a yönelmesi ve ilâhî iradeye tam bir rızâ ile teslim olmasına örneklik teşkil etmiştir. Niyazlarında istiğna, yakîn, ihlâs ve ilâhî muhabbete erişme arzusunun ön plana çıkması, sûfilerin dua anlayışını şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Böylece dua, sadece sözlü bir niyaz değil, aynı zamanda kişinin hâl diliyle sergilediği bir mânevî yakarış hâline gelmiştir.

²³⁸ İbn. Kesîr, A.g.e., 9/382-396.

²³⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 455.

²⁴⁰ İbn. Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, çev. Mehmet Keskin, 9/453-494.

²⁴¹ İbn. Kesîr, A.g.e., 9/571-575.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBNÜ'L-ARABÎ ÖNCESİ TASAVVUF KLASİKLERİNDE DUA

3.1. Tasavvufta Dua Kavramı

Tasavvuf literatüründe dua, kul ile Allah arasındaki güçlü bir iletişim aracı olmanın ötesinde, Allah'a duyulan muhabbetin bir tezahürü ve kalbin Cenâb-ı Hakk'a yönelişi olarak tanımlanmaktadır.²⁴²

Dua, insanın Allah'a olan ihtiyacını idrak ederek acziyetini kabul etmesi ve tam bir teslimiyetle Yüce Allah'a yönelmesidir. Bu durum, kulun Allah ile bir bağ kurarak tazarruda bulunduğu özel bir ânı ifade etmektedir. Sûfiler, bu ânı, insanın Allah ile olan bağını kalbî düzeyde en güçlü şekilde tecrübe ettiği bir zaman dilimi olarak değerlendirmektedir.²⁴³

Sûfilere göre dua, kulun Rabbine yakarışını ve O'na duyduğu özlemi ifade eden bir iletişim biçimidir.²⁴⁴ Diğer bir ifadeyle dua, Allah ile kul arasında kurulan mânevî bir bağ olup sevgiliye sunulan iştiyâk lisanı olarak görülmektedir.²⁴⁵ Ayrıca dua, insanın Allah ile kalbî ve hissî bir bağ kurarak kendinden geçtiği ve vecd hâlini yaşadığı mânevî bir tecrübe olarak değerlendirilmektedir. Sûfî anlayışa göre, Allah'ın varlığı, gören gözler ve hissedilen gönüller için güneşin harareti veya gülün kokusu gibi doğal ve aşikâr bir hakîkattir.²⁴⁶

Kuşeyrî, duayı ihtiyaçların kapısını açan bir anahtar, muhtaç kimseler için istirahat mahalli, sıkıntıda kalanlar için sığınak ve dert ve hâcet sahiplerinin nefes aldıkları bir alan olarak tanımlamaktadır.²⁴⁷ Gazzâlî ise duayı “kalbin cilası ve keşfin anahtarı”

²⁴² Yıldız, “Tasavvuf Kültüründe Dua Algısının İnsan Üzerindeki Müsbet Etkileri”, 548.

²⁴³ Yılmaz, *Tasavvufî Bakış* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 157.

²⁴⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), 111.

²⁴⁵ Ebü'l-Kasım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Daru's-Şa'b, 1989), 448.

²⁴⁶ Yılmaz, *Tasavvufî Bakış*, 158.

²⁴⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 442.

olarak nitelendirerek dua ile mânevî yükseliş arasında güçlü bir bağ kurmuştur. Ona göre Allah, “kalbin huşûunu, tazarru ve niyazını; zikrin ise safvetini” ortaya çıkarmak amacıyla duayı emretmiştir.²⁴⁸

Mekkî, duanın sevap kazandıran yönüne dikkat çekmiş ve ihlâsla yapılan duanın on katından yedi yüz katına kadar sevapla mükâfatlandırılacağını ifade etmiştir. Ancak ona göre duanın en değerli boyutu, Allah’ın âhirette kuluna dünya nimetlerinden daha üstün ve insan idrakini aşan ihsanlarda bulunmasıdır. Bu üstün netice, kulun Rabbi tarafından rahmet nazarıyla görülmesi ve O’nun lütfuyla seçilmesiyle mümkün olmaktadır.²⁴⁹

Süfyân es-Sevrî’ye (ö. 161/778) göre, günahları terk etmek, dua ile eşdeğer bir anlam taşımaktadır.²⁵⁰ Bu görüşü destekleyen Üstad Ebu Ali Dekkâk (ö. 405/1015), günah işleyen bir kişinin pişmanlıkla ağladığında Allah ile mânevî bir bağ kurduğunu ve bu hâlin, Allah’a şefaet için bir elçi göndermeye benzetilebileceğini ifade etmektedir.²⁵¹ Serî es-Sakatî (ö. 251/865) ise, Allah’ı zikreden ve kendini O’na yalvarmaya adanmış kimsenin mânevî bir lezzet hissettiğini belirtmektedir. Ona göre bu hâl, şeytanı rahatsız etmekte ve onun böyle bir kimseye yaklaşmasını engellemektedir.²⁵² Bu değerlendirmeler, duanın kulun Allah ile kalbî ve rûhî bir yakınlık kurmasını sağlayan, arındırıcı ve dönüştürücü etkisini vurgulamaktadır.

Tasavvufî anlayışta ilâhî aşk ve mânevî yakınlık arayışı, sûfilerin yaşamlarında merkezi bir yer tutmakta ve ifadelerinde açık bir şekilde kendini göstermektedir. Dua, Allah’a duyulan aşk ve özlemin bir tezahürü olarak sûfiler için büyük bir değer taşımaktadır. Bu anlayışı yansıtan örneklerden biri, Âmir b. Abdullah b. Zübeyr’in

²⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 4/541.

²⁴⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, 597.

²⁵⁰ Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve-Tabakâtu’l-Asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız ve Zekerîya Yıldız, 1 bs. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), 5/251.

²⁵¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 448.

²⁵² İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve-Tabakâtu’l-Asfiyâ*, 8/152.

(v.t.b.) bir dostu için Allah'a yönelerek, o kişinin Allah ile ünsiyet kurmasını ve O'nun muhabbetiyle huzura kavuşmasını dilemesidir.²⁵³

İlk dönem zâhidlerinin dualarında cehennemden korunma ve cennete girme amacı ön planda yer alırken, sonraki sûfilerinin dualarında rızâ-i ilâhîye ulaşma, Allah'ın sevgisini kazanma ve rüyet-i ilâhiyeyi temâşâ etme isteği öne çıkmıştır.²⁵⁴ Allah sevgisine nâil olan sûfiler, "O'nun varlığında istiğrâka erme ve semâvî aşkın şarabıyla mest olma" arzusunu taşımışlardır.²⁵⁵

Tasavvuf literatüründe, sûfilerin Allah'a olan sevgisi, dünyevî ve uhrevî arzuların ötesine geçerek yalnızca vuslata ermeyi hedefleyen bir derinliğe ulaşmaktadır. Bu anlayış, Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]), Allah'tan yalnızca kendisini talep ettiğini ifade eden sözlerinde²⁵⁶ ve Yûnus Emre'nin (ö. 720/1320 [?]) cennete yönelik herhangi bir arzusunun bulunmadığını dile getirdiği ifadelerinde²⁵⁷ açıkça görülmektedir.²⁵⁸ Bu bağlamda sûfiler için dua "aynu'l-yakîn" mertebesinden "Hakka'l-yakîn" mertebesine ulaşmanın önemli bir vesilesi olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁹ Ancak sûfilerin cennete dair bu sözleri, onların cenneti değersiz ya da gereksiz gördükleri anlamına gelmemektedir. Nitekim aynı sözleri dile getiren

²⁵³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1106.

²⁵⁴ Yıldız, "Tasavvuf Kültüründe Duâ Algısının İnsan Üzerindeki Müsbet Etkileri", 552.

²⁵⁵ Annemarie Schimmel, "Müslümanlıkta Mutasavvıfane Dua ve Niyazın Bazı Safhaları", *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2-3 (1990): 210.

²⁵⁶ Süleyman Uludağ, "Dua (Tasavvufta Dua Anlayışı)", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/535.

²⁵⁷ Sûfilerin Cennet arzusu şu şekilde ifade edilir: "Benim cenneti özleyişim ne bir şerefe ulaşmak ne de bir zevke ermek içindir; yalnızca seni görmek içindir". Bkz. Schimmel, *Müslümanlıkta Mutasavvıfane Dua ve Niyazın Bazı Safhaları*, 211.

²⁵⁸ Sûfiler, özellikle Râbia el-Adeviyye (ö.185/801) ve sonrasında, dünyevî beklentilerden arınmış bir şekilde ve yalnızca Allah'ın rızâsını kazanma, O'nun emirlerine riayet etme amacıyla gerçekleştirilen ibadetleri en yüksek mertebe olarak kabul etmişlerdir. (Süleyman Uludağ, "İbadet (Tasavvuf)", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/248.).

²⁵⁹ İbrahim Yüksel, "Sûfilerde Hayatın Anlamı: Sûfi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.H.Ü., 2020), 33.

sûfiler, diğler söylemlerinde cennete nâil olabilmek için dualar etmişlerdir. Örneğın, Ebû Hamza'nın, Serî es-Sakatî'den kendisi için dua istemesi üzerine, onun "Allah seni ve beni tûbâ ağaçları altında buluştursun" diyerek niyazda bulunması, sûfilerin cennette tûbâ ağaçları altında istirahat edeceklerine dair inancı yansıtmaktadır.²⁶⁰ Ayrıca Kuşeyrî, Allah'a yapılan bir duanın kabul edildiğı anlaşıldığında, cennetin de hemen talep edilmesini tavsiye etmektedir. Zira Allah'ın bir duayı kabul etmesi, diğler taleplerin de makbûl olabileceğine işaret etmektedir. Bu durum, sûfilerin cenneti arzuladıklarını ve dualarında bunu dile getirdiklerine dair önemli bir delil teşkil etmektedir.²⁶¹

Sûfilerin Allah'a olan bağılılıklarını güçlendirmek amacıyla O'nunla aralarındaki nûr veya zulmet perdelerinin kaldırılmasını talep ettikleri görülmektedir. Bu perdelerin ortadan kalkması, sûfilerin dua yoluyla ulaşmayı hedefledikleri en ulvî arzular arasında yer almaktadır. Bazı sûfiler, ilâhî azaba katlanmayı dahi göze alarak Allah ile aralarındaki mânevî engellerin yok olmasını dilemişlerdir. Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801 [?]), dünya nimetlerinin düşmanlara, âhiret nimetlerinin ise dostlara verilmesini isteyerek, hem bu fânî dünyadan hem de uhrevî beklentilerden yüz çevirmeye yönelik dualar etmiş;²⁶² Serî es-Sakatî (ö. 251/865) ise kendisi için her türlü cezaya râzı olduğunu, ancak Allah'ın Cemâlini görmesine engel olacak bir cezayı asla arzu etmediğini ifade etmiştir.²⁶³ Sûfilerin bu istekleri, tasavvuf literatüründe sıklıkla vurgulanan Cemâlullah'ı müşahede etme arzusunun, sûfilerin mânevî hayatındaki merkezî konumunu somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.2. Duanın Diğler Tasavvufî Kavramlarla İlişkisi

Tasavvufî literatürde dua; tövbe, rızâ, tevessül, zikir, tevekkül, şükür ve sabır gibi kavramlarla ele alınmakta olup, bu kavramlar duanın mahiyetini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır. Sûfilerin dua anlayışını şekillendiren temel unsurlar arasında yer

²⁶⁰ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Sürûr-Mahmûd, 332.

²⁶¹ Yakup Dağeri, "Tasavvuf Kültüründe Cennet Algısı", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 120.

²⁶² Uludağ, "Dua (Tasavvufta Dua Anlayışı)", 9/535.

²⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 53.

alan bu kavramların açıklanması, duanın tasavvufî düşüncedeki yerini daha iyi kavramayı mümkün kılmaktadır.

3.2.1. Tövbe

Tasavvufî literatürde tövbe, mahcubiyet göstermek, Allah'tan bağışlanma dilemek²⁶⁴ ve işlenen günahattan pişmanlık duyarak bir daha aynı hataya düşmeme kararı almak²⁶⁵ anlamlarında kullanılmaktadır. Allah'a atfedildiğinde ise tövbe, kulun pişmanlığını kabul etmesi, ona lütuf ve ihsanla yönelmesi şeklinde yorumlanmaktadır.²⁶⁶ Tasavvuf geleneğinde, sâlikin Hakk'a ulaşma yolculuğundaki ilk adımı olarak kabul edilen tövbe,²⁶⁷ kalpteki ısrar bağıını çözmek, Hakk'a yönelmek ve Allah'ın hukukuna riayet etmek şeklinde tanımlanmaktadır.²⁶⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de tövbe, kulun yaratılışta aldığı ilâhî ahdi hatırlayarak Allah'a yönelmesi ve fitratını koruma çabası olarak değerlendirilmektedir. Evbe, rüçû, gufrân, inâbe ve af gibi anlam açısından yakın kavramlarla birlikte ele alındığında, tövbe, kulun ilâhî dostluk çizgisine dönme gayretini yansıtmaktadır. Kur'an'a göre ahid ilişkisi; güven, sevgi ve dostluk esasına dayanmakta,²⁶⁹ işlenen kötülükler ise bu bağı zedeleyerek kulun Allah'tan uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Tövbe, Allah ile kul arasındaki bu uzaklaşmayı sona erdirme çabası olarak değerlendirilmekte²⁷⁰ ve rûhun Allah'a yönelmesini hedefleyen bir dua niteliği taşımaktadır.²⁷¹ Bu nedenle, âyet ve

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, 1/ 233.

²⁶⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 200; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 716.

²⁶⁶ Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

²⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 178.

²⁶⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 486.

²⁶⁹ el-Bakara 2/30, 257; el-Mâide 5/54; el-Enfâl 8/34.

²⁷⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu ifadeleri bu hususu açıklayıcı niteliktedir: "Kul bir hata işlerse kalbine siyah bir nokta konulur. Şayet o, (günahattan) vazgeçer, bağışlanma diler, tevbe edip Allah'a dönerse kalbi arınır..." Bkz. İbn Mâce, "Zühd", 29.

²⁷¹ Topaloğlu, "Tövbe", 41/279.

hadislerde geçen tövbe ve istiğfar kelimeleri, dua ve niyaz üslubunda dile getirilmiştir.²⁷²

Sûfiler, tövbe kavramını farklı açılardan ele alarak çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Süfyân es-Sevrî, tövbeyi “Allah’tan başkasına yüz çevirmek” olarak tanımlarken, Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859), tövbenin farklı mertebelere göre anlam kazandığını ifade etmiştir. Ona göre, avâmın tövbesi günahattan, havâssın tövbesi gafletten, enbiyânın tövbesi ise başkalarının eriştiği makâmlara ulaşamamanın aciziyetini hissetmektir.²⁷³

Tövbe kavramına dair, birbirine zıt gibi görünen farklı sûfi yaklaşımları da mevcuttur. Sehl b. Abdullah (ö. 283/896), tövbeyi “kulun günahını unutmaması” olarak tanımlarken, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ise “kulun günahını unutmaması” şeklinde tarif etmektedir.²⁷⁴ İlk bakışta çelişkili gibi görünen bu tanımlamalar, tasavvufî anlayış bağlamında değerlendirildiğinde, her biri kendi mertebesinde doğru kabul edilmektedir. Günahı unutmamak, avâma özgü bir hâl olarak görülürken; Allah Teâlâ ile sürekli meşgul olma düşüncesiyle günah fikrinden tamamen sıyrılmak, havâssa özgü bir makâm olarak kabul edilmektedir.²⁷⁵

Gazzâlî, nefsiyle mücadelede zorlanan kimselerin, Allah’ın Rahmân ve Rahîm isimlerine sığınarak, taleplerinde asla ümitsizliğe kapılmamaları gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, Allah bu kullarına merhamet ederek günahlarını bağışlar.²⁷⁶

²⁷² Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Âdem, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) tövbelerinden bahsedilmektedir. (el-Bakara 2/37, 128; el-A’râf 7/143; et-Tevbe 9/117; Hûd 11/112), Ayrıca, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Allah’tan mağfiret dilemesi emredilmiştir. (en-Nisâ 4/106; Muhammed 47/19; en-Nasr 110/3); Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “seyyidü’l-istiğfar duası”, tövbe ve mağfiret konusunda en güzel örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu dua metni için bkz. Buhârî, “Da’avât”, 15.

²⁷³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 657.

²⁷⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 183; Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî Serrâc, *el-Lüma’*, thk. Tâhâ Abdülbâkî Sürûr-Abdülhalîm Mahmûd, (Bağdat: Dârul-Kütübi’l-Hâdise, 1960), 68.

²⁷⁵ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar, 2021), 181.

²⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 1/719-720.

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), kişinin “estağfirullah” demesinin “Allah’ım günahımı kaldır ve yok et” anlamına geldiğini belirtmiştir. Abdullah b. Verrâk (v.t.b.) ise samimiyetle Allah’a yönelen kimselerin, günahlarının sayıca çok dahi olsa, affa mazhâr olacağını ifade etmektedir.²⁷⁷ Bu yaklaşımlar, tasavvufta tövbe ve duanın, Allah’a dönüşün temel unsurları arasında yer aldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872), tövbe ile dua arasındaki münasebeti Allah korkusu üzerinden açıklamaktadır. Allah korkusunu, kalpte kök salan bir ağaca benzeten Yahyâ b. Muâz, bu ağacın meyvesinin dua olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Allah korkusu kalpte yerleştiğinde, insanın bütün organları itaate yönelir, dinin davetine icabet eder ve günahlardan uzaklaşır.²⁷⁸

Ebû Bekr Kettânî (ö. 322/933), Allah’ın merhamet ve affını, mümin kulunun özür dileme yönelimi üzerinden açıklamış ve Allah’ın, bir müminin dilini özür dilemek için açtığında, af kapısını da açacağını ifade etmiştir.²⁷⁹ Bişr el-Hâris (ö. 227/841) ise, duanın günahlara kefaret olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰ Bu ifadeler, dua ve tövbenin kulun Allah’a yönelmesini sağlayan, ilâhî affa ve rahmete vesile olan, birbirini tamamlayan mânevî eylemler olduğunu göstermektedir.

Ebû Tâlib el-Mekkî’nin eserinde aktarılan bir kıssa, tövbe ile dua arasındaki ilişkiye dair önemli bir örnek sunmaktadır. Kıssada, günahlarından tövbe eden ancak tövbesinin kabul edildiğine dair bir işaret göremeyen bir adam, dönemin peygamberine başvurarak kendisi için Allah’a dua etmesini talep eder. Hz. Peygamberin duası

²⁷⁷ Gazzâlî, A.g.e., 1/720; Abdullah b. Verrâk bu konuda yapılması gereken özel bir duadan bahsetmektedir. Gazzâlî, bu duanın Hz. Âdem ve Hızır’a (a.s.) ait dualar olduğunu aktarmaktadır. İlgili dua şu şekildedir: “Allah’ım! “Tevbe ettikten sonra tekrar ettiğim bütün günahlardan sana istiğfar ederim. Sana va’ad edip sözümde durmadığım bütün hareketlerimden sana istiğfar ederim...” Dua metninin tamamı için bkz. Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 1/720.

²⁷⁸ Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, 1 bs. (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007), 347.

²⁷⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 448.

²⁸⁰ İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve-Tabakâtu’l-Asfiyâ*, 6/518.

üzerine Allah, adamın kalbinde günahın lezzeti sürdükçe tövbesinin kabul edilmeyeceğini bildirir.²⁸¹ Bu kıssa, tövbe ve duanın kabulünün ihlâs ve kalbî tasfiyeyi gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Zira kalpte günahın etkisi ve lezzeti sürdüğü müddetçe, tövbenin ve duanın makbuliyeti zayıflamaktadır.

Mekkî, Allah'ın, tövbe ve dua vesilesiyle kulunu nefsanî arzulara ve şeytânî vesveselere karşı nasıl koruduğunu açıklamaktadır. Ona göre, Allah helak olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan kulunu imtihan anında muhafaza eder ve onu iman nûruyla doğru yola yönlendirir. Bu süreçte kul, Allah'tan bağışlanma dileyerek sıkıntılarından kurtulmak ve ilâhî bir çıkış yolu bulmak için O'na yönelir. Mekkî, Allah'ın rahmeti sayesinde kalbin nefsin olumsuz arzularından arındığını ve bu arınmanın kulun ibadete daha yatkın hâle gelmesini sağladığını ifade etmektedir. Böylece, kulda takvâ hâlinin ortaya çıktığını vurgulamaktadır.²⁸²

3.2.2. Rızâ

Rızâ, Arapça “râ zı ye” (ر ض ي) kökünden türeyen bir mastar olup kabul etme, kalbin hoşnut olması,²⁸³ tasvip etme,²⁸⁴ izin verme, boyun eğme²⁸⁵ ve sızlanmama²⁸⁶ anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise rızâ, “kulun kalbinin Allah'ın hâkimiyetine boyun eğmesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî, rızâyı “ihtiyarı, yani seçme hakkını ortadan kaldırmak” olarak tarif etmektedir. Sûfilere göre kulun rızâ hâli, Allah'a açılan en yüce kapı ve dünya cenneti olarak nitelendirilmektedir.²⁸⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın rızâsını kazanmanın yolları,²⁸⁸ O'nun rızâsını arayanların ilâhî vahyin rehberliğinde karanlıklardan aydınlığa çıkarılarak kurtuluşa ve doğru yola

²⁸¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 506.

²⁸² Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 345-356.

²⁸³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 96.

²⁸⁴ Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/56.

²⁸⁵ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 203.

²⁸⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 295.

²⁸⁷ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınevi), 800.

²⁸⁸ Tâhâ 20/130.

ulaştırılacağı,²⁸⁹ rızâyı arayanların doğru kimseler oldukları²⁹⁰ ve bu rızâya nâil olanların ulaştıkları mertebe²⁹¹ gibi konular ele alınmaktadır. Hadis-i şerîflerde ise Allah'ın takdirine rızâ göstermenin en yüce erdemlerden biri olduğu vurgulanmaktadır.²⁹²

Sûfîler, rızâ kavramını farklı şekillerde tanımlayarak bu kavramın çeşitli yönlerini ortaya koymuşlardır. Muhâsibî, rızâyı “kadere ait hükümlerin cereyanı altında kalbin huzur bulması” şeklinde tanımlarken,²⁹³ Zünnûn el-Mısırî “kalbin kazânın hükmünden neşe duyması” olarak ifade etmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî ise rızâyı, kişinin kendi tercihlerinden vazgeçerek tamamen Allah'ın hükümlerine teslim olması şeklinde değerlendirmiştir.²⁹⁴

Fudayl b. İyâz²⁹⁵ ve Hücûvîrî, rızâ kavramını benzer bir anlayışla ele almakta ve kişinin, Allah'ın vermesi ya da vermemesi karşısında kalbinde aynı hissiyatı taşıması gerektiğini savunmaktadır. Hücûvîrî bu görüşü şu şekilde izah etmektedir: Hakk'ın tecellisi, ister celâl (kahr) ister cemâl (lütuf) ile gerçekleşsin, kulun sırrı ve rûhu istikamet üzere olmalıdır. Kul, kahr veya mahrûmiyet ile karşılaştığında da ezêlî ihsan ve lütufla karşılaştığında da rızâsını aynı seviyede korumalı ve her iki hâli de eşit görmelidir. Yüce Allah'ın heybet ve Celâlinin ateşiyle yanıp kavrulsa da lütuf ve cemâlinin nûruyla aydınlansa da bu yanma ile aydınlanma hâli onun kalbinde eşit bir karşılık bulmalıdır. Çünkü her iki durum da Hakk'ın tecellisidir. Kazâyâ rızâ gösterildiğinde, Hakk'tan gelen her şey kul için mutlak bir hayır kabul edilmektedir.²⁹⁶

Mekkî, Hz. Dâvûd'un (a.s.) haberlerinde geçen ilâhî ifadeye yer vererek evliyâların dünya için üzölmelerinin uygun olmadığını belirtmektedir. Zira dünyaya dair üzöntü,

²⁸⁹ el-Mâide 5/16.

²⁹⁰ el-Haşr 59/8.

²⁹¹ el-Bakara 2/265; Âl-i İmrân 3/163.

²⁹² Tirmizî, “Kader”, 15.

²⁹³ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 802.

²⁹⁴ Erginli, A.g.e., 801.

²⁹⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1024.

²⁹⁶ Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcub*, 2/404-405.

kalplerden Allah'a yapılan duanın lezzetini alıp götürmektedir.²⁹⁷ Bu ifadeler, dünyevî kaygılardan arınmanın ve dua yoluyla ilâhî iradeye teslimiyetin önemine işaret etmektedir. Buna bağlı olarak, Allah'a tam anlamıyla güvenmenin ve O'nun takdirine rızâ göstermenin, duanın mânevî lezzetini arttıran unsurlar arasında yer aldığı söylenebilir.

Sûfîler, dua ve rızâ kavramları bağlamında, duanın rızâ makâmına engel teşkil edip etmediğine dair farklı yorumlar yapmışlardır. Kur'an'da peygamberlerin dualarına yer verilmesi ve hadislerde duanın önemine vurgu yapılması, dua ile rızâ arasında bir çelişki bulunmadığını göstermektedir. Tasavvuf ehli de bu görüşe katılarak dua ile rızâ arasında zıtlık olmadığını çeşitli yaklaşımlarla izah etmiştir.

Mekkî'ye göre, rızâ makâmına ulaşmış bir kimsenin Allah'tan dünya ve âhiret yararına talepte bulunması, kulluğun gereği olan muhtaçlık bilincini sergilemesi açısından rızâ makâmına zarar vermez. Çünkü bu tür talepler, aslında Allah'ın rızâsını arama ve O'na şükretme niyetiyle yapılır. Kul, Allah Teâlâ'yı severek ve O'nun rızâsını gözeterek, Rabbinin kendisine lütfedeceği nimetleri isteme niyetiyle dua ettiğinde daha faziletli bir duruş sergiler. Bu esnada kişi, kalbini tamamen Rabbine yöneltir ve tüm düşüncesini yalnızca O'na hasreder. Bu hâl, rızâ makâmına sahip olan kimsenin mârifetullah konusundaki müşâhedesi ölçüsünde gerçekleşir.²⁹⁸

Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn* adlı eserinde "Duanın Rızâyâ Münâfi Olmadığı" başlığı altında, dua eden bir kimsenin rızâ makâmından çıkmadığını ifade etmektedir.²⁹⁹ Ona göre dua, Allah'ın azametini yüceltme ve O'nu övgüyle anma niyetiyle yapıldığında, rızâyâ uygun bir ibadet niteliği taşımaktadır.³⁰⁰ Gazzâlî, Allah'ın hükümleri doğrultusunda sebeplere başvurmanın rızâyâ aykırı olmadığını belirtmekte ve duayı da bir tür sebebe başvurma yöntemi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, susayan bir kimsenin su içmek için harekete geçmesini, Allah'ın yarattığı sebeplere başvurmanın bir örneği olarak sunmakta ve bu durumun rızâ hâliyle çelişmediğini belirtmektedir.

²⁹⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1011.

²⁹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1021.

²⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/538.

³⁰⁰ el-Enbiyâ 21/90.

Ancak, duada içten bir itiraz ya da şikâyetin bulunması hâlinde, dua ile rızâ arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkabileceğine dikkat çekmektedir.³⁰¹

Kuşeyrî, “Rızâ, menfaati celbetme ve zararı defetme talebine aykırı değildir” görüşü çerçevesinde Ebû Süleyman ed-Dârânî’nin (ö. 215/830) rızâ anlayışına karşı çıkmaktadır. Dârânî, rızâyı Allah’tan cenneti talep etmemek ve cehennemden O’na sığınmamak³⁰² şeklinde tanımlamış, ancak Kuşeyrî bu anlayışı eleştirerek hatalı bulmuştur. Ona göre rızâ, Ru’yetullah’ı talep etmeye engel olmadığı gibi, ihtiyaç duyulan diğer hususları istemeye de mâni değildir. Cemâlullah’ı temâşâ edebilmek için cehennemden kurtulmayı ve cennete girmeyi istemek gereklidir. Kuşeyrî, bu düşüncesini desteklerken cenneti talep etmenin veya cehennemden Allah’a sığınmanın haram ya da mekruh olmadığını ifade etmektedir. Hatta mübah bir işle meşgul olmak bile rızâyâ aykırı değildir. Bu çerçevede, dua etmenin müstehap veya farz olduğunu belirten Kuşeyrî, kulun dua ve niyazdan kaçınamayacağını ifade etmektedir. Duayı üç kategoriye ayırarak bu görüşünü detaylandırmaktadır: Fâtiha Sûresi’ndeki “*Allah’ım bizi doğru yola ilet*”³⁰³ şeklindeki dua farz, “Allah’ım beni peygamber eyle” şeklindeki dua haram, “Allah’ım bana dünya nimetlerinden ver” şeklindeki dua ise mübah olarak değerlendirilmektedir. Kuşeyrî, duanın rızâyâ aykırı olduğunu savunanların, emredilen dua ile yasaklanan dua arasındaki farkı göremediklerini ve emredilen duayı terk etmenin rızâ anlamına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Tasavvuf ehlinin hiçbir şey istememe adına nefsi arzularını terk etmesinin, İslâm şerîatının sınırlarını aşarak ruhbanlığa benzer bir duruma düşmelerine ve şerîattan sapmalarına yol açabileceğini vurgulamaktadır.³⁰⁴ Kuşeyrî’nin bu yaklaşımı, dua ile rızâ kavramları arasında denge kurmayı ve rızâ makâmında olan bir kimsenin şerîat çerçevesinde talepte bulunmasının uygunluğunu ortaya koymaktadır.

Dua ve rızâ ilişkisi bağlamında ele alınan bir diğer konu, bazı sûfîlerin rızâ hâlinde bulunarak sükût etmelerinin, dua etmekten daha üstün bir hâl olduğunu

³⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’ d-dîn*, 4/538-541.

³⁰² Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, 268.

³⁰³ el-Fâtiha 1/5.

³⁰⁴ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâle* (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi), çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 40-41.

savunmalarıdır. Ancak bu yaklaşımın, dua ile rızâ arasında herhangi bir engel bulunmadığı görüşüyle nasıl bağdaştırılabileceği sorgulanabilir. Tasavvuf klasiklerine yönelik incelemeler, sûfilerin bu konuda farklı görüşler ortaya koyduklarını ve çeşitli yaklaşımlar benimsediklerini göstermektedir. Rızâ hâli ile dua arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması ve bu farklı yaklaşımların gerekçelerinin açıklığa kavuşturulması, konunun kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bazı sûfiler, Allah'a tam bir teslimiyet ve rızâ hâlini, dua etmemenin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir. Onlara göre, ilâhî takdire tam bir kabulle yaklaşmak, duaya ihtiyaç duymaksızın Allah'a olan ihlâs ve teslimiyetin bir ifadesidir.³⁰⁵ Bu düşünceyi benimseyen İbrahim Rakkî (ö. 326/938), rızâ hâlinde olan bir kimsenin talepte bulunmayacağını çünkü duadaki mübalağanın rızâ ile bağdaşmadığını belirtmektedir.³⁰⁶ Benzer şekilde, Abdullah b. Münâzil (ö. 329/941), yaklaşık elli yıl boyunca dua etmediğini ve hiç kimseden kendisi için dua etmesini talep etmediğini, bunun yerine rızâ hâlini muhâfaza ettiğini dile getirmektedir.³⁰⁷ Ebû Bekr Vâsîti (ö. 320/932) de bu görüşü destekler nitelikte olup ezelde bir kişi için takdir edilen şeyi kabullenmenin, içinde bulunulan zamana ve karşılaşılan olaylara direnmekten daha

³⁰⁵ Hücvirî'nin *Keşfü'l-mahcûb* adlı eserinde yer alan ifadeler, sûfilerin dua yerine neden sükûtu tercih ettiklerini anlamak açısından dikkat çekicidir. Hücvirî'ye göre, tasavvuf yoluna girenler, sözün doğurabileceği olası âfetlerin farkında olduklarından, zorunlu olmadıkça konuşmaktan kaçınırlar. Sözlerine hem başlangıçta hem de sonunda büyük bir özen gösterirler. Eğer söyledikleri her şey Hakk rızâsına uygun ise konuşmayı tercih ederler; aksi takdirde sükûtu esas alırlar. Bu yaklaşım, sûfilerin Allah'ın gizli sırları bildiğine olan inançları ve mahlûkatın Allah'ı yanlış anlamasının kınanacağı endişesi ile şekillenmiştir. Bu anlayış, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Sükût eden kurtuluşa erer" hadisiyle desteklenmektedir. Sûfiler, bu hadis ışığında, sükûtun pek çok mânevî fetih ve gönül açılımına vesile olduğuna, aynı zamanda çeşitli faydalar sağladığına inanmışlardır. Buna karşın, gereksiz konuşmanın ise birtakım âfet ve musibetlere yol açacağı vurgulanmıştır. Bkz. el-Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, 2/600; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Türk, "Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 88.

³⁰⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 456.

³⁰⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 448.

hayırlı olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁸ Bu anlayışı somut bir şekilde yansıtan örneklerden biri, Bişr el-Hâfi'nin yaşadığı bir olayda görülmektedir. Rivâyete göre, Bişr hasta olmasına rağmen sürekli olarak Allah'ı zikreden bir adamı gözlemler. Bişr, bu adamın sağlığına kavuşması için dua etmek ister. Ancak adam, durumunun Allah ile arasında özel bir mesele olduğunu ve kendisine verilen nimete itiraz etmediğini belirterek Bişr'den kendisi için dua etmemesini rica eder.³⁰⁹

Kuşeyrî, sûfîlerin dua etme ve sükût etme konusundaki farklı yaklaşımlarını ele alarak, her iki tutumun da belirli durumlarda uygun olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre, dua etmek bir ibadet olarak gerekli görülmekte ve bu görüş yaygın olarak savunulmaktadır. Ancak, Bişr el-Hâfi'nin yaşadığı olay ve Vâsıtî'nin görüşlerinde olduğu gibi, sükûtu tercih eden sûfîler de ilâhî iradeye tam bir teslimiyet içinde bulduklarını vurgulamaktadır. Kuşeyrî, bu iki yaklaşımın ötesinde üçüncü bir tutumu benimseyerek, dua ile rızâ arasında bir denge kurmayı önermektedir. Bu çerçevede, dua ve rızâ hâllerinin birbiriyle çelişmediğini ortaya koyarak, her iki tavrın da sûfîler için anlamlı birer yol olduğunu ifade etmektedir.³¹⁰

3.2.3. Tevessül

Tevessül, sözlükte “vesile edinmek” ve “aracı kılmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kavram, Arapça “v-s-l” kökünden türetilmiş olup “vesile” kelimesiyle aynı kökten gelmektedir.³¹¹ Vesile, bir amaca ulaşmada kullanılan araç veya yol anlamına gelirken,³¹² tevessül ise istenen bir amaca ulaşmak için bu araç veya yolun kullanılması anlamını taşımaktadır.³¹³ Tasavvufî anlayışta tevessül, Allah'a yakınlaşmak, bir dilekte bulunmak ya da bir musibetten kurtulmak amacıyla hayatta olan velî kullardan

³⁰⁸ Kuşeyrî, A.g.e., 353.

³⁰⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1019-1020.

³¹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 443-444.

³¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 724-725.

³¹² Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 211.

³¹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 861.

mânevî yardım talep etmek veya vefat etmiş evliyâların kabirlerini ziyaret ederek onların mânevî desteğini istemek şeklinde tanımlanmaktadır.³¹⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de tevessül kelimesi doğrudan geçmemekle birlikte, vesile kavramı iki âyette yer almaktadır. Bu âyetlerden birinde Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Ey İman edenler! Allah'tan korkun, O'na yaklaşımaya vesile arayın ve O'nun yolunda çaba harcayın ki kurtuluşa eresiniz...*”³¹⁵ Diğer bir âyette ise şu ifadeler yer almaktadır: “*Bu insanların yalvardıkları o varlıkların Allah'a en yakın olanları bile Rablerine daha yakın olabilmek için vesile ararlar; O'nun rahmetini umar, azabından korkarlar...*”³¹⁶ Mezkûr âyetlerde, Allah'a yakınlaşmanın bir gereklilik olduğu vurgulanmakta ve bu yakınlığı elde etmek için kişinin çaba göstermesi gerektiği açık bir biçimde ifade edilmektedir.

Hadîs-i şerîflerde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) görme engelli bir sahâbeye kendisiyle tevessül ederek Allah'a dua etmesini tavsiye ettiği; sahâbenin de bu duayı yapması üzerine gözlerinin görmeye başladığı bildirilmektedir.³¹⁷ Bu durum, tevessülün meşruiyetine dair bir örnek teşkil etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.), şu sözleriyle de bu uygulamayı teşvik etmiştir:

*Ezanı işittiğiniz zaman müezzinin söylediğini aynıyla birebir tekrar edin. Sonra bana salât ve selâm okuyun. Zira kim bana salât ve selâm okursa Allah'ta ona on katıyla merhamet eyler. Sonra benim için el-Vesîle'yi isteyin. Çünkü o, cennette bir makâmdır ve muhakkak ki Allah'ın (c.c.) kullarından birinin olacaktır. Ona sahip olacak kimsenin ben olmamı ümit ediyorum. Kim benim için Allah'tan el-Vesîle'yi isterse, şefaât kendisine zorunlu olur.*³¹⁸

³¹⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 380.

³¹⁵ el-Mâide 5/35.

³¹⁶ el-İsrâ 17/57.

³¹⁷ Söz konusu dua şu şekildedir: “Allah'ım! Rahmet Peygamber'in Muhammed (s.a.s.) ile senden istiyor ve sana yöneliyorum. Şu ihtiyacımın yerine getirilmesinde, ey Muhammed ben seninle Rabbime yöneldim. Yâ Rabbi! Onu benim hakkımda şefaâtçi kıl!” Bkz. Tirmizî, “Da'avât”, 49.

³¹⁸ Buhârî, “Ezan”, 8.

Teveessül; Allah'ın zâtı, isimleri ve sıfatlarıyla, Hz. Peygamber (s.a.v.) aracılığıyla, sâlih ameller, sâlih kimseler ve onların duaları vesilesiyle olmak üzere çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir.³¹⁹ İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf klasiklerinde, teveessül ve dua kavramları arasındaki münasebet incelendiğinde, özellikle sâlih zâtlar ve onların dualarıyla gerçekleştirilen teveessüle dair yorumların öne çıktığı görülmektedir. Sûfîlerin bu konudaki düşüncelerine geçmeden önce, teveessül çeşitlerinin kısaca ele alınmasının, söz konusu kavramın dua ile bağlantısını daha iyi anlamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'a en güzel isimleriyle dua edilmesi ve O'nun yüceltilmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir.³²⁰ Hadîs-i şerîflerde ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah'a esmâ-i hüsnâ ile niyazda bulunduğu³²¹ ve ashâbına da bu şekilde dua etmelerini tavsiye ettiği nakledilmektedir.³²² Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadiste, Allah'ın en güzel isimleriyle dua eden kimsenin, günahları deniz köpüğü kadar çok olsa bile bağışlanacağı müjdelenmiştir.³²³ Ayrıca, Kur'an tilâvetinin ardından dua edilmesi, Allah'ın sıfatlarıyla teveessül kapsamında değerlendirilmiştir. Zira Kur'an, Allah kelâmı olup O'nun sıfatlarından biri kabul edilmektedir. Bu tür bir teveessülün bid'at sayılmadığı konusunda âlimler arasında görüş birliği bulunmaktadır.³²⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile teveessül, onun dünyaya gelmesinden önce, hayattayken ve vefatından sonra, zâtı ve Allah katındaki mertebesi vesilesiyle Allah'tan talepte bulunmayı ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ı sevmenin bir gereği olarak

³¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Teveessül", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6-8.

³²⁰ el-A'râf, 7/180; Kâf, 50/39-40.

³²¹ Hz. Aişe'nin aktardığı bir rivâyette Hz. Peygamber'in, Allah'ın (c.c.) en güzel isimleriyle teveessülde bulunarak dua ettiği ifade edilmektedir. Bu dua şu şekildedir: "Ey Allah'ım! Ben senin temiz, güzel, kutlu ve sana en sevimli olan isminle senden diliyorum. O isim ki, onunla sana dua edildiğinde icabet edersin, istendiği zaman verirsin, merhamet dilendiğinde rahmet edersin ve sıkıntıdan kurtulmak için yardım istendiği zaman bir çıkış yolu/genişlik verirsin" Bkz. İbn Mâce, "Da'avât", 9.

³²² Müsned, I, 391, 452.

³²³ Buhârî, "Da'avât", 65.

³²⁴ Yavuz, "Teveessül", 41/6.

Hız. Peygamber'e itaat emredilmiş ve bu itaate riayet edenlerin Allah tarafından seviceği bildirilmiştir.³²⁵ Hız. Peygamber'in (s.a.v.) tevessüle dair teşvikleri, onun meşruiyetine dair en güçlü kanıtlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Sahâbe döneminden itibaren fıkıh, kelâm ve tasavvuf âlimleri, Hız. Peygamber'in (s.a.v.) zâtıyla tevessülü câiz kabul etmiş ve bu durum, ilgili anlayışı destekleyen unsurlar arasında gösterilmiştir.³²⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de sabır ve namazla Allah'tan yardım talep edilmesi öğütlenmektedir.³²⁷ Bu âyet, sâlih amelleri vesile kılarak Allah'a yönelmenin bir delili olarak kabul edilmektedir.³²⁸ Sâlih amellerle tevessül konusundaki en meşhur hadislerden biri ise "mağara hadisi" olarak bilinen rivâyettir. Bu rivâyette, bir mağarada mahsur kalan üç kişinin, mâruz kaldıkları sıkıntıdan kurtulmak için yalnızca Allah rızâsı için gerçekleştirdikleri sâlih amelleri vesile kılarak dua ettikleri anlatılmaktadır. Rivâyete göre, bu kişilerin samimi niyetle işledikleri güzel amellerin hürmetine Allah'ın yardımıyla buldukları zorluktan kurtuldukları ifade edilmektedir.³²⁹

Hadislerde Hız. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül edilmesinin tavsiye edilmesi, ona tâbi olan ve bu yöntemi teşvik eden velîler ile sâlih kişiler aracılığıyla tevessülün de câiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Sâlih kişilerin vesile edinilmesi ise Hız. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra, Hız. Ömer'in yağmur duasında Hız. Abbas b. Abdülmuttalib'i

³²⁵ Âl-i İmrân 3/31-32.

³²⁶ Yavuz, "Tevessül", 41/7.

³²⁷ el- Bakara 2/45.

³²⁸ Mehmed Zahid Tığlıoğlu, "Tevessül, İstiğâse ve Teberrüke Dair İki Farklı Paradigmanın Analizi -Ehl-i Sünnet Sûfi Gelenek ve Selefi Yaklaşım", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 2 (2021): 136.

³²⁹ Buhârî, "Enbiyâ", 50; Abdullah b. Mes'ûd'un teheccüd namazını eda ettikten sonra yaptığı "Allah'ım, emrettin, itaat ettim; davet ettin, icabet ettim; beni bağışla!" şeklindeki duası da sahâbenin bu tür bir tevessüle başvurduğunu ortaya koyan önemli bir örnek niteliğindedir. Bkz. Yavuz, "Tevessül" 41/7.

(ö. 32/653) vesile kılarak Allah'a yöneldiğine dair rivâyete³³⁰ dayandırılmaktadır.³³¹ Bu görüşü benimseyenler, “O’na yaklaşmaya vesile arayın...”³³² âyetini de delil olarak göstermektedir.³³³ İsmâil Hakkı Bursevî, bu âyeti ilâhî emrin yerine getirilmesinin zorunlu olduğu şeklinde yorumlamaktadır. O’na göre, Allah’a vuslat ancak bu vesileyle mümkündür. Bursevî, âyette geçen “vesile” kelimesinin hakikat âlimleri ve tarikat meşâyihini ifade ettiğini belirtmektedir. O’na göre, mürşidin rehberliğinde, nebîlerin ve velîlerin yönlendirmesiyle yapılan ibadet; nefsi benlikten arındırır, hicâbı ortadan kaldırır ve tâlibi Allah’a yaklaştırır.³³⁴

Tasavvuf ehli arasında, sâlih zatlari vesile kılarak bir ihtiyacin giderilmesi amacıyla dua etmek yaygın bir uygulamadır. Ey Allah’ım! Senden, falan zâtın yüzü suyu hürmetine şunları istiyorum gibi ifadelerin kullanıldığı görölmektedir.³³⁵ Erken dönem tasavvuf çevrelerinde, veli veya ârif bir kimse aracılığıyla yapılan tevessüle dair çeşitli örnekler mevcuttur. Nitekim Kuşeyrî’nin *er-Risâle*’sinde ilk dönem sûfilerinden Ma’rûf-i Kerhî’nin (ö. 200/815-16), talebesi Serî es-Sakatî’ye, Allah Teâlâ’dan bir şey talep ederken “Ma’rûf’un hatırına” ifadesini kullanmasını tavsiye ettiği nakledilmektedir.³³⁶ Bu anlayış, sonraki dönemlerde sûfi çevrelerinde, şeyhin vesile edilmesine dair bir delil olarak değerlendirilmiştir.³³⁷ Ayrıca, bazı sûfiler evliyâ ve sâlih ulemânın vefatlarından sonra da onların rûhaniyetlerinden yardım talep edilebileceğini kabul etmektedir. Bu düşünceye örnek olarak, Pîr-i Hâcât olarak tanınan Hâce Abdullah-ı Herevî’nin (ö. 481/1089) vesilesiyle insanların ihtiyaçlarının karşılandığına inanılması gösterilmektedir.³³⁸ Nitekim İmam Mâlik başta olmak üzere

³³⁰ Buhârî, “İstiskâ”, 3.

³³¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 374.

³³² el-Mâide 5/35.

³³³ Yavuz, “Tevessül”, 41/7.

³³⁴ Bursevî, *Rûhu’l Beyân*, 4/408.

³³⁵ Yavuz, “Tevessül”, 41/7.

³³⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerif, 49.

³³⁷ Mehmet Necmeddin Bardakçı, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (1999): 39.

³³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “İstimdâd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/363.

birçok âlim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mübârek kabrine yönelerek yapılan tevessülü sakıncalı görmemiştir.³³⁹

Sûfiler, tevessül yoluyla yapılan duanın, müridin kendi duasına mürşidinin duasını da ekleyerek Allah'a daha güçlü bir yöneliş sergileme arzusunu ifade ettiğini belirtmektedir. Ancak onlara göre, tevessülün makbul olabilmesi için belirli şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Örneğin, "Ya Rasûlallah! Benim için dua et ve bana şefaet et ki şu sıkıntıdan kurtulayım" şeklindeki bir dua, dua edenin asıl olarak Allah'tan yardım dilemeyi esas alması sebebiyle meşru kabul edilmektedir. Buna karşın, "Ya Rasûlallah! Beni kurtar" ifadesi, doğrudan Allah'tan başkasından medet umma anlamı taşıyabileceği için şirke yol açma ihtimali nedeniyle uygun görülmemektedir.³⁴⁰ Ayrıca sûfiler, bâtıl ve dinen sakıncalı amellerle ya da ahlâken güvenilir olmayan kişiler aracılığıyla tevessülde bulunmanın, Allah'a yakınlaşma açısından herhangi bir fayda sağlamayacağı belirtmektedir. Bu tür ameller ve kişiler, tevessülün şartlarını taşımadığından şer'î açıdan da uygun kabul edilmemektedir.³⁴¹

3.2.4. Zikir

Zikir sözlükte; yâd etmek, konuşmak, anlatmak, korumak, ezberlemek, düşünmek,³⁴² anmak, hatırlamak ve dua etmek³⁴³ anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta ise zikir, başta Allah'ın isimleri olmak üzere, hadislerde geçen duaların ve lafızların belirli sayı ve zaman dilimlerinde bireysel ya da toplu olarak tekrar edilmesi şeklinde tanımlanmaktadır.³⁴⁴

³³⁹ Yavuz, "Tevessül", 41/7.

³⁴⁰ Kasapoğlu, "Kur'an'da Bir Dinî Tecrübe Olarak Allah'tan Yardım Dileme ve O'na Muhtaçlık 'İstiane' 'İstiğase' ve "Fakr İla'llah", 115.

³⁴¹ Sarıkaya, "İnsan Allah Yaklaşımı ve Tevessül", 119.

³⁴² İsfahânî, *el-Müfredât*, 398-400.

³⁴³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 154.

³⁴⁴ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 156; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 756.

Zikir, türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyette geçmektedir.³⁴⁵ Bu âyetlerde müminlere zikretmeleri emredilmekte,³⁴⁶ zikreden kimseler övülmekte³⁴⁷ ve zikrin her şeyden üstün olduğu vurgulanmaktadır.³⁴⁸ Ayrıca, Allah'ı zikredenlerin bizzat Allah tarafından anıldığı bildirilmektedir.³⁴⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de zikir kavramının farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar arasında öğüt vermek,³⁵⁰ senâ etmek, övgüyle anmak³⁵¹ ve namaz kılmak³⁵² gibi anlamlar yer almaktadır. Zikir, aynı zamanda “dua” anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin, “...Yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam Rabbini zikret...”³⁵³ âyetinde zikrin (duanın) nasıl yapılması gerektiği açıklanmaktadır. Benzer şekilde, “Ey iman edenler! Bir düşman birliği ile çatıştığınız vakit sebat ediniz ve Allah'ı çokça anınız ki zafer sizin olsun”³⁵⁴ âyeti, müminlere savaş esnasında sabır göstermelerini ve Allah'a dua etmelerini öğütlemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de cennet ehlinin duaları ile ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: “Orada onların duaları, “Sen bütün noksan sıfatlardan uzaksın Allahım!”; karşılıklı iyi dilekleri de “selâm” şeklinde olacaktır. Duaları da “Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun” diyerek son bulur”.³⁵⁵ Bu âyet, zikir ve duanın mânâ itibariyle birbiriyle iç içe olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁴⁵ Reşat Öngören, “Zikir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409.

³⁴⁶ Ahzâb 33/41.

³⁴⁷ Âl-i İmrân 3/191; en-Nûr 24/37.

³⁴⁸ el-Ankebût 29/45.

³⁴⁹ el-Bakara 2/152.

³⁵⁰ el-Enbiyâ 21/50; es-Sâ'd 38/87; el-Kamer 54/17; el-Müddessir 74/55, 56; es-Sâffât 37/13.

³⁵¹ el-Bakara 2/200; en-Nîsa 4/103.

³⁵² el-Bakara 2/239; Sâd 38/32; el- A'lâ 87/ 14-15.

³⁵³ el-A'râf 7/205.

³⁵⁴ el-Enfâl 8/45.

³⁵⁵ Yûnus 10/10.

Hız. Peygamber (s.a.v.), ümmetine zikri telkin etmiş³⁵⁶ ve zikir meclislerini cennet bahçelerine benzetmiştir.³⁵⁷ Allah'ı zikreden kimseyle zikretmeyen kimse arasındaki farkı, diri ile ölüünün arasındaki fark şeklinde tasvir ederek³⁵⁸ zikrin önemini belirtmiştir.

İbn Manzûr'a göre, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Arefe günüyle ilgili bir hadisinde geçen zikir kelimesi dua anlamında kullanılmaktadır. "Lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr" ifadeleriyle yapılan duaların zikir olarak değerlendirildiği belirtilmektedir. Aynı şekilde "Yâ Rabbi, Allah'ım" gibi seslenme ve çağrı içerikli ifadelerle başlayan, Allah'ı öven sözlerin de dua niteliği taşıdığı vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra, "Sübhânallah, elhamdülillah, lâ ilâhe illallah" gibi tesbihler, Allah'ı tenzih etme, O'na hamd etme ve O'nu birleme anlamları taşımaktadır.³⁵⁹ Dolayısıyla, bu tesbihler zikir kapsamında yer almakla birlikte, içerdiği anlamlar doğrultusunda bir dua türü olarak da kabul edilmektedir.

Tasavvufî anlayışta zikir ve dua, sıklıkla bir arada ele alınan ve birbirini tamamlayan kavramlar olarak değerlendirilmektedir. Gazzâlî'ye göre zikir, Allah'a yönelmenin ve O'na yalvarmanın bir ifadesi olup, aynı zamanda Allah ile muhâvere ve münâcâttır.³⁶⁰ Gazzâlî, insanın bir kötülükle karşılaştığında tüm samimiyeti ve ihlâsıyla Allah'a niyazda bulunduğunu, çünkü ihtiyacın, duaya yönelme hissi oluşturduğunu belirtmektedir. Ona göre dua, kalbi sükûnet içinde Allah'a bağlar ve ibadetlerin en şerefli olan zikrin meydana gelmesini sağlar.³⁶¹

Kuşeyrî, tüm ibadetlerin Allah'ı hatırlattığı için bir çeşit zikir olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda namazı da zikrin bir türü olarak görmektedir. Ayrıca zikir kavramını ise iki ana kategoriye ayırmaktadır: Allah'ı övme

³⁵⁶ Tirmizî, "Da' avât", 118.

³⁵⁷ Tirmizî, "Da' avât", 82.

³⁵⁸ Buhârî, "Da' avât", 66.

³⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, 308.

³⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/441.

³⁶¹ Gazzâlî, A.g.e., 1/741.

ve yüceltme anlamına gelen “medh ü senâ” ile “dua ve niyaz” zikri. Bu ayrım çerçevesinde, duayı da zikrin bir türü olarak kabul etmektedir.³⁶²

Serrâc’a göre, farz ibadetlerin yanı sıra gerçekleştirilen nafîle ibadetler ve zikirler, rûhanî perdelerin incelmesine ve bu sayede ilâhî vuslata vesile olmasına katkı sağlamaktadır. Bu süreç, kulun “Allah’ı görürmüşçesine kulluk etme” bilincine ulaşmasını sağlar. Kalbin zikirle meşgul olması, gafletin en düşük seviyeye inmesine ve “maiyyet-i ilâhiyye” olarak ifade edilen Allah’ın mânevî yakınlığının gerçekleşmesine vesile olur. Bunun sonucunda, kulun gönlünde mânevî bir arınma meydana gelir; ilâhî emirlere tâzim ve yaratılmışlara karşı şefkat duygusu kökleşir.³⁶³ Bu durumda, zikrin ulaştırdığı mânevî sonucun, duanın kişiyi Allah’a yakınlaştırması ve nefis tezkiyesine vesile olması açısından tenâsüb içinde olduğu ifade edilebilir.

3.2.5. Tevekkül

Tevekkül (توكل), Arapça “vekl” (وكل) kökünden türetilmiş olup sözlükte güvenmek, vekil tayin etmek,³⁶⁴ işleri Allah’a havale etmek, birinin işini üstlenmek ve güvence vermek³⁶⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise tevekkül, takdir edilen şeylerin tefvîzi konusunda yalnızca Allah’a dayanmak, kalbin bu doğrultuda yönlendirilmesi ve kişinin kendi gücüne güvenmemesi³⁶⁶ anlamlarında kullanılmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de tevekkül kavramı, çeşitli türevleriyle birlikte 69 âyette geçmekte olup bu âyetlerde müminlerin yalnızca Allah Teâlâ’ya tevekkül etmeleri gerektiği,³⁶⁷ Allah’ın tevekkül edenleri sevdiği,³⁶⁸ peygamberlerin yalnızca Allah’a güvenip

³⁶² Kuşeyrî, *er-Risâle* (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi), çev. Uludağ 301.

³⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 463.

³⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 1177.

³⁶⁵ Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1.

³⁶⁶ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1091.

³⁶⁷ et- Tevbe 9/51.

³⁶⁸ Âl-i İmrân 3/159.

dayandığı³⁶⁹ ve kul için vekil olarak Allah'ın yeterli olduğu³⁷⁰ vurgulanmaktadır. Tevekkül ile ilgili âyetlerde “*Yalnızca Allah'a tevekkül etsinler*”³⁷¹ ifadesi öne çıkmakta olup, sûfiler “yalnızca” kelimesinin üzerinde durmaktadır. Zünnûn el-Mısırî, tevekkülü kişinin Allah'tan başkasına ilâhlık atfetmeyerek sebeplere güvenmemesi şeklinde açıklamaktadır.³⁷² Benzer şekilde, Ebû Abdullah el-Kureşî (ö. 599/1202) tevekkülü, Allah'ın dışındaki tüm sığınakları terk etmek³⁷³ şeklinde tanımlayarak bu vurguyu desteklemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hitaben indirilen “... *De ki: Bana Allah yeter*”³⁷⁴ âyeti ile Uhud Savaşı öncesinde ashabın ifade ettiği “*Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!*”³⁷⁵ âyeti, tevekkül anlayışını yansıtan dualar arasında yer almaktadır. Tevekkülün ilâhî yardımla neticelendiğini gösteren örneklerden biri de Hz. İbrâhim'in ateşe atıldığında zarar görmeden kurtarılmasıdır.³⁷⁶ Bu olay, tevekkülün Allah'ın lütfu ile nasıl bir kurtuluşa vesile olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber (s.a.v.), tevekkülün mânevî kazançlarına dikkat çekmiş ve Allah'a gereği gibi tevekkül eden kimselerin, sabah yiyecek aramak için aç olarak yola çıkan ve akşam doymuş bir şekilde yuvalarına dönen kuşlar gibi rızıklandırılacağını ifade etmiştir.³⁷⁷

³⁶⁹ Hûd 11/56, 88; Yûsuf 12/67; eş-Şûrâ 42/10.

³⁷⁰ el-Ahzâb 33/3, 48; ez-Zümer 39/38; et-Talâk 65/3.

³⁷¹ Âl-i İmrân 3/122, 160. Bu durum, birçok âyette açıkça ifade edilmekte ve tevekkülün önemi ısrarla vurgulanmaktadır. Bkz. el-Mâide 5/11, 23; et-Tevbe 9/51; Yûsuf 12/67; İbrâhim 14/11, 12; en-Nahl 16/42; el-Ankebût 29/59; el-Mücâdele 58/10; et-Teğâbün 64/13.

³⁷² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1092.

³⁷³ Erginli, A.g.e., 1092.

³⁷⁴ et-Tevbe 9/129.

³⁷⁵ Âl-i İmrân 3/173.

³⁷⁶ Hz. İbrâhim de ateşe atıldığı esnada bu duayı yapmış, bunun üzerine Allah Teâlâ ateşe, “... *İbrâhim'e serin ve zararlı ol!*” emrini vermiştir. Bkz. el-Enbiyâ 21/69.

³⁷⁷ Tirmizî, “Zühd”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 14.

Gazzâlî, tevekkül hâlinin kuvvet ve zayıflık bakımından üç farklı derecesi olduğunu ifade etmektedir. Birinci ve ikinci derecedeki kişiler, her zaman dua ve taleplerini yalnızca Allah'a yöneltmektedir. Buna karşılık, üçüncü derecede yer alanlar, Allah'ın kerem ve inâyetine güvenerek dua ve talepten tamamen uzaklaşmışlardır. Gazzâlî'ye göre, bu kişilerin hâli, kulun mevcut duruma tam anlamıyla teslimiyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Bu kişiler, Allah'ın lütuf ve ihsanına mutlak bir güven duymakta ve taleplerinin ötesinde O'nun inâyetini göreceklere inanmaktadır. Gazzâlî, bu mertebeye ulaşanları, yıkayıcının elindeki bir ölüye benzetmektedir. Bu kişiler, tamamen Allah'ın iradesine teslim olmuş ve şahsî iradelerinden arınmış durumdadır. Sebeplere başvurma veya tedbir alma gibi davranışlardan uzak durmaktadırlar. Gazzâlî, bu hâlin nadir görülen bir durum olduğunu, ancak imkânsız olmadığını vurgulayarak, bu tür bir teslimiyeti istisnâî bir hâl olarak değerlendirmektedir.³⁷⁸

İbnü'l-Cellâ (ö. 306/918) tevekkülü, her durumda yalnızca Allah'ın huzurunda olmak şeklinde tanımlamaktadır. Hz. İbrahim'in, Nemrûd tarafından ateşe atılmak üzereyken Cebrâil'in kendisine kurtuluş için dua etmesini teklif etmesi üzerine, Allah'ın hâlini bildiğini ifade ederek duaya duaya ihtiyaç duymadığını belirtmesi, kâmil tevekkülün bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Ebû Süleyman ed-Dârânî, bu derecede bir tevekküle erişemediğini ifade etmiştir.³⁷⁹ Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî (ö. 330/942) ise, Hz. İbrahim'in bu tavrını, kâmil tevekkülün en yüksek ifadesi olarak yorumlamaktadır. Ona göre, bu olay sırasında Hz. İbrahim'in nefsi, Allah ile gaybet hâli içinde bulunmaktaydı. Bu hâl, Hz. İbrahim'in Yüce Allah'ın dışında hiçbir varlığı görmemesine ve yalnızca O'na yönelmesine yol açmıştır.³⁸⁰

Ca'fer b. Nusayr Huldî (ö. 348/959) ile Cüneyd-i Bağdâdî arasında geçen bir olay, tevekkül ve dua kavramları arasındaki münasebeti anlamak açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Rivâyete göre, Cafer b. Nusayr Huldî, sıtma hastalığına yakalanan Cüneyd-i Bağdâdî'yi ziyaret ederek ona sağlığına kavuşması için dua etmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Cüneyd-i Bağdâdî, bir gün önce dua ettiğini ve bu esnada bedeninin Allah'a ait olduğunu, O'nun dilediğine şifa, dilediğine ise

³⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 403-404.

³⁷⁹ Uludağ, "Tevekkül", 41/3.

³⁸⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 297.

hastalık verebileceğine dair bir nidâ işittiğini belirtmiştir. Ayrıca, Allah'ın mülkü üzerinde tasarrufta bulunmaktan kaçınması ve tam anlamıyla kul olabilmesi için bu tür müdahalelerden uzak durması gerektiği kendisine hatırlatılmıştır.³⁸¹

Nirekim sûfiler, tevekkülü, kişinin her durumda Allah'a tam anlamıyla teslim olması ve O'nun lütuf ya da imtihanına rızâ göstermesi olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık, dua ise mevcut durumu değiştirmeye yönelik bir talep niteliği taşımaktadır. Sûfiler, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi eserlerinde ele almış ve tevekkül sahibi bir kimsenin dua etmesinin, Allah'a olan güven ve teslimiyetini nasıl etkilediği konusunda değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Allah'a tevekkül ile sebeplere başvurma ve önlem alma arasında bir çelişki bulunmadığını, aksine bu tutumun tevekkülün ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmişlerdir.³⁸² Duanın, sebeplere başvurmanın bir şekli olarak kabul edilmesinin tevekkül anlayışına zarar vermediği genel olarak kabul görmüştür.³⁸³ Bu görüşe sahip sûfilerden biri olan Mekki'ye göre, Yüce Allah'a tevekkül eden bir kişinin, dünya hayatını iyileştirecek ve âhirette kendisine üstün dereceler kazandıracak şeyleri Allah'tan talep etmesi, tevekkül anlayışını zedelemeyiz. Çünkü bu kişi, talebinde Allah'ın rızâsını aramakta ve tüm işlerini O'na havale

³⁸¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 1/368.

³⁸² Süleyman Uludağ, "Tevekkül (Tasavvuf)", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 357; Fikri Akbulut, *Bir Osmanlı Yüzbaşısının Kaleminde Tasavvuf* (Konya: Ensar Yayınları, 2006), 238; Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 1102; Hz. Peygamber (s.a.v.), "Devemi bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim, yoksa bağlamadan mı?" diye soran bir sahabeye, "Önce deveni bağla, sonra tevekkül et" şeklinde yanıt vermiştir. Bu ifadeyle, çaba göstermeden yalnızca tevekkül etmenin yeterli olmayacağını açık bir şekilde vurgulamıştır. Bkz. Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60.

³⁸³ Allah Teâlâ'nın en çok tevekkül eden kulları peygamberlerdir. Eğer tevekkül ile dua arasında bir çelişki bulunsaydı, peygamberler Allah'a dua etmekten sakınırdı. Ancak, Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin birçok duasına yer verilmiş olması, bu iki kavram arasında bir zıtlık bulunmadığını açıkça göstermektedir. (Bkz. el-A'râf 7/23; Nûh 71/28; Tâhâ 20/25-28; el-Kasas 28/24; el-Enbiyâ 21/87; en-Neml 27/19; el-Enbiyâ 21/83,89; el-Mâide 5/118; el-Bakara 2/201). Bu dualar, peygamberlerin Allah'a olan tam teslimiyetlerini ve tevekküllerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tevekkül ile dua arasında bir zıtlık bulunmamakta; aksine dua, peygamberlerin tevekküllerinin bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir.

etmektedir. Ancak, bir kulun dünya malının artmasını ya da kalbine fayda sağlamayan ve onu Rabbine yakınlaştırmayan bir şeyi talep etmesi, zâhidlik anlayışından uzaklaşmasına neden olur ve tevekkül anlayışını zedeler.³⁸⁴

Sûfiler, dua eden kişinin isteklerinin hemen gerçekleşmemesi veya beklenen sonuca ulaşmaması durumunda tevekkülün nasıl muhafaza edileceği hususunda çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kuşeyrî'ye göre, tevekkül kalpte yer alır ve zahirî olarak tedbir almak, yani sebeplere başvurmak suretiyle çalışmak, kalpteki tevekküle aykırı değildir. Kul, Yüce Allah'ın takdirine yakinen inanırsa, istediği bir şeyi elde edemediğinde bunu Allah'ın takdiri olarak görür; istediği şeye ulaştığında ise, O'nun lütfu kabul eder.³⁸⁵ Kalbin Allah'a tam bir güven içinde olması, kişinin istenilen şey gerçekleşmediğinde bile bundan dolayı sıkıntıya düşmemesini sağlar.³⁸⁶

Mekkî'ye göre, tevekkül makâmına erişmek, kulun vekili olan Allah Teâlâ'yı tanımasıyla başlamaktadır. Allah, mutlak güç ve hikmet sahibidir. Kudretiyle dilediği kuluna verir ve hikmeti gereği dilediğine vermez. Kul, yalnızca Allah'ın hükmüne rızâ göstermek ve hikmetine tam anlamıyla teslim olmak suretiyle yücelir.³⁸⁷ Mekkî, kişinin kendisine verilen nimetlerde yalnızca Allah'ın kudretini müşâhede etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, ulaşamadığı şeylerde de yalnızca Allah'ın hikmetini görmesi ve bu durumu başka herhangi bir sebebe bağlamaması gerektiğini belirtmektedir. Darlık ve bolluk anlarında, kişinin Allah'ın kudretini tefekkür etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mekkî'ye göre bu anlayış, insanın ibadet hayatını güzelleştirirken tevhîd anlayışını da arındırarak saf bir hâle getirir. Ayrıca, Mekkî, Allah'ı tanıyan bir kimsenin, yaratılanları da bu bilgi ışığında doğru bir şekilde tanıyabileceğini belirtmektedir.³⁸⁸ Mekkî'nin bu düşünceleri tevekkülün, kulun hem bâtınında hem de zâhirinde bir tahavvüle vesile olduğunu göstermektedir.

³⁸⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1002.

³⁸⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 295.

³⁸⁶ Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 355.

³⁸⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 854.

³⁸⁸ A.g.e., 3/19.

3.2.6. Şükür

Şükür kavramı sözlükte; keşfetmek, ortaya çıkarmak,³⁸⁹ methetmek ve senâ etmek³⁹⁰ anlamlarında kullanılmaktadır. İstilahî anlamda ise şükür; nimet vereni zikretmek,³⁹¹ Allah'tan veya kişilerden gelen nimetlere minnettarlık göstererek söz ve davranışla karşılık vermek, Allah'a itaat edip günahlardan kaçınarak nimetin gereğini yerine getirmek şeklinde tanımlanmaktadır.³⁹² Tasavvufî anlayışta ise şükür, Allah'ın nimetlerini dil ile ikrar etmek ve kalben tasdik etmek olarak açıklanmaktadır.³⁹³ Ayrıca şükür, “nimeti değil, nimet vereni görmek” şeklinde de ifade edilmektedir.³⁹⁴

Kur'an-ı Kerîm'de şükür kavramı farklı şekillerde yetmiş beş yerde geçmektedir.³⁹⁵ Âyetlerde, Allah Teâlâ'nın kullarına şükretmeleri için göz, kulak ve kalp verdiği³⁹⁶ ifade edilmekte; insanların nimetlere az³⁹⁷ ya da hiç şükretmemesi,³⁹⁸ Allah'a karşı gelmekten sakınmanın şükür olarak kabul edilmesi,³⁹⁹ şükredenlerin mükâfatlandırılması⁴⁰⁰ ve nimetlerinin artırılacağı⁴⁰¹ gibi konular ele alınmaktadır. Ayrıca, iman edip sâlih amel işleyenlerin Cennet'teki ilk sözlerinin, “*Bize verdiği sözü yerine getiren ve cennetten bize dilediğimiz yerinde mesken kurabileceğimiz yurt*

³⁸⁹ İzzeddîn Mahmûd b. Ali Kâşânî Natanzî Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları: Misbâhu'l-hidaye ve Miftahu'l-kifaye*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2010), 378.

³⁹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 194.

³⁹¹ İsfahânî, *Müfredât*, 560.

³⁹² Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/259.

³⁹³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 311.

³⁹⁴ A.g.e., 260.

³⁹⁵ Hasan Bulut, “Kur'an Bağlamında Sabır ve Şükür İlişkisi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S. 16 (2020): 341.

³⁹⁶ en-Nahl 16/78; el-Mülk 67/23.

³⁹⁷ el-A'râf 7/10; el-Mü'minûn 23/78.

³⁹⁸ el-Bakara 2/243; Yûnus 10/60; Yûsuf 12/38; Yâsîn 36/35, 73; el-Mü'min 40/61.

³⁹⁹ Âl-i İmrân 3/123.

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân 3/144, 145; en-Nisâ 4/147; el-Kamer 54/35.

⁴⁰¹ İbrâhîm 14/7.

bağışlayan Allah'a hamdolsun!"⁴⁰² şekilde olacağı bildirilmektedir. Cennet'teki dualarının ise, "*Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun*"⁴⁰³ ifadeleriyle sona ereceği belirtilmektedir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şükre verdiği önem, hadis-i şerîflerde çeşitli yönleriyle açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Nitekim O (s.a.v.), Allah'a olan minnettarlığını ve şükürünü amelleriyle en üst düzeyde ifade etmiş ve bu konuda ümmetine örnek olmuştur. Ayakları şişinceye kadar namaz kıldığı bir durumda kendisine bunun sebebi sorulduğunda, "Şükreden bir kul olmayayım mı?"⁴⁰⁴ cevabını vererek şükür ibadetine verdiği değeri açıkça ortaya koymuştur. Dua etmenin en faziletli şeklinin: "el hamdû lillâhi rabbi'l-âlemîn" ifadesiyle yapılan dualar olduğunu belirtmiş⁴⁰⁵ ve duaya hamd ve senâ ile başlamanın önemine dikkat çekmiştir.⁴⁰⁶

Tasavvuf geleneğinde şükür, kişinin Allah'ın takdirine rızâ göstermesini ve her durumda O'na teslim olmasını gerekli kılmaktadır. Sühreverdî'nin şükür anlayışı, kulun kendisine takdir edilen her şeyi bir nimet olarak kabul etmesi esasına dayanmaktadır. Allah Teâlâ, mümin kuluna daima onun için en uygun olanı takdir etmektedir. Bu lütuf, bazen kulun o ânda farkına vardığı açık bir nimet olabileceği gibi, ilk etapta olumsuz görünen bir durumun zaman içerisinde bir nimet hâline dönüşmesi olarak da tezahür edebilir. Karşılaşılan bu tür zorluklar, kulun mânevî derecesinin yükselmesine, günahlarına kefarete olmasına veya tamamen günahlarının silinmesine vesile olmaktadır. Kul, Allah'ın kendisine, nefsinin arzuladığından daha fazla iyilik ve hikmetle yaklaştığını, menfaatlerini en iyi bilen Allah olduğunu ve kendisine ihsan edilenlerin aslında bir lütuf olduğunu idrak ettiğinde, gerçek anlamda

⁴⁰² ez-Zümer 39/74; İbrâhim 14/5, 7; el-Mâide 5/89; el-A'râf 7/10, 144; en-Nahl 16/114; Sebe' 34/13.

⁴⁰³ Yûnus 10/10.

⁴⁰⁴ Buhârî, "Teheccüd", 6.

⁴⁰⁵ Tirmizî, "Da'avât", 9.

⁴⁰⁶ Ebû Dâvud, "Salât", 356; Fâtiha Sûresi'nin hamd ile başlaması da duada önceliğin şükre verilmesi gerektiğini göstermektedir. Bkz. el-Fâtiha 1/1.

şükretmiş olur.⁴⁰⁷ Bu anlayış, şükürün yalnızca sözlü bir ifade ya da fiilî bir eylem olmadığını, aynı zamanda bir idrak ve tam bir teslimiyet hâlini içerdiğini ortaya koymaktadır.

İsfahânî, Allah Teâlâ'ya yönelik şükürün dua yoluyla ifade edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁰⁸ Hz. Dâvûd (a.s.), şükürün dahi Allah'ın bir lütfu olduğunu ve O'nun nimetlerine tam anlamıyla şükretmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Hz. Dâvûd'un (a.s.), bu niyazı üzerine Allah, onun idrakini gerçek bir şükür olarak kabul etmiştir.⁴⁰⁹

Muhâsibî, şükür ehlinin niteliklerini açıklayarak bu erdemli anlayışı benimsemek isteyenlere rehberlik etmektedir. Ona göre, bu kişiler sahip oldukları nimetlere kanaat eder ve malın çokluğu ya da azlığını bir değer ölçüsü olarak görmezler. Ancak, aşırı mal biriktirdiklerinde, bu nimetlerin şükürünü gereği gibi yerine getirememesi endişesi taşırlar. Bu endişe, onların sahip oldukları nimetler karşısında sorumluluk duygusu hissetmelerine sebep olmaktadır. Aynı zamanda, Allah'a yönelerek, sahip oldukları nimetlerin şükürünü hakkıyla eda edebilmek için dua etmektedirler.⁴¹⁰

Gazzâlî, “*Şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim...*”⁴¹¹ âyetine istinaden, diğer bazı âyetlerin de işaret ettiği üzere, Allah'ın daha fazla ihsan etmesinin; zenginlik, duaya icabet, bağışlanma ve tövbelerin kabul edilmesi gibi şekillerde tezahür edebileceğini ifade etmektedir.⁴¹² Ayrıca, şükürün yalnızca sözlü bir teşekkürden ibaret olmadığını, aksine verilen nimete fiili olarak karşılık verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu düşüncesine örnek olarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu tavsiyesine atıfta bulunmaktadır: “Size bir hediye verene siz de mukabelede

⁴⁰⁷ Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer el-Bekrî es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, thk. Muhammed Yâsir ve Bilâl Muhammed, 1. bs (Dimeşk: Dârü't-Takva, 2022), 2/501.

⁴⁰⁸ Çağrı, “Şükür”, 39/259.

⁴⁰⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 313.

⁴¹⁰ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûkallâh*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, 3. bs (Kahire: Dârü'l-Maârif, 2003), 97.

⁴¹¹ İbrâhîm 14/7.

⁴¹² Çağrı, “Şükür”, 39/260.

bulunur. Eğer buna g¼c¼n¼z yetmezse, mukabelede bulunduğunuza kanaat getirinceye kadar onu medh ü senâ edin ve hakkında hayır duada bulunun”.⁴¹³

Mekkî’ye göre ş¼k¼r, nimeti veren kişiyi övmeyi ve nimetlere vesile olan kimseler için içtenlikle dua etmeyi içeren bir kavramdır.⁴¹⁴ Ona göre, insanlara teşekkür etmek, onların hayır dualarla anılması ve güzel sözlerle yâd edilmesi s¼retiyile gerçekleşmektedir. Nimetlere vesile olan bu kimseler, ilâhî ihsanın bir aracı olarak kulun nimetlere ulaşmasında rol oynamaktadır. Mekkî, Allah Teâlâ’nın bu kişilere hayır yapma imkânı vererek onları iyilik vesilesi kıldığını belirtmektedir. “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanma” ilkesi doğrultusunda, nimetlere vesile olan kimselere hayır dua etmek, bir tür ş¼k¼r ifadesi olarak değerlendirilmektedir.⁴¹⁵

Mekkî, Allah Teâlâ’ya yönelik ş¼k¼r, dua ve takdis kavramlarını açıklayan bir d¼ř¼nce ortaya koymaktadır. Ona göre, âriflerin Allah’a ş¼kr¼, belirli bir nimet ya da ihsana bağlı olmaktan ziyade, yalnızca Allah Teâlâ’nın y¼celiđine duydukları saygının ve aşkın bir ifadesidir. Bu kulların duaları da Allah’ı y¼celtmek ve O’na tâzim etmekten ibarettir. İstekleri ise, Allah’ın sıfatlarının tecellisini ve Zât-ı İlâhî’nin n¼rlarını müşâhede etmeye yöneliktir. Mekkî, bu tecr¼beyi sözle ifade edilemez ve izâhı mümkün olmayan bir hâl olarak tanımlamakta, ancak bunun bizzat müşâhede edilmesi ve ilâhî kelâmın anlamına vâkıf olunmasıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir.⁴¹⁶ Bu yaklaşım, Mekkî’nin tasavvuf anlayışında ş¼k¼r ve duanın nefsanî beklentilerden arındırılarak yalnızca ilâhî y¼celiđe yönlendirildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, bu anlayış, Allah’a duyulan muhabbetin ve teslimiyetin bir tezah¼r¼ olarak da yorumlanabilir.

⁴¹³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ul¼mi’d-dîn*, 1/565.

⁴¹⁴ Eb¼ Tâlib el-Mekkî, *K¼t¼’l-kul¼b*, 857.

⁴¹⁵ Eb¼ Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 584.

⁴¹⁶ Eb¼ Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 573.

3.2.7. Sabır

Sabır kelimesi lügatte; darda tutmak,⁴¹⁷ hapsetmek,⁴¹⁸ mâruz kalınan musibetlere dayanmak,⁴¹⁹ sebat etmek⁴²⁰ ve tahammül göstermek⁴²¹ anlamlarına gelmektedir. İstilahî mânâda sabır, kişinin nefsinin telâştan, dilini şikâyetten ve bedenini kötü davranışlardan uzak tutması; nimet hâli ile mihnet hâli arasında fark gözetmeksizin sükûnetini muhâfaza etmesi şeklinde tanımlanmaktadır.⁴²² Tasavvufî anlamda sabır ise, kalbin huzur ve itminân içinde olduğu bir hâlde, nimet ile mihnet arasında fark gözetmeksizin sükûnetini koruması olarak ifade edilmektedir.⁴²³

Kur'an'da sabır kavramı, türevleriyle birlikte toplam yüz üç yerde zikredilmektedir.⁴²⁴ İlgili âyetlerde, sabretmenin birçok şeyden daha hayırlı kabul edildiği,⁴²⁵ Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu,⁴²⁶ sabredenlerin mükafatlarının zâyi olmayacağı⁴²⁷ ve musibetlere karşı sabır gösterenlerin kazançlı çıkacağı⁴²⁸ gibi hususlar vurgulanmaktadır. Ayrıca, Hz. Mûsa'nın (a.s.) Hızır (a.s.) karşısındaki sabır örneği ele alınmakta⁴²⁹ ve sabrın tavsiye edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.⁴³⁰

⁴¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 576.

⁴¹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 605.

⁴¹⁹ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 852.

⁴²⁰ Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, 294.

⁴²¹ Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 326.

⁴²² Mustafa Çağrı, "Sabır", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337.

⁴²³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 326.

⁴²⁴ Recep Önal, "Kur'an'da İmânî ve Ahlaki Bir Tavır Olarak Sabır", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S 2 (2008): 444.

⁴²⁵ en-Nisâ 4/25; en-Nahl 16/126; el-Hucurât 49/5.

⁴²⁶ el-Bakara 2/153, 249; el-Enfâl 8/46, 66.

⁴²⁷ Hûd 11/115; Yûsuf 12/90.

⁴²⁸ el-Furkân 25/20.

⁴²⁹ el-Hac 22/35; Lokmân 31/17.

⁴³⁰ el-Beled 90/18; el-Asr 103/3.

Kur'an'da, müminlere sabırlı olmaları emredilmekte⁴³¹ ve Allah'tan sabır ile yardım dilemeleri gerektiği belirtilmektedir.⁴³² Bu bağlamda “*Ey Rabbimiz! Bize sabırlar ver...*”⁴³³ şeklindeki dua örnekleri dikkat çekmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, kullarını sabır ile sınadığını bildirmektedir.⁴³⁴ Bu sınamanın hikmeti ise, musibetlerin kalpteki perdeleri kaldırarak kişinin mânevî derecesinin yükselmesine vesile olmasıdır. Böylece musibetler, nihâyetinde bir nimete dönüşmekte ve kulun mânevî olgunluğuna katkı sağlamaktadır.⁴³⁵

Hadis-i şerîflerde, sabrın özellikle musibetin ilk anında gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁴³⁶ Sabreden kişinin, Allah tarafından dayanma gücüyle desteklendiği ve sabrın insana verilen en hayırlı nimetlerden biri olduğu ifade edilmektedir.⁴³⁷ Ayrıca, sabrın büyük bir nimet olduğu belirtilmekte⁴³⁸ ve musibet ânlarında “İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi raci'ün”⁴³⁹ diyerek Allah'tan hayır murâd eden kişilerin dualarının kabul edileceği bildirilmektedir.⁴⁴⁰

Tasavvuf âlimleri, sabır kavramını farklı şekillerde tanımlayarak çeşitli yönlerine dikkat çekmişlerdir. İbn Atâ (ö. 309/922), sabrı musibetler içindeyken en güzel şekilde edebe riayet etmek⁴⁴¹ olarak tanımlarken, Cüneyd-i Bağdâdî sabrı “acı bir şurubu yüzünü buruşturmadan içmek” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁴² Sehl et-Tüsterî, sabrı “Allah'tan bir rahatlama ihsan etmesini beklemek” olarak tanımlamış ve bu tür sabrı

⁴³¹ Âl-i İmrân 3/200; el-Enfâl 8/46; Meryem 19/65; er-Rûm 30/60.

⁴³² el-Bakara 2/45; el-A'râf 7/128; Yûsuf 12/18.

⁴³³ el-Bakara 2/250; el-A'râf 7/126.

⁴³⁴ el- Bakara 2/55.

⁴³⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 326.

⁴³⁶ Buharî, “Cenâiz”, 31; Müslim, “Cenâiz”, 15.

⁴³⁷ Müslim, “Zekât”, 124.

⁴³⁸ Çağrı, “Sabır”, 35/337.

⁴³⁹ el- Bakara 2/156.

⁴⁴⁰ Müslim, “Cenâiz”, 3,4.

⁴⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 325.

⁴⁴² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 856.

en faziletli sabır olarak nitelendirmiştir. Buna karşın, bazı sûfiler sabrı “sabırda sabretmek” şeklinde ifade etmiş ve bu tanımın, sabır sürecinde herhangi bir rahatlama beklentisi taşımamak gerektiği anlamına geldiğini vurgulamışlardır.⁴⁴³ Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335) ise sabrı, makâmlar, hâller, ahlâkî ilkeler ve amelleri kapsayan en geniş kavram olarak değerlendirmiştir. Ona göre, sabır olmadan hiçbir makâm tamamlanamaz.⁴⁴⁴

Sûfiler, sabrın yalnızca dayanma ve tahammül anlamına gelmediğini, aynı zamanda dua etmeyi de içerdiğini ifade etmişlerdir. Zünnûn sabrı, Allah Teâlâ’dan yardım istemek⁴⁴⁵ olarak tanımlarken, Sehl et-Tüsterî ise “Cenâb-ı Hakk’tan kurtuluşu beklemek” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁴⁶ Bu yönüyle sabır, insanın zorluklar karşısında Allah’a dua ile çözüm araması anlamına gelmektedir. Bu anlayış, sabrın dua ile özdeşleştiğini göstermektedir.

Ebu Amr ed-Dımaşkî (ö. 320/932), Hz. Eyyûb’un “*Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün*”⁴⁴⁷ ifadesinin dua mahiyeti taşıdığını belirtmiştir.⁴⁴⁸ Kuşeyrî ise bu sözlerin, Hz. Eyyûb’un musibetin kaldırılmasını doğrudan talep etmekten ziyade, sabır gösterebilme gücünü dolaylı bir şekilde dile getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Hz. Eyyûb’un duasında “Bana merhamet et” ifadesini açıkça kullanmamasının, onun niyazında edebe uygun bir tutum sergilediğini göstermektedir.⁴⁴⁹ Hücvîrî’ye göre ise, Hz. Eyyûb bu süreçte nefsinin etkisinde değildi

⁴⁴³ Erginli, A.g.e., 853.

⁴⁴⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 326; Sûfilere göre sabrın üç derecesi bulunmaktadır: Birincisi, karşılaşılan belalara, sonunda elde edilecek mükâfatı düşünerek sabretmek; ikincisi, Allah’ın azabından korkarak sabretmek; üçüncüsü ise, ibadetlerde nefse gelen zorluklara karşı sabır göstermektir. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*, 529; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 744.

⁴⁴⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 326.

⁴⁴⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. A. John Arberry, 1. bs (Beirut: Al-Furâd, 2010), 128.

⁴⁴⁷ el-Enbiyâ 21/83.

⁴⁴⁸ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Arberry, 129.

⁴⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 330.

ve bilincinde olmaktan ziyade, içinde bulunduğu hâl nedeniyle kendisinden geçmişti. Allah Teâlâ, bu esnada Hz. Eyyûb'un sızlanışını sabırdan ayrı görmemiştir. Hz. Eyyûb, “Başıma bu dert geldi...”⁴⁵⁰ diyerek şikâyetini dile getirmişse de Allah Teâlâ, “Biz onu sıkıntılara dayanıklı bulduk...”⁴⁵¹ buyurmuştur. Bunun sebebi, Hz. Eyyûb'un şikâyetinin Allah'a yönelik olması, kendisi ile değil, Allah ile gerçekleşmesidir. Zira Hz. Eyyûb o esnada kendisinden geçmiş ve Allah'ın huzurunda bulunmuştur.⁴⁵² Hz. Eyyûb'un bu tutumu, sabır ve tevekkülün önemini vurgularken, aynı zamanda duanın âdâbı hakkında önemli bir örnek sunmaktadır. Bu yaklaşım, musibetler karşısında Allah'a yönelmenin ve O'na teslimiyet içinde dua etmenin tasavvufi anlamda ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Sûfilere göre “sabr-ı cemil”, sızlanmadan ve şikâyet etmeden belalara dayanabilme hâlidir. Sabra aykırı olan ise, kişinin derdini yaratılmışlara açması ve sızlanmasıdır. Ancak, hâlini Allah'a arz etmek ve O'na yakınmak sabırla çelişen bir tutum değildir. Hz. Ya'kûb'un (a.s.), acısını ve kederini yalnızca Allah'a arz ettiğini dile getirmesi,⁴⁵³ bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. Eğer derdini Allah'a arz etmek sabırsızlık olsaydı, Allah'ın sevdiği peygamberler dertlerini O'na açmazdı. Peygamberlerin bu tutumu, tüm insanlara örnek teşkil etmektedir. Kul, isyana ya da edebe aykırı bir davranışa düşmeden, niyaz ve tazarru ile sıkıntısını Allah'a sunarak kurtuluş dilediğinde hem sevap kazanır hem de belalara karşı sabır gücünü artırır.⁴⁵⁴

Sûfî anlayışına göre sabır ve dua, kişinin zorluklar karşısındaki tutumunu ve Allah'a olan bağlılığını yansıtan temel unsurlardandır. Cüneyd-i Bağdâdî'ye atfedilen bir kıssa, sabır ve dua arasındaki ilişkiyi anlamak için anlamlı bir örnek sunmaktadır. Rivâyete göre, bir kadın Cüneyd'e başvurarak kaybolan oğlu için dua etmesini talep eder. Ancak Cüneyd, ona sabretmesini tavsiye eder. Kadın, birkaç gün sabrettikten sonra tekrar Cüneyd'in yanına gelir ve aynı talebi yineler. Cüneyd yine sabırlı olmasını

⁴⁵⁰ El-Enbiyâ 21/83.

⁴⁵¹ Sâd 38/44.

⁴⁵² Hücvîrî, *Keşf'ül-mahcûb*, 2/491.

⁴⁵³ Yûsuf 12/86.

⁴⁵⁴ İhsan Soysaldı, “Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2 (1997): 106-107.

öğütler. Bu durum birkaç kez tekrarlanır. Nihayet kadın, çaresizlik içinde Cüneyd'den dua etmesini yeniden rica eder. Bunun üzerine Cüneyd, kadının gerçek sabır göstermiş olması hâlinde çocuğunun evine dönmüş olacağını ifade eder. Kadın evine döndüğünde, oğlunun gerçekten geri geldiğini görür. Cüneyd'e, bu durumu nasıl bildiği sorulduğunda ise şu âyeti okuyarak yanıt verir: “*Peki darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen, sıkıntısını gideren kim?*”⁴⁵⁵

3.3. Tasavvuf Klasiklerinde Dua

3.3.1. er-Ri‘âye li-Hukūkullâh ve'l-Kıyâm Bihâ

Hâris el-Muhâsibî'nin en meşhur eseri olan *er-Ri‘âye li- Hukūkullâh ve'l-Kıyâm Bihâ*, diyalog yöntemiyle kaleme alınmış olup kendisinden sonraki tasavvufi eserler için temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Muhâsibî, bu eserinde Allah'ın hukukuna riayetın nasıl korunması gerektiğine dair bilgiler sunmaktadır.⁴⁵⁶ Nefsin arzu ve heveslerinden sakınma yöntemlerinin geniş bir şekilde ele alındığı eserde, dua konusu müstakil bir başlık altında incelenmemiştir. Bununla birlikte tövbe, riyâ ve ucub gibi konular bağlamında, duaya ilişkin çeşitli meselelere yer verildiği görülmektedir.

Muhâsibî eserinde, günahlarda ısrarı terk ederek tövbeye yönelmeyi sağlayan unsurları ele alırken duanın bu süreçteki rolüne dikkat çekmektedir. Ona göre, Allah'a yönelme bilinçli bir tutumla ve korku ile ümit arasındaki denge gözetilerek gerçekleşmelidir. Muhâsibî hem azap ve korkunun hem de sevap ve ümidin yegâne kaynağının yalnızca Allah olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle kul, cezadan kurtulmak ve mükâfata erişmek için Allah'a boyun eğmeli ve O'na ibadet etmelidir. Muhâsibî, bu yaklaşımını desteklemek amacıyla Enbiyâ Sûresi'nin 90. âyetini delil olarak zikretmekte ve Allah'ın dostlarını şu şekilde tanımladığını ifade etmektedir:⁴⁵⁷ “...Onlar, hayır

⁴⁵⁵ en-Neml 27/62; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 398; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 442-443.

⁴⁵⁶ Muhâsibî, *er-Ri‘âye li-hukūkullâh*, 15.

⁴⁵⁷ Muhâsibî, A.g.e., 60.

*işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler.”*⁴⁵⁸

Muhâsibî, kulun tövbe ve dua sürecinde kendi âcizliğini idrak ederek Allah’a yönelişini tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. Ona göre, kişi nefisini ve geçmişteki günahlarını gözden geçirdiğinde mânevî anlamda ne kadar fakir olduğunu fark eder ve bu idrak ile çaresizlik içinde Allah’a yönelir. Bu yöneliş esnasında Allah’ı zikretmeye başlar. Allah’ın huzuruna temiz bir şekilde çıkabilme arzusu ile hatırladığı günahlardan arınmaya çalışırken kalbinde korku hisseder. Ancak bu süreçte, Allah’ın kerem ve cömertlik kapılarının açıldığını fark ederek kalbi umutla dolar ve nihayetinde Allah’ın gerçek dostları arasında yer aldığını idrak eder. Muhâsibî’ye göre kul, Allah’a kavuşmadan önce günahlarından arınması ve mânevî olarak süslenmesi gerektiğinin bilincine varmalıdır. Bu çaba, kişinin Allah’ın huzuruna “kalb-i selim” ile çıkma azmini kazanmasına vesile olur. Ancak bu aşamada nefis ve şeytan, kulun mânevî ilerleyişine engel olmak amacıyla çeşitli vesveselerle onun Allah’a olan tevekkülünü zayıflatmaya çalışır. Kişiye, ulaştığı bu mertebeye yalnızca kendi akli ve gayretiyle eriştiğini ve artık bir daha mağlup olmayacağını fısıldayarak onu ilâhî iradeye teslimiyetten uzaklaştırmayı hedefler. Bu nedenle Muhâsibî’ye göre, akıl sahibi bir kul, dua ederken öncelikle kendi âcizliğini ve Allah’ın mutlak kudretini idrak etmelidir. Bu idrakin doğal bir sonucu olarak Allah’tan yardım dilemeli ve O’na sığınmalıdır. Dua sırasında kulun, kendi zayıflığını dile getirmesi ve aynı zamanda Allah’ın hatırlatıcı, güç verici ve sabır bahşedici sıfatlarını vurgulaması önem arz etmektedir. Muhâsibî, kulun Allah’ın hatırlatmasa unutacağını, güç vermese zayıf düşeceğini ve sabır bahşetmese bıkkınlık hissine kapılacağını ifade ederek dua etmesini öğütlemektedir. O’na göre, bu ifadeler, kulun Allah’a olan bağlılığını ve O’ndan yardım dileme konusundaki ciddiyetini göstermektedir. Kulun bu teslimiyet içinde Allah’a yönelmesi, O’na olan güvenini pekiştirir. Azimle Allah’a yönelen ve tüm ümidini yalnızca O’na bağlayan kul, Allah’ı kendisine yakın, merhametli ve dualarına icabet eden olarak bulur.⁴⁵⁹

Muhâsibî *er-Riâye li-Hukûkullâh* adlı eserinde, ölüm ânındaki acı ve sıkıntıların şiddetine dikkat çekerek ölümün ani gelişine karşı hazırlıklı olunması gerektiğini

⁴⁵⁸ el-Enbiyâ 21/90.

⁴⁵⁹ Muhâsibî, *er-Ri’âye li- Hukûkullâh*, 72-73.

vurgulamaktadır. Bu zor sürecin hafifletilmesi için Allah’a dua etmenin önemine işaret eden Muhâsibî, Hz. Peygamber’in vefatı sırasında yaptığı, “Allah’ım! Ölüm sekerâtını bize kolaylaştır!”⁴⁶⁰ duasını hatırlatarak ölüm ânının zorluklarına karşı duanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Hz. İsa’nın havâriyelerine ölüm sekerâtının hafifletilmesi için Allah’a dua etmelerini tavsiye ettiğini aktaran Muhâsibî, bu rivâyet aracılığıyla duanın önemine bir kez daha dikkat çekmektedir.⁴⁶¹

Muhâsibî, riyâ konusunu ele alırken ibadetlerin yalnızca Allah rızâsı için yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Buna karşılık, halkın takdirini kazanma arzusuyla gerçekleştirilen ibadetlerin Allah nezdinde kabul görmeyeceğini belirtmektedir. Amellerini alenî olarak yapan ancak gizli ibadatlere özen göstermeyen kimselerin dualarının reddedileceğine ve yüzlerinin kararmış bir hâlde olacağına dair rivâyetlere yer vermektedir. Riyâdan sakınmanın önemini vurgulayan Muhâsibî, bu durumdan uzak durmak isteyenlerin dualarını aktarmaktadır. Sûfilerin bu konuyla ilgili olarak dile getirdiği dualarda, kulun Allah’a yönelerek, insanların kendisini huşû sahibi olarak görmesiyle birlikte Allah’ın gazabına uğramış olma ihtimalinden korunmayı talep ettiği görülmektedir. Benzer şekilde, Hz. Hasan’a nispet edilen başka bir duada ise kişinin, alenî olarak gerçekleştirdiği amellerin insanlar nazarında süslü, buna karşın gizli yapılanların çirkin olmasından Allah’a sığındığı ifade edilmektedir.⁴⁶² Bu dualar, riyâdan sakınmanın yalnızca içsel bir mücadele olmayıp aynı zamanda dua ile desteklenen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Muhâsibî’ye göre, amellerinden dolayı kendini beğenme duygusuna kapılan bir kimse, yaptığı iyi amellerin karşılığında Allah katında bir mükâfatı hak ettiğini düşünerek kendisini özel bir konumda görme yanılığına düşer. Böyle bir kişi, gerçekleştirdiği iyiliklerin karşılığında duasının hemen kabul edilmemesini ya da arzu ettiği şekilde bir muamele görmemesini hoş karşılamaz; aksine, bu durumu uygunsuz bularak tepki gösterir. Dahası, Allah’a karşı bir minneti varmış gibi bir tavır sergileyerek yaptığı amellerin mutlaka mükâfatlandırılması gerektiği düşüncesine kapılır. Muhâsibî, bu tür

⁴⁶⁰ Tirmizî, “Cenâiz”, 8.

⁴⁶¹ Muhâsibî, *er-Ri’âye li- Hukûkullâh*, 117.

⁴⁶² Hz. Hasan’nın duası şu şekildedir: “Allah’ım, halkın gözünde alenî olarak yaptıklarımın süslü, halvette yalnızken yaptıklarımın çirkin olmasından sana sığınıyorum.” Muhâsibî, A.g.e., 234.

bir tutumu “ucub” ve “idlâl” kavramlarıyla açıklamakta ve bu yaklaşımın kulluk anlayışıyla bağdaşmadığını vurgulamaktadır.⁴⁶³

Muhâsibî'ye göre, takvâya yönelmiş ve hem içsel hem de dışsal anlamda nefsini titizlikle gözeten bazı kimseler de aldanışa düşebilir. Bu gruplardan biri, görme, düşünme ve organlarının yanı sıra pek çok kalbî hataratı (düşünce ve hisleri) dikkatle gözetleyen kimselerden oluşmaktadır. Takvâ sahibi bir kul olmayı arzulayan bu kişiler, takvâsız bir işe başlamayı uygun görmezler. Ancak, yaşadıkları dönemin âbidleri arasında takvâ ile öne çıkmalarına rağmen, onu yanlış bir biçimde anlamlandırmaları nedeniyle yanılığa düşerler. Çünkü Allah'a karşı duydukları ürperti ve endişe zamanla kaybolmuştur. Bu nedenle, takvâ ile donanmış olmanın azaptan kurtulmayı garantilediğini zannederek yaptıkları duaların mutlaka kabul edilmesi gerektiği düşüncesine kapılırlar.⁴⁶⁴

3.3.2. Hatmü'l-Evliyâ

Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ* adlı eseri, nübüvvet ve velâyet meselelerini sistematik bir şekilde ele alarak, bu iki kavramın ortak ve özgün yönlerini ortaya koyan tasavvuf literatürünün ilk örneklerinden biridir.⁴⁶⁵ Klasik telif yöntemlerinden biri olan soru-cevap formatında kaleme alınan bu eserin muhtevâsı incelendiğinde, dua konusunun kapsamlı bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir.

⁴⁶³ Muhâsibî, A.g.e., 274.

⁴⁶⁴ Muhâsibî, A.g.e., 379.

⁴⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen el-Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, thk. Osman İsmâil Yahyâ (Beyrut: Ma'hedü'l-Âdâbi's-Şarkıyye, 1965), 93; Hakîm et-Tirmizî'nin *Hatmü'l-evliyâ* adlı eserinde, Hac ibadeti esnasında mültezem denilen yerde her gece seher vaktine kadar dua ve tövbe ettiğine dair ifadeler yer almaktadır. Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, 14. Ayrıca Kâbe civarında, hâlinin düzelmesi, dünyaya olan ilgisinin azalması ve Kur'an'ı ezberleme hususunda muvaffakiyet için Allah'a yakarıştaki bulunduğu belirtilmektedir (Bkz. Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, 196). Bununla birlikte, çeşitli mânevî hâllerin tesiri altında olduğu dönemlerde, geceleri düzenlenen bazı meclislerdeki sohbetlere iştirak ettiği, bu sohbetlerde zikir ve dualarla seher vakitlerine kadar uyanık kaldığı da ifade edilmektedir. Bkz. Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, 14.

Ancak eserin “Hakk’ın Daveti ve Kulun İcabeti” başlıklı bölümünde, dua ile ilgili bazı meselelere temas edildiği dikkat çekmektedir.

Tirmizî, eserinde içsel zaaflarını yenemeyen, nefesine mağlup olan ve Allah ile yakınlık kuramayan kimselerin dua etmelerinin önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre, bu kişiler elleri boş ve kalpleri her türlü gayretten yoksun bir hâlde Allah’a yakarılırlar. Gizlice gerçekleştirdikleri dualarında şu ifadeleri kullanırlar: “Ey gaybı ve gizli olanları bilen! Sen bilirsin ki ilmimde sıdkla ilgili atacak hiçbir adım kalmadı. Nefsimi ve kalbimi şehvetlerden temizleyecek gücüm yok. Bana yardım et!” Tirmizî’ye göre, bu dua kişinin Allah’ın rahmetine mazhâr olmasına vesile olur. Allah, kulunun kalbini sıdkın tükendiği noktadan alıp onu yücelterek Arş’ın Sahibi’nin yanındaki kurbet makâmına yükseltir. Bu makâmda kişi, kurbetin rûhunu ve esintisini hisseder; tevhîd sahasında huzur ve mutluluğa erişir. Bu durum, Neml Suresi’nde geçen şu âyet ile ilişkilendirilir: “*Peki darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen, sıkıntısını gideren ve sizi yeryüzünün yöneticileri yapan kim? Allah’tan başka bir tanrı mı?*”⁴⁶⁶ Tirmizî’ye göre, bu âyet aynı zamanda kişinin kendi çabasıyla nefsinin tüm kötülüklerden arındırma gücüne sahip olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Tirmizî’ye göre, dualarda yalnızca Allah’a yönelmek esastır; aksi hâlde, Allah kulunun duasına karşılık vermeyecektir.⁴⁶⁷

Tirmizî’ye göre, kulun duası hâlis olduğunda, Allah’ın merhametine nâil olması mümkündür. Ancak, duanın hâlis olması, kişinin tamamen çaresiz kaldığı ve yardım alacak kimsenin bulunmadığı anlarda gerçekleşir. Eğer kişinin zihni hem Rabbi’ne hem de dünyevî işlere yönelmişse, bu kişi gerçek bir sıkıntı içinde değildir ve bu nedenle duasın hâlis sayılmaz. Gerçek bir çaresizlik içinde yapılan dua kabul edildiğinde ise, bu kişi bir anda “sâdıklar makâmından ahrâr-ı kirâm” mevkiine yükseltilir. Bu makâmda, Allah kulunun nefsinin kötülüklerinden arınması için samimi duasına karşılık olarak ona bir mertebe ihsan eder.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ en-Neml 27/62.

⁴⁶⁷ Tirmizî, *Hatmü’l-evliyâ*, 133-134.

⁴⁶⁸ Tirmizî, A.g.e., 136.

3.3.3. el-Lüma‘

Serrâc'ın *el-Lüma‘* adlı eseri, tasavvufun temel konularını sistematik bir şekilde ele alan, açıklayan ve eleştiren önemli bir kaynaktır. Bu eser, Kur'an ve sünnetle uyumlu bir tasavvuf anlayışını ortaya koymayı, tasavvufa yönelik eleştirilere cevap vermeyi ve tasavvufun özüne aykırı aşırılıkları reddetmeyi amaçlamaktadır.⁴⁶⁹ Her ne kadar *el-Lüma‘*'da dua hakkında kapsamlı bilgiler bulunmasa da sûfilerin bu konudaki bazı görüşlerine yer verilmektedir. Eserde, mektup, dua ve risâlelerin ele alındığı bölümde, mütekaddîm sûfilere ait çeşitli dua örnekleri aktarılmaktadır. Serrâc'a göre, risâle ve mektupların bölümlere ayrılarak ele alınmasının temel amacı, tasavvuf ilminin işaret ve inceliklerine dair muhtevâ sunmaktır. Bu metinler, okuyuculara ve araştırmacılara sûfilerin ulaştığı mertebeleri, kullandıkları işaretleri, nükteleri; gönüllerinin saflığını, ilim, anlayış, akıl ve edep konularındaki seçkin konularını değerlendirme imkânı sunmaktadır.⁴⁷⁰

el-Lüma‘'da yer alan dualar, sûfilerin hâlleri ve anlam dünyalarıyla uyumlu olup teberrük niteliği taşımaktadır. Bu duaların, tasavvuf düşüncesinde duanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda, ilgili bölümde öncelikle Serrâc'ın dua konusundaki görüşleri ve diğer sûfilerin yaklaşımları ele alınacak, ardından bazı dua örnekleri hakkında bilgiler sunulacaktır.⁴⁷¹

Serrâc, dua konusunu recâ kavramı çerçevesinde ele almakta ve değerlendirmelerini bu kavram üzerinden şekillendirmektedir. Ona göre, Allah'ın rahmetinin sınırsızlığı, kulun O'na karşı ümitvâr bir tutum sergilemesini zorunlu kılar. Mürid, Allah'ın nimetlerini idrak ettikçe O'na olan ümit ve güveni artar; O'nun kerem, fazl ve cömertlik sıfatlarına olan inancı ise kalbinde huzur ve sükûnet meydana getirir. Serrâc, bu bağlamda Zünnûn el-Mısrî'nin duasına yer vermektedir. Zünnûn, söz konusu

⁴⁶⁹ Süleyman Uludağ, "el-Lüma'" *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 258.

⁴⁷⁰ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma‘*, thk. Tâhâ Abdülbâki Sürûr- Abdülhalîm Mahmûd (Bağdat: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960), 317.

⁴⁷¹ Serrâc'ın eserinde yer alan dua örneklerinden sadece birkaçı çalışmaya dahil edilmiştir. Eserdeki tüm duaların ele alınması çalışmanın kapsamını aşacağından, temsîli nitelikteki dualar tercih edilmiştir. Dua metinlerinin tamamını incelemek isteyenler, eserin ilgili bölümlerine müracaat edebilir. Bkz. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma‘*, thk. Sürûr-Mahmûd, 328-332.

duasında, Allah'ın rahmetine, kendi amellerinden daha çok güvendiğini ve O'nun bağışlamasını, cezalandırmasından daha çok ümit ettiğini dile getirir. Serrâc, recâ kavramıyla ilişkilendirdiği bir başka dua örneğinde, kişinin Allah'a yönelerek sevinç ve huzur veren bir rahatlığa ulaşmayı ve bu sayede yakînlik makâmına ermeyi arzuladığını ifade etmektedir.⁴⁷² Serrâc'a göre bu dualar, Allah'a duyulan güvenin ve O'nun rahmetine olan ümidin somut birer tezahürüdür.

Serrâc, tasavvuf ehlinin Kur'ân-ı Kerîm'deki “*Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin. Kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın*”⁴⁷³ âyetini, her durumda Allah'a yönelmenin zorunluluğu ve dua sırasında riyâ ile ucûbden tamamen arınmış bir hâl içinde bulunulması gerektiği şeklinde yorumladığını ifade etmektedir.⁴⁷⁴ Serrâc'ın eserinde aktarılan bu değerlendirmeler, tasavvufi düşüncede dua ile ihlâs arasındaki münasebete özel bir önem atfedildiğini açıkça göstermektedir.

Serrâc, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), “Allah'ım! göz açıp kapayana kadar beni nefsimе bırakma” duasını eserinde zikretmektedir. O'na göre sûfiler, bu duayı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah'a olan mutlak ihtiyacını dile getirdiği, kendi fiillerini müşâhede etmekten sakındığı ve hiçbir fiili kendine izâfe etmeyerek yalnızca Allah'ın huzurunda olma arzusunu ifade ettiği bir yakarış olarak değerlendirirler.⁴⁷⁵

Serrâc'ın *el-Lüma'* adlı eserinde, Yusuf b. Hüseyin'in (ö. 304/916) bir hikmet ehline mektup yazarak dünyaya aldanmış olmaktan duyduğu rahatsızlığı ve nefsinin hoşlanmadığı huylarını dile getirdiği aktarılmaktadır. Bu mektuba verilen cevapta, muhatabın da benzer sıkıntılarla karşı karşıya olduğu ve aynı türden şikâyetlere sahip olduğu ifade edilmektedir. Cevap mektubunda, dua etmeye ve sürekli olarak kapıyı çalmaya devam etmenin önemi vurgulanmakta; bu ısrarlı çabanın bir gün karşılık bulacağı, kişinin murâd ettiği safâya ve gönül temizliğine erişeceği belirtilmektedir. Ancak bu hedefe ulaşabilmek için, dua eden kimsenin içinde bulunduğu sıkıntılara aldırış etmemesi ve hem dinî hem de dünyevî bakımdan kendisine fayda sağlamayacak

⁴⁷² Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 91-92.

⁴⁷³ el-A'râf 7/29.

⁴⁷⁴ Bkz. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Sürûr-Mahmûd, 153.

⁴⁷⁵ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 160.

unsurlardan uzak durması gerektiği öğütlenmektedir. Mektup, tövbenin ve Allah'tan lütfunu talep etmenin önemine dikkat çekerek sonlandırılmaktadır.⁴⁷⁶

el-Lüma' da, İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778 [?]) bir gemi yolculuğunda yaşadığı tecrübe, dua ile teslimiyet arasındaki ilişkiyi anlamak açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır. Rivâyete göre, denizde şiddetli bir fırtına çıktığında yolcular, İbrahim b. Edhem'den Allah'a dua etmesini isterler. Ancak o, "Bu an dua zamanı değil, teslimiyet zamanıdır" diyerek her durumda dua etmenin gerekliliğinden ziyade, belirli koşullarda Allah'a tam bir teslimiyet içinde olmanın önemine işaret etmektedir.⁴⁷⁷

Serrâc, mücâhede kavramını dua ile ilişkilendirerek insanın nefsiyle mücadelesinde dua ve diğer mânevî araçların önemine vurgu yapmaktadır. Mücâhede, kişinin nefsin arzularına, kötü eğilimlerine ve şeytanın vesveselerine karşı mücâdele etmesi anlamına gelmektedir. Bu mücâdelenin temel unsurları ise zikir, tesbih ve dua gibi mânevî uygulamalar oluşturmaktadır. Serrâc, nefse karşı bu mânevî araçlardan istifade edilmesi gerektiğini belirtmekte ve nefsin ikmâl kaynaklarının riyâzat ile sınırlandırılmasını önermektedir.⁴⁷⁸ Bu yaklaşım, nefis terbiyesinde duaların ve diğer mânevî uygulamaların etkin bir yöntem olarak kullanılabilmesini göstermektedir.

Serrâc, sûfiler arasında yaygın olan, bir kişinin vefat anında imanlı olarak bu dünyadan ayrılabilmesi için mürşidinin ona dua yoluyla yardımcı olabileceği inancına değinmektedir. Ona göre, bir şeyhin vefat anında müridine yapabileceği en değerli yardım onun için dua etmektir. Serrâc, hadislerde yer alan, Allah Teâlâ'nın bir müminin kardeşi için gıyabında yaptığı duaların kabul edileceğine dair ifadeleri hatırlatarak,⁴⁷⁹ müminlerin birbirleri için hâlisâne bir şekilde yaptıkları duaların Allah katında reddedilmeyeceği vurgulanmaktadır. O'na göre, şeyhin müridine yaptığı dualar müstecâb olup müridin kurtuluşuna vesile olabilir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 308-309.

⁴⁷⁷ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 332.

⁴⁷⁸ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' (İslam Tasavvufu)*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 513.

⁴⁷⁹ Müslim, "Zikir", 87-88; İbni Mâce, "Menâsik", 5.

⁴⁸⁰ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' (İslam Tasavvufu)*, çev. Yılmaz, 534.

Serrâc'ın *Lüma* ' adlı eserinde Cüneyd-i Bağdâdî'ye atfedilen dua, zahirî ve bâtinî ilim talebiyle birlikte mânevî yükseliş arzusunu ifade etmektedir. Özellikle “velîlik” ve “yakınlık” kavramlarının zikredilmesi, sûflikteki mânevî seyr u sülûkün temel unsurlarına işaret etmektedir. Söz konusu duanın bir bölümü şöyledir: “Allah seni itaatıyla rızıklandırınsın, velâyetle şereflendirsın, seni koruyup yüceltsin. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetine muvaffak kılsın. Kitâbının hakîkatlerini kavramaya kapılar açsın ve kendi yakınlığına hazırlasın...”⁴⁸¹

Ebû Saîd el-Harrâz'ın (ö. 277/890 [?]) duası, zikir ve şükürün insanın mânevî gelişimindeki rolüne vurgu yapmaktadır. Bu duada, ilim yoluyla hakîkate ulaşma arzusunun yanı sıra Allah'ın sırlarına vâkıf olma isteği de dile getirilmiştir: “Allah, seni zikriyle muhafaza etsin ve şükürü vesilesiyle kendi niteliklerini sana açığa çıkarsın. Sana ilim lütfetsin ki doğru yolun ipine sımsıkı tutunasın, derecen yücelsin ve sözlerinin hakîkati sana aşikâr olsun...”⁴⁸²

Zünnûn el-Mısrî, duasında gönüllerin nihâî durağı olarak nitelendirilen Allah'a yönelmeyi dilemekte; gözlerin yaşlarla, kalplerin ise ibretle dolması sonucu Allah korkusuyla semâ kapılarına yükselmesini niyaz etmektedir. Ayrıca, gözlere ma'rifet ve basîret kapılarının açılması ve ma'rifetin hikmet nûruyla anlam kazanması temenni edilmektedir. Dua metni şöyledir: “Allah'ım, gözlerimize yaş, gönüllerimize ibret nasip eyle. Kalplerimizi senin korkunla semâ kapılarına yönelt. Gözlerimize ma'rifet ve basîretin kapılarını arala...”⁴⁸³

Yahyâ b. Muâz'ın duası, insanın Allah'a yakınlaşma sürecinde kendi eksikliklerini ve acziyetini idrak etmesinin önemini vurgulamakta, yalnızca ilâhî rahmet ve lütuf aracılığıyla bu yakınlığın mümkün olabileceğine işaret etmektedir. “Allah'ım, ben sana yakınlaşmaya çalışıyorum. Sana ancak senin delaletinle ulaştırılmayı diliyorum. Benim hucetim, senin nimetlerindir; yoksa amelim değil!”⁴⁸⁴

Ebû Bekir Şiblî'nin (ö. 334/946) duası, sûfî düşüncesinde ümmet bilincini ve birlik anlayışını yansıtmaktadır. Söz konusu dua şu şekildedir: “Ey Allah'ım, Hz.

⁴⁸¹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma* ' , thk. Sürûr-Mahmûd, 313.

⁴⁸² Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 315.

⁴⁸³ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 328.

⁴⁸⁴ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, A.g.e., 331.

Muhammed'e (s.a.v.) ve ehl-i beytine salât eyle. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ehlini ve ümmetini bir araya getir, onları dağınıklıktan korusun..."⁴⁸⁵

3.3.4. et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf

Kelâbâzî'nin tasavvuf literatüründe büyük bir öneme sahip olan *et-Ta'arruf* adlı eseri hakkında "Ta'arruf olmasaydı, tasavvuf olmazdı" şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu eser, kendisinden sonraki sûfiler için temel bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁴⁸⁶ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*'ta tasavvufa dair hemen hemen tüm konuları ele almış, tasavvuf tarihi ve doktrini hakkında temel bilgiler sunmuş, ayrıca sûfilerin akîdeleri ile mânevî tecrübelerine ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁸⁷

Kelâbâzî, *et-Ta'arruf* adlı eserinde duaya dair kendi yorumlarının yanı sıra sûfilerin dua hakkındaki görüşlerine de yer vermektedir. Ayrıca, dua ile ilgili hadis-i şerîfleri tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. Örneğin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah'ım, senden sıhhat, iffet, emanet, güzel ahlâk ve kazana rızâ diliyorum"⁴⁸⁸ şeklindeki duasını şu şekilde izah etmektedir: Sıhhat, Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi; iffet, yasaklardan kaçınmayı; emanet, organların kötü işlerden korunmasını; güzel ahlâk ise başkalarının yükünü taşımayı ifade eder. Kelâbâzî'ye göre, ubûdiyet ve kulluk, kişinin güzel ahlâka sahip olmasıyla mümkündür. Kazaya rızâ ise rubûbiyeti ve ulûhiyeti temaşa etmek anlamına gelmektedir.⁴⁸⁹

Kelâbâzî, hadîs-i kudsîde geçen "Ben, kulumun hakkımdaki zannı üzereyim"⁴⁹⁰ ifadesini dua bağlamında şu şekilde yorumlamaktadır: Kul, Allah'ın kendisi için her yönüyle yeterli olduğuna dair güçlü bir inanç beslediğinde, bu inanç hakîkate dönüşür. Kul, Allah'tan kendisini muhâfaza etmesini talep ederse Allah onu korur; tövbe ederek

⁴⁸⁵ Ebû Nasr Serrâc *et-Tûsî*, A.g.e., 331.

⁴⁸⁶ Göktaş, *Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Tasavvuf Anlayışı*, 33.

⁴⁸⁷ Göktaş, A.g.e., 49.

⁴⁸⁸ Müslim, "Zikir" 72; Tirmizî, "Da'avât", 72.

⁴⁸⁹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: et-Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 33.

⁴⁹⁰ Buhârî, "Tevhîd", 50; Müslim, "Zikir", 1.

Allah'a yönelirse Allah'da ona yönelir. Kul, Allah rızâsı için bir amel işlediğinde bu amel Allah tarafından kabul edilir; af dilediğinde ise bağışlanır. Kelâbâzî'ye göre, bu tür nitelikler ancak Allah'a hüsn-i zan besleyen ve yakîn mertebesine ulaşan kimselerde tezahür etmektedir.⁴⁹¹

Kelâbâzî, dua ile rızâ arasındaki ilişkiye dair, kulun Allah'a yönelik taleplerinde öncelikle kendi rızâ hâlini gerçekleştirilmesi gerektiğini ve bu tutumun, Allah'tan talepte bulunmanın bir ön şartı olarak görülmesi gerektiğini ortaya koyan şu hadiseyi aktarmaktadır: Rivâyete göre, Süfyân es-Sevrî duasında Allah'tan kendisinden râzı olmasını dilemiş, bunun üzerine Râbia el-Adeviyye, bir kimsenin Allah'tan râzı olmadan O'nun kendisinden râzı olmasını talep etmesinin uygun olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹²

Kelâbâzî *Ta'arruf* 'unda, musibetler karşısında dua etmenin ardından Allah'tan râzı olmanın ve O'na teslimiyet göstermenin önemini vurgulamak amacıyla, bir dervişten işittiği Fâris b. İsa'ya (ö. ?/951) ait şu hadiseyi aktarmaktadır: Rivâyete göre, Hübeyr yılı olarak bilinen dönemde (Karmatîlerin hac yolunu kesip hacı adaylarını öldürdükleri yıl, 311/923) Fâris, olaydan kurtulmayı başarmış ancak bir süre sonra kafilisinin bulunduğu yere geri dönerek yaralıları ziyaret etmeye başlamıştır. Bu sırada yaşlı bir derviş olan Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933) ile karşılaşmış ve ona, yaşadığı musibetten kurtulması ve şifa bulması için neden dua etmediğini sormuştur. Cerîrî, kendisine yöneltilen bu soruya Allah'ın iradesine işaret ederek cevap vermiş; dua ettiğini ancak Allah'ın dilediğini yapacağını ifade ettiğini belirtmiştir. Dervişin aynı soruyu tekrarlaması üzerine ise, dua etme vaktinin değil, Allah'ın iradesine râzı olma ve teslimiyet gösterme zamanının geldiğini dile getirmiştir.⁴⁹³

3.3.5. Kütü'l-kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-Kulûb* adlı eseri, tasavvuf literatüründe temel bir kaynak olarak kabul edilmekte olup yazar bu eserinde tasavvufa dair düşüncelerini

⁴⁹¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: et- Ta'arruf*, çev. Uludağ, 36.

⁴⁹² Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Arberry, 143.

⁴⁹³ Kelâbâzî, A.g.e., 221.

Kur'an ve hadislerle temellendirmiştir.⁴⁹⁴ Eserin tam adı, *Kütü'l-kulûb fi Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfı Tarîkı'l-Murîd ilâ Makâmı't-Tevhîd* şeklindedir.⁴⁹⁵ Eserde, “Günlük Olarak Okunabilecek Dualar”⁴⁹⁶, “Teheccüd Namazına Kalkıldığında Okunacak Dualar”⁴⁹⁷, “Günlük Zikir, Dua ve Ameller”⁴⁹⁸, “Sadakayı Verene ve Alana Düşen Vazife: Dua”⁴⁹⁹, “Kardeşleri İçin Dua Etmek”⁵⁰⁰ başlıklı bölümler altında dua ile ilgili meseleler ele alınmaktadır. Bununla birlikte, farklı konu başlıkları altında dua konusuna yer verilmiştir. Yapılan incelemeler, eserde duanın daha çok âyet ve hadisler bağlamında ele alındığı göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde sûfîlerin dua görüşleri ele alınırken, eserde yer alan tüm âyet ve hadislerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi konunun kapsamını aşacağı için yalnızca tasavvufî bağlamda değerlendirilen âyet ve hadisler üzerinde durulacaktır.

Kütü'l-kulûb'da, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sabah namazının sünnetinin ardından okuduğu sûre ve dualara ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Bu dualardan birinde Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah'ım! Kalbime, gözüme, kulağıma, sağıma, soluma, üstüme, altıma, önüme, arkama nûr ver ve nurumu arttır”.⁵⁰¹ Mekkî'ye göre, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu duasında Allah'tan nûr istemesi, O'nun nazarının sürekli üzerinde olmasını arzu etmesi anlamına gelmektedir. Bu nûr vesilesiyle kul, Allah'ın “Kayyûmiyyet” sıfatını yani yaratıklarını koruma ve yönetme vasfını sürekli olarak müşâhede eder ve her an Allah'ın gözetimi ile himâyesi altında olduğunu hisseder. Bu himâyenin devamı için kul sürekli olarak Allah'a yönelir ve bu durumda nefis ile hevâ kul üzerinde etkili olamaz. Mekkî, bu nedenle müridin sabah namazının sünnetinin ardından bu duayı okumasını tavsiye etmektedir. Bununla

⁴⁹⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 15.

⁴⁹⁵ Bilal Saklan, “Kütü'l-kulûb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/501.

⁴⁹⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 20-37.

⁴⁹⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 95-105.

⁴⁹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 124-136.

⁴⁹⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1223-1225.

⁵⁰⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1582-1583.

⁵⁰¹ Buhârî, “Da'avât”, 9; Müslim, “Müsâfirîn”, 181.

birlikte, duadan önce salât ü selâmı ihmâl etmemesi gerektiğini belirtmekte ve bu şekilde yapılan duaların kabul edileceğini ifade etmektedir.⁵⁰²

Mekkî, bir hak yolcusunun sabah namazını eda ettikten sonra Kur'an okuyarak hamd, tesbih ve senâda bulunmak suretiyle Yüce Allah'a yöneldiğini ifade etmektedir. Bu mânevî hâl içerisinde kişi, Allah'ın azametini, sayısız nimetlerini ve insanın farkında olduğu ya da olmadığı, hesaplayabildiği veya bilemediği pek çok yerden kesintisiz şekilde gelen lütuf ve ihsanını tefekkür eder.⁵⁰³ Tefekkür hâlindeki bu kimse, ihlâsla Allah'a yalvarır; korku, teslimiyet ve itaat duygularıyla hareket eder ve kendisini bütün yasaklardan koruması için dua eder. Sâlih amelleri işleme konusunda muvaffak olmayı ve sevilen faziletleri kazanmayı Yüce Allah'tan niyaz eder. Bu esnada kalbini ve zihnini dünyevî arzulardan arındırır, duasının kabul edileceğine inanır ve ilâhî taksime rızâ gösterir.⁵⁰⁴

Mekkî, bir sūfînin görüşüne atıfta bulunarak, gece ibadetlerinde yapılan münâcâtın kişiye mânevî bir lezzet sunduğunu ifade etmektedir. İlgili sūfîye göre, müminlerin gece ibadetlerinde Allah'a yönelerek yaptıkları dua ve niyazlardan aldıkları mânevî haz, dünyada cennet ehlinin nimetlerine benzeyen yegâne tat olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayışa göre, dünya hayatında bu mânevî lezzetin dışında, cennet nimetlerine benzer bir başka tat bulunmamaktadır.⁵⁰⁵ Mekkî, bunun yanı sıra, duaların kabul edilme ihtimalinin en yüksek olduğu dört faziletli vakti şu şekilde sıralamaktadır: seher vakti, güneşin doğuşu, güneşin batışı ve ezan ile ikâmet arasındaki süre. Ayrıca, gece ile gündüzün en efdâl zamanlarını farz namaz vakitleri olarak vurgulamaktadır.⁵⁰⁶

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) hadisine istinaden, cuma günü belirli zaman dilimlerinde yapılan duaların kabul edileceğini ifade eden Mekkî, bu zaman dilimlerinin kesin olarak ne zaman olduğuna dair sūfîler arasında farklı görüşler bulunduğunu aktarmaktadır. Bazı sūfîler bu zamanı güneşin doğuşu şeklinde yorumlarken, diğerleri

⁵⁰² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 13-14.

⁵⁰³ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 38.

⁵⁰⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 40.

⁵⁰⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 110.

⁵⁰⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 133.

namaz vakitlerine, ezan vaktine, zeval vaktine veya imamın minbere çıkıp zikre başladığı ana denk geldiğini savunmaktadır. Başka bir görüşe göre ise, bu zaman dilimi ikinci vaktinden günün sonuna kadar sürmektedir. Tüm bu bilgilerin yanı sıra Mekkî eserinde, Hz. Fâtıma'nın (ö. 11/632) güneşin batış vaktini belirlemesi için hizmetçisine talimat verdiğini ve bu vakti dua ve istiğfarla geçirdiğini nakletmektedir. Bazı sûflerin ise bu mübarek zaman diliminin gün içinde gizli olduğunu ve yalnızca Allah'ın bilgisi dâhilinde bulunduğunu ifade ettiklerini belirtmektedir.⁵⁰⁷

Mekkî, Cenâb-ı Hakk'a yönelerek yapılan dualarda, Esmâü'l-Hüsnâ'nın hakikatini idrak ederek dua etmenin önemini vurgulamaktadır. Ona göre ilâhî isimler, Yüce Allah'ın sıfatlarının tecellisi olup, Allah Teâlâ kullarının bu sıfatları bilerek dualarında zikretmeleri için Esmâü'l-Hüsnâ'yı beyan etmiştir. Nitekim bir ârif, kalbinin ıslahı ve yaralarının sarılması niyetiyle Yüce Allah'ın "Cebbâr" ismini anabilir; günahlarının bağışlanması için "Gaffâr" ismini zikredebilir, ilâhî rahmetin himayesine sığınmak için "Rahmân" ismini anabilir; tövbesinin kabulü ümidiyle "Tevvâb" ismini zikredebilir; dünya ve âhiret sıkıntılarında emin olmak maksadıyla ise "Selâm" ismini anarak niyazda bulunabilir.⁵⁰⁸

Mekkî, Kur'an tilaveti sırasında kişinin, okuduğu âyetlerin muhtevasına uygun şekilde davranması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, tesbih ve tekbir âyetleriyle karşılaşan kimsenin tesbih etmesi ve tekbir getirmesi; dua ve istiğfar âyetlerine ulaştığında ise dua edip istiğfarda bulunması uygun bir tutumdur. Ayrıca, korku (havf) ifade eden âyetler okunduğunda Allah'ın azabından korunmayı dilemek, ümit (reca) içeren âyetler tilâvet edildiğinde ise müminlere müjdelenen ilâhî nimetleri istemek gerekmektedir. Mekkî, bu yaklaşımını Kur'an'ın hakkını gözeterek okunmasını emreden şu âyetle ilişkilendirmektedir: "*Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar var ya, işte kitaba iman edenler onlardır; ama her kim onu inkâr ederse işte asıl kaybedenler onlardır.*"⁵⁰⁹ Aynı zamanda, bu anlayışını Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an tilaveti sırasında sergilediği tutuma dayandırarak, onun

⁵⁰⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 200; Mekkî, İbrahim b. Edhem'in duasını cuma günü okunması tavsiye edilen dualar arasında zikretmektedir. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 215-217.

⁵⁰⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 133.

⁵⁰⁹ el-Bakara 2/121.

da bu şekilde davrandığını aktarmaktadır.⁵¹⁰ Mekkî'ye göre, bir kul tilâvet secdesi yaptığında, Kur'an'da bildirildiği üzere hayır dualarda bulunmalı ve âyetlerin öğrettiği şekilde kendisini kötülüklerden koruması için Allah'a sığınmalıdır. Bu davranış, Kur'an ilmine vâkıf ulemânın bir uygulaması olup, Allah'ın hoşnut olduğu bir tutum olarak görülmektedir. Örneğin, “*Âyetlerimize yürekte inananlar ancak o kimselerdir ki, kendilerine öğüt verildiğinde büyüklük taslamadan secdeye kapanırlar ve Rablerini hamd ile tesbih ederler*”⁵¹¹ âyetini okuyan bir kul, Allah'a secde eden, O'na hamd eden ve O'nu tesbih eden bir kimse olabilmek için dua eder. Aynı zamanda, kibirden, Allah'ın buyruklarına karşı gelmekten ve O'nun velî kullarına karşı kibirli davranmaktan korunmak için Allah'a sığınır. Benzer şekilde, “*Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar; Kur'an onların saygısını artırır*”⁵¹² âyetini okuduğunda, Allah'ın huzurunda gözyaşı döken ve huşû ile yönelen bir kul olmayı niyaz eder.⁵¹³ Bu örnekler, kulun dualarında Kur'an'ı rehber edinmesi ve isteklerini onun aracılığıyla ifade etmesi gerektiğini göstermektedir.⁵¹⁴

Mekkî, mârifet ilminin diğer ilimlere üstünlüğünü ele aldığı bölümde, bu ilmin önemini vurgulamak amacıyla Mısır'da yaşayan İdris b. Yahya el-Meğâfirî (v.t.b.) ile İmam Şâfiî (ö. 204/820) arasında geçen bir olayı nakletmektedir. Eserde, el-Meğâfirî'nin dua zamanı ve şekline ilişkin bir tecrübesi aktarılmaktadır. Rivâyete göre el-Meğâfirî, İmam Şâfiî'nin şiddetli bir hastalığa yakalandığını ve Allah'ın rızâsını kazanma arzusu ile “Allah'ım! Bu hastalık senin rızânı kazanmama vesile olacaksa, onu bana artır” şeklinde dua ettiğini öğrenir. Bunun üzerine el-Meğâfirî, İmam Şâfiî'ye, insanların belalarla kemâle erecek kimseler olmadığını hatırlatarak, hastalık

⁵¹⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 143.

⁵¹¹ es-Secde 32/15.

⁵¹² el-İsrâ 17/109.

⁵¹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 154.

⁵¹⁴ Konu ile ilgili dua örnekleri için bkz. Muhammed Veysel Akkaya, “Tahsîs, Mefhum-i Muhâlif ve Duâ Yöntemleri ile Kur'an Tefekkürüne Tasavvufî Yaklaşım ve Bazı Uygulamalar (Gazzâlî Örneği)”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2 (2013): 63-65; Muhammed Veysel Akkaya, “Kur'an Eğitiminin Unutulan Bir Boyutu Kur'an Tefekkürü ve Uygulama Örnekleri” *Yecder IV Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri*, 27 Nisan 2013 (İstanbul: Yecder, 2013): 241-244.

gelmeden önce Allah'tan rızâsını dilemeyi ve O'ndan rıfk (yumuşaklık) ile âfiyet talep etmenin daha uygun olduğunu vurgular. Bu öğüt üzerine İmam Şâfî, Allah'tan af dilemeye yönelir ve bundan sonra herhangi bir hastalık durumunda “Allah'ım! Hayrımı sevdiğim şeyde kıl” şeklinde dua etmeyi tercih eder.⁵¹⁵

Mekkî, duanın doğru bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulayarak, sonradan geliştirilen bazı uygulamaları eleştirmektedir. Ona göre, Kur'an'da bir delili, sünnette bir nakli veya sahabe uygulamalarında bir örneği bulunmayan; duada kafiyeli ifadeler kullanmak ve aşırılığa kaçmak uygun değildir. Mekkî, mevcut nasların, yani âyetlerin, hadislerin ve sahabe uygulamalarının, duada aşırılığı yasakladığını ifade etmektedir. Ayrıca, Allah'ın Kur'an'da kullarının dilinden aktardığı öz, kısa ve bilinen duaların sınırlarının aşılmaması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu düşüncesini desteklemek amacıyla, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duada ölçülü olunmasına yönelik uyarılarına atıfta bulunmaktadır. Rivâyete göre, Hz. Peygamber (s.a.v.), duada süslü ve kafiyeli ifadelerden sakınılmasını tavsiye etmiş⁵¹⁶ ve zamanla dua ve temizlikte haddi aşan bir topluluğun ortaya çıkacağını belirtmiştir.⁵¹⁷ Mekkî, bu görüşünü açıklamak için Abdullah b. Muğaffel'in (ö. 59/679) oğluna yönelik bir uyarısını örnek olarak aktarmaktadır. Rivâyete göre, Abdullah b. Muğaffel, oğlunun derin anlamlar içeren süslü ifadelerle dua ettiğini işittiğinde, ona dinde yeni bir şey icat etmekten ve duada aşırılıktan sakınması gerektiği yönünde nasihatte bulunmuştur.⁵¹⁸

Mekkî, Allah Teâlâ'nın, “*Rabbimize yalvara yalvara ve gizlice dua edin. Biliniz ki O, haddi aşanları sevmez*”⁵¹⁹ âyetine atıfta bulunarak, dua sırasında aşırılıktan uzak durulması gerektiğini vurgulamaktadır. Âyette geçen “haddi aşma” ifadesini, Allah'ın sâlih dostlarından nakledilen mağfiret, rahmet ve tövbe içerikli sade dualar yerine, abartılı, fasih ve süslü ifadeler kullanmak şeklinde yorumlamaktadır. Bu bağlamda selef âlimleri ve abdalların dua etme yöntemlerini örnek göstermekte ve onların genellikle yedi cümleden fazla dua etmediklerini aktarmaktadır. Mekkî, Kur'an-ı

⁵¹⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 969.

⁵¹⁶ Buhârî, “Da'avât”, 19.

⁵¹⁷ İbn Mâce, “Dua”, 12.

⁵¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 455.

⁵¹⁹ el-A'râf 7/55.

Kerîm'deki duaların da bu ilkeye uygun olduğunu belirtmekte; yalnızca Bakara Sûresi'nin son âyetlerinde yediden fazla dua zikredildiğini, diğer âyetlerde ise genellikle iki, üç veya en fazla beş duanın bir arada bulunduğunu ifade etmektedir. Mekkî, dua sırasında süslü ve kafiyeli ifadelerden kaçınılması gerektiğine dair selef âlimlerinden aktarılan bir rivâyeti paylaşmaktadır. Bu rivâyete göre, selef dönemine mensup bir kişi, süslü ifadelerle dua eden bir kıssacıyı eleştirerek bu tutumu “haddi aşmak” olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Mekkî, Habîb el-Acemî'nin (ö. 130/747-48 [?]) sade ve samimi dua yöntemine dikkat çekmekte ve onun şu duasını örnek göstermektedir: “Allah'ım! Bizi gönlü ve ameli güzel olanlardan eyle. Kıyamet günü bizi rezil etme. Allah'ım! Bizi hayırda muvaffak kıl.” Bunun yanı sıra, Beyâzîd-i Bistâmî'nin, kişinin Allah'tan bir şey isterken bunu hikmet diliyle değil, ihtiyaç diliyle talep etmesi gerektiği yönündeki görüşüne de yer vermektedir.⁵²⁰ Mekkî, tüm bu görüşler ışığında, dua sırasında mütevazı ve içten bir tutum sergilemenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Mekkî, recâ makâmını ihlâs ve yakîn ile ilişkilendirerek, kulun dua ederken Allah'ın lütuf ve keremine yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, recâ makâmı, diğer yakîn makâmlar gibi farz niteliğinde bir boyuta sahiptir. İnsan, yaratıcısı ve mabûdu olan Rabbi'nin ihsan ve ikramlarını esas alarak O'nun rahmetinden ümitvâr olmakla yükümlüdür. Bunun aksine, kulun Rabbi'nin lütuf ve ihsanlarını göz ardı ederek nefsinin sıfatlarına veya kötülüklerine bel bağlaması uygun görülmemektedir. Mekkî, bu bağlamda Sehl et-Tüsterî'nin şu görüşüne yer vermektedir: “Kim, Allah'tan bir şey ister de nefesine ve amellerine güvenirse duası kabul olunmaz”. Tüsterî'ye göre, bir duanın kabul edilmesi, Allah'ın keremine ve fazlına yönelmeye ve aynı zamanda duasının kabul edileceğine dair kesin bir inanç taşımaya bağlıdır. Bu düşünceye dayanarak Mekkî, Allah'tan bir talepte bulunan kişinin, talebini nefesine ve amellerine dayanarak dile getirmesinin, recâ makâmında ihlâsı zedeleyeceğini belirtmektedir. Ona göre, bu tür bir yaklaşım, kulun Allah'a yönelişinde O'ndan başka bir dayanak aramasına yol açarak, tevhîde aykırı bir tutum sergilemesine neden olur. İhlâstan yoksun bir kimsenin yakîn makâmına ulaşması mümkün değildir. Nitekim Allah, yalnızca ihlâs ve yakîn sahibi müminlerin dualarını kabul etmektedir. Kulun tevhîdi müşâhede etmesi ve Allah'ın vahdâniyetine yönelmesi, onun bu niteliklere nâil

⁵²⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 455.

olmasını sağlamaktadır. Böyle bir müminin duası ise Allah katında kabul görmektedir.⁵²¹

Mekkî, eserinde Allah'a karşı havf makâmında bulunan kişilerin aynı zamanda ümide de sahip olduklarını ifade etmektedir. Ona göre, bu ümit korkunun üzerindedir. Ancak Mekkî, bu hâlin halka açıklanmasının uygun olmadığını belirtmektedir. Zira bu makâmda bulunan kişilerin Allah Teâlâ'ya yönelik ümitleri, hüsn-i zanları ve O'ndan talep ettikleri şeylerin mahiyeti yalnızca kendileri tarafından bilinebilir. Diğer insanların ise bu durumu tam anlamıyla idrak etmeleri mümkün değildir. Mekkî'ye göre, havf makâmında bulunan Allah dostları, Allah'a yakın bir konumda olup, O'nunla ünsiyet ve muhabbet nimetini elde etmişlerdir. Bu yakınlığın bir sonucu olarak, saf bir sevgiye erişmişlerdir. Bu kimseler, Allah'a kavuşmanın huzurunu yaşamakla birlikte, O'na boyun eğmenin, yalvarmanın ve dua etmenin getirdiği mânevî mutluluğu da hissetmektedirler.⁵²²

Mekkî, kulun dualarının kabulü konusunda, taleplerin dünya menfaatleri veya nefsî arzular yerine, Allah'a yakınlaşma ve teslimiyet bilinciyle değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, bir talebin gerçekleşmesi eğer kulun Allah'tan uzaklaşmasına sebep olacaksa, bu durumda o isteğin kabul edilmemesi, bir bakıma duanın kabulü ve Allah'a yakınlaşma vesilesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü gerçek hayır, kulun sınırlı bilgi alanının ötesinde, ancak Allah'ın ilminde mevcuttur. Nitekim bazen hayır, kulun hoşlanmadığı ancak âhiretteki sonucu itibarıyla onun için faydalı olan olaylarda ortaya çıkabilir. Buna karşılık, kulun kendi nefsî arzularına göre iyi olduğunu düşündüğü ve kısa sürede olumlu sonuç alacağını umduğu şeyler, her zaman hayır ve maslahat içermeyebilir. Dolayısıyla kul, dualarında kendi sınırlı bakış açısını

⁵²¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 597. Mekkî ile benzer bir yaklaşımı benimseyen İbn Tâhir el-Ebherî, Allah'a kendi cömertliğine dayanarak dua eden kişinin, nefesine güvenerek dua edenle aynı konumda olmadığını vurgulamaktadır. (Bkz. el-Isbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 8/578). Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'tan başkasına dua etmek tevhid inancına aykırı kabul edilmekte (el-Kasas 28/88.) ve açık bir şekilde yasaklanmaktadır (eş-Şuarâ 26/213). Bunun yanı sıra, başka varlıklara yönelerek dua edenlerin taleplerinin karşılık bulmayacağı vurgulanmakta ve bu durum iki avucunu suya doğru açarak onu ağzına getirmeye çalışan bir kimsenin çaresizliğine benzetilmektedir. er-Râ'd 13/14.

⁵²² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 678.

aşarak, her işinde hikmet bulunan Allah'ın hükmüne boyun eğmeli ve O'nun taksimine rızâ göstermelidir. Mekkî, bu noktada rızâ makâmına ulaşmanın önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre, bu makâma erişen kimseler, dünyevî kaygılardan sıyrılarak dua ve niyaz yoluyla ilâhî iradeye tam bir teslimiyet gösterirler. Kul, Rabbine her konuda güvenip O'nun hükmündeki hikmeti kavradığında, ihtiyaç ve isteklerden arınmış bir teslimiyet hâli sergiler. Bu durumda, kulun Allah'tan bir şey istemekten haya etmesi, bir bakıma ahdine vefa anlamına gelmektedir. Mekkî'ye göre, bu bilinçli tevekkül ve teslimiyet hâli, duanın en yüksek mertebeleri arasında yer almaktadır. Bu durum, Hz. İbrahim'in (a.s.) ateşe atılma esnasındaki tevekkülünde açıkça görülmektedir. Onun, hiçbir endişe taşımadan ve Rabbine tam bir güvenle gösterdiği teslimiyet, dua ve niyazın Allah'a olan yakînlığı artırmada nasıl bir rol oynadığını somut bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵²³

Mekkî, eserinde dua yoluyla ilâhî muhabbet talep etmenin bir velî üzerindeki mânevî tesirlerini anlatan hikmetli bir kıssa sunmaktadır. Bu kıssa, ilâhî muhabbetin büyük bir lütuf olduğunu ancak herkes tarafından aynı derecede taşınamayacağını göstermektedir. Rivâyete göre, Abdal sınıfından bir velî, ilâhî muhabbete erişmek için bir siddıktan yardım talep eder. Siddık, bu isteğe karşılık olarak dua eder ve abdalın kalbine bir zerre ilâhî muhabbet yerleştirilir. Ancak bu muhabbet, abdala ağır gelir; bunun sonucunda aklını yitirir ve dağlara çekilir. Durumu fark eden siddık, ilâhî muhabbetin bir kısmının geri alınması için Allah'a niyazda bulunur. Ancak Allah, yalnızca abdalın değil, aynı zamanda yüz bin kişinin daha ilâhî muhabbet talebinde bulunduğunu bildirerek siddığın isteğini bir süre erteler. Nihayetinde, siddığın talebi kabul edilir ve yüz bin kişinin dileği yerine getirilerek bir zerre ilâhî muhabbet onlara paylaştırılır. Sonuç olarak, siddık, abdalın muhabbetinin daha da azaltılmasını talep eder. Bunun üzerine Allah, ilâhî muhabbetin büyük bir kısmını geri alarak sadece binde birini bırakır. Böylece, abdalın durumu normale döner; korkusu, muhabbeti, ilmi ve umudu istikrara kavuşur ve diğer ârifler gibi bir hâl alır.⁵²⁴

Mekkî'ye göre, ilâhî muhabbetin göstergelerinden biri, geceleri Allah'a yalvararak ibadetle geçirmek ve O'nunla yalnız kalma arzusuyla gün batımını özlemle beklemektir. Bu hâl, kulun kalbinin ilâhî sırlara vâkıf olması ve gaybı müşâhede

⁵²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1002.

⁵²⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1079.

edebilmesi için Rabbine münâcât etmesiyle gerçekleşir. Gönül ehli ârifler, münâcâtın yalnızca kalp ile yapılabileceğini ifade etmektedir. Bu ise, kalbin gayb âlemine ait sırları müşâhede etmesi ve rûhların nûruyla ceberût âleminde yükselmesiyle mümkündür. Yüce Sevgili'nin nûrlarından yayılan şualar, bu kalpleri ilâhî sır hazinelerine yöneltir ve onları bu sırların kapısına bırakır. Mekkî, kalbin Allah'a olan yakınlığı müşâhede etmesini, kulun Allah ile ünsiyet hâlinde olduğuna işaret eden bir delil olarak değerlendirmektedir.⁵²⁵

Mekkî *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde şevk makâmına dair bilgilerin anlatıldığı bölümde,⁵²⁶ ilâhî aşka yönelik arzularını dile getiren İbrahim b. Edhem'in duasını aktarmaktadır. Ona göre İbrahim b. Edhem, abdal olarak bilinen velî kullardan biri olup, muhabbet meydanında yüksek bir mevkiye sahiptir ve mânevî yakınlıkta üstün keşiflerle temayüz etmektedir. İbrahim b. Edhem, duasında Rabbinden, sevdiği bir kuluna kendi huzuruna kavuşmadan önce kalplerini sükûnete erdirecek bir lütuf bahşedilmişse, aynı ikramı kendisine de nasip etmesini talep etmiş; zira kalbinin yaşadığı sıkıntının kendisine ağır geldiğini ifade etmiştir. Bu duanın ardından görülen rüya, onun mânevî tecrübelerine ışık tutmaktadır. Rüyasında, Allah Teâlâ kendisine vuslata ermeden önce kalbinin sükûnete kavuşmasını istemenin uygun olmadığını bildirmiştir. Bu ilâhî uyarı ile, gerçek huzurun ancak sevgiliye kavuştuğunda bulunabileceği ve âşığın, sevdiğinden başka hiçbir şeyle teselli bulamayacağı vurgulanmaktadır. Bu uyarıdan sonra, İbrahim b. Edhem, tevazu ve hüznün içerisinde Allah'tan af dilemiş ve dua etmenin doğru yolunu öğrenmek istemiştir. Allah tarafından kendisine ilhâm olunan dua ise şu şekildedir: “Ey Allah'ım! Beni takdirine rızâ gösterenlerden eyle, musibete karşı sabırlı eyle ve nimetlerine şükretmeyi nasip eyle”.⁵²⁷ Bu kıssa ve dua, şevk makâmında bulunan bir kulun Allah'a duyduğu aşk ve

⁵²⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1080.

⁵²⁶ Mekkî'ye göre şevk makâmı, muhabbet makâmlarından daha üstün bir mertebeyi ifade eder. Şevk, Allah'a kavuşma arzusu ile yanıp tutuşan kulun kalbinde başka hiçbir zevk veya rahatlık bırakmayan derin bir iştiyak hâlidir. Bu makâmda bulunanlar, müşâhede ettikleri şevk ile Allah'a yakın kullar mukarrebûn arasına dâhil olurlar. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1086.

⁵²⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1086.

teslimiyeti yansıttığı gibi, bu makâmın sabır, rızâ ve şükürün iç içe geçtiği bir mertebe olduğunu da göstermektedir.

Mekkî, muhabbet ehli olan Allah dostlarına verilen yetki ve tasarrufları açıklarken, bu kişilerin Allah tarafından seçilmiş özel kullar olduğunu ve üstün niteliklere sahip bulduklarını vurgulamaktadır. Ona göre, bu seçkin kimseler, Allah tarafından mânevî lütuflarla rızıklandırılmıştır. Allah, ilâhî hikmet gereği, bu kullarını fiilleriyle halkın gözünden gizlemiş ve onları beşerî sıfatlarla perdelemiştir.⁵²⁸ Mekkî, bu makâma erişen ve kendisine kün emrinin yetkisi verilen kulların, Allah'a karşı büyük bir tevazu ve edep içinde dua etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, bu kimseler, ilâhî rızâyâ uygun işlerde muvaffak kılınmayı ve Allah'ın hoşlanmadığı şeylerden korunmayı talep etmelidir. Bu duada kul, kendi cehâletini kabul ederek, işlerini gerektiği şekilde tedbir edemeyeceğini, olayların sonunu bilemeyeceğini, sözlerinde noksanlık ve iradesinde zayıflık bulunabileceğini itiraf eder. Böylece, ilâhî yardıma olan ihtiyacını dile getirir. Mekkî'ye göre, bu duanın kabul edilmesi hâlinde kul, ilâhî hükme tam bir teslimiyet ve sükûnetle rızâ gösterir ve işlerin ilâhî takdir doğrultusunda hayır veya şer olarak vukû bulmasından memnuniyet duyar. Mekkî, burada tüm işlerin ilâhî bir tedbirle hayır veya şer olarak gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu durum, Allah'ın kendi üzerine aldığı bir sorumluluktur; zira mülkün tedbiri kullara bırakılmamıştır. Kulların görevi ise yalnızca Allah'ın hükmüne rızâ göstermek ve sabretmektir. Kulun Allah'ın hükmü gerçekleştiğinde sükûnetle edebe riayet etmesi ve itiraz ya da gereksiz sözlerden kaçınması gerektiği ifade edilmektedir.⁵²⁹

Mekkî'ye göre, sûfilerin ihlâs anlayışı, ibadet ve amellerin yalnızca Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik olması temelinde şekillenmiştir. Bu anlayış, amelleri gösterişten ve insanlardan gelecek övgü beklentisinden arındırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, sûfilerin ihlâsa ulaşma yolunda duaya büyük önem verdikleri görülmektedir. Bişr el-Hâfi'ye ulaştığı makâma nasıl eriştiği sorulduğunda, Allah'tan hâlini gizlemesini talep ederek bu mertebeye ulaştığını ifade ettiği rivâyet edilmiştir.

⁵²⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1134.

⁵²⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1135.

Bir diğerk rivâyete göre, Bişr el-Hâfi, Hızır (a.s.) ile karşılaşmış ve kendisi için Allah'a dua etmesini istemiştir. Bunun üzerine Hızır (a.s.), “Allah, senin ona itaat etmeni kolaylaştırısın” diyerek Bişr için dua etmiştir. Ancak, Bişr'in daha fazla dua talep etmesi üzerine, Hızır (a.s.) bu kez, “Allah senin itaatini gizlesin” şeklinde dua etmiştir. Mekkî'nin bu duayı iki şekilde yorumlanmaktadır. İlk yorumda, “Allah seni gizlesin” ifadesi, Bişr'in amelinin gizlenmesini böylece yaptığı ibadetlerle tanınmamasını ifade etmektedir. İkinci yorumda ise, “Allah amelini senden gizlesin” ifadesi, kişinin ibadetlerine bakarak kendisini üstün görmemesi ve ameline güvenmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁵³⁰

Mekkî'ye göre, namaz dua ve tövbe ile bütünleşmiş bir ibadettir. Kulun tüm benliğiyle Hakk'a yöneldiği ve dünyevî arzularından arındığı bir safiyet anını ifade etmektedir. Mekkî, uyanık bir kalple namaz kılan kişinin, dua sırasında yalnızca Rabbine yöneldiğini, O'na ümit bağladığını ve dünyevî taleplerini unuttuğunu vurgulamaktadır. Bu mânevî yoğunluk hâlinde kul, nefsinden habersiz hâle gelir. Böyle bir hâliyle dua eden kişi, günahlarının bağışlanması için nasûh tövbeyle Allah'a yönelir; tövbenin gerektirdiği hâlleri ve tövbe edenin sorumluluklarını dikkate alır. Geçmişteki günahlarını hatırlar, ihlâsla Allah'a yönelir ve O'ndan af diler. Özrünü ifade etmeye çalışır ve istikamet üzere kalma azmini tazeler. Mekkî'ye göre bu şekilde yapılan istiğfar, kul için Allah'ın bir lütfu ve ihsanıdır.⁵³¹

Mekkî'nin eserinde, sadaka verme ve alma hususunda dua kavramının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ona göre, sadaka veren kişinin, fakirin kendisi için yaptığı duaya karşılık olarak benzer şekilde dua etmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, tasavvufi anlayışta hem tevazuu hem de sadaka sevabının muhafazasını sağlamayı amaçlamaktadır. Mekkî, Hz. Âişe (ö. 58/678), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi sahabelerin uygulamalarına atıfta bulunarak, sadaka verenin fakir için dua etmesinin sevabın korunmasında önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu tutumun, sadaka eylemini dünyevî beklentilerden arındırarak ibadet bilincini güçlendirdiğini belirtmektedir. Mekkî, bunların yanı sıra, sadaka veren kişinin fakirden gelecek duayı bir karşılık olarak görmemesi gerektiğini özellikle ifade etmektedir. Ona göre, böyle bir beklenti ihlâsı zedeleyebilir ve ibadetin

⁵³⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1136.

⁵³¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1212.

sevabını azaltma riski taşıyabilir. Sadaka veren kimse, fakire ulaşan rızkın Allah'ın takdiriyle kendisi aracılığıyla ulaştığını idrak etmelidir. Bu anlayış, sadakanın ibadet bilinciyle yerine getirilmesi gerektiğini göstermektedir.⁵³²

Sadaka veren kişinin tutumu kadar, sadaka alan fakirin nasıl bir karşılık vermesi gerektiği de Mekkî'nin üzerinde durduğu önemli bir konudur. Mekkî, fakirin kendisine iyilik yapan kişiye teşekkür ifadesi olarak dua etmesinin müstehap olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu amaçla yapılan dua yalnızca bir nezaket göstergesi değil, aynı zamanda Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma gayesiyle yerine getirilmesi gereken bir davranıştır. Bu anlayışa göre, Allah Teâlâ, sadaka veren kişiyi bir hayır sebebi ve iyilik vasıtası olarak görmekte ve bu konumundan dolayı onu övmektedir. Sadaka alan fakir, kendisine iyilikte bulunan kişi için şu şekilde dua etmelidir: “Allah, sâlih kullarının gönülleri arasında senin gönlünü de arındırsın. Hayırlı kimselerin amelleri içinde senin amelini de bereketli ve sevabı bol kılsın. Şehitlerin rûhları arasında senin rûhuna da rahmet ihsan etsin”.⁵³³

Mekkî, *Kütü'l-kulûb* adlı eserinde, imamın dua sırasında dikkat etmesi gereken hususları da ele almıştır. Ona göre, bir imamın yalnızca kendi nefsi için dua etmesi ve arkasındaki cemaati duaya dahil etmemesi mekruh kabul edilmektedir. Mekkî, imamın dua ederken çoğul ifadeler kullanması gerektiğini vurgulamakta ve hem kendisi hem de cemaat için niyet ederek dua etmesinin önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda “Yâ Rabbi, bize şunu ver, bizi bağışla” gibi, topluluğun tamamını içine alan ifadelerle dua etmenin daha uygun olduğunu belirtmektedir.⁵³⁴

Mekkî, Allah için kurulan kardeşlik bağının en önemli unsurlarından birinin, kişinin kardeşi için gıyabında dua etmesi ve Allah'tan onun bağışlanmasını dilemesi olduğunu ifade etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak, Ebû'd-Derdâ'nın (ö. 32/652 [?]) secde hâlinde kırk (bazı rivâyetlere göre yetmiş) kardeşinin ismini tek tek anarak onlar için dua ettiğine dair bir örnek aktarmaktadır. Ayrıca, Mekkî'ye göre, Allah için kardeş olan kişiler, vefat ettiklerinde mümin kardeşlerinden kendileri için sürekli dua etmelerini vasiyet etmişlerdir. Bu vasiyet, onların kardeşlerine yönelik samimi

⁵³² Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1233-1234.

⁵³³ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1234.

⁵³⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1542.

niyetlerinden ve yakîn duygularından kaynaklanmaktadır. Ona göre, bu tutum kardeşlik bağlarının yalnızca dünya ile sınırlı olmadığını, aynı zamanda âhirete yönelik bir yardımlaşma ve destek anlayışını da içerdiğini göstermektedir.⁵³⁵

Mekkî, eserinde dua ile yeme-içme arasındaki ilişkiyi ele almakta ve özellikle helâl gıdanın kalp üzerindeki etkisini vurgulayan önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu bağlamda Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duasının kabul edilmesi için bir talepte bulunması üzerine, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), helâl gıdayla beslenmenin, duanın kabul edilmesi için bir şart olduğunu ifade ettiği rivâyet dikkat çekicidir. Bu rivâyet, dua ile helâl kazanç ve temiz gıda arasındaki münasebeti ortaya koymaktadır. Mekkî'ye göre, sûfilerin bu konudaki yorumları da aynı anlayış çerçevesindedir. Onlara göre, haram yolla elde edilen kazanç ve tüketilen gıdalar, duanın ilâhî huzura ulaşmasını engellemekte ve gökte perdelenmiş bir şekilde kalmasına sebep olmaktadır. Kulun yediği gıdanın temiz olması ve amellerinin Allah'ın rızâsına uygun hâle gelmesi gerektiği; aksi takdirde dualarının kabul edilmeyeceği ifade edilmektedir. Bu görüş, "...Gerçek şu ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır"⁵³⁶ âyetinin tefsirinde de zikredilmektedir. Kalbin kararması ve ilâhî hakîkate kapanmasının sebepleri arasında haram kazanç ve gıdaların önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir.⁵³⁷

3.3.6. Tehzîbü'l-Esrâr fî Tabakâti'l-Ahyâr

Ebû Sa'd (Sa'îd) Abdülmelik b. Muhammed Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-Esrâr fî Tabakâti'l-Ahyâr* adlı eseri, zühd, tasavvuf ve ahlâk konularına odaklanmakta olup toplam yetmiş bölümden oluşmaktadır. Bu eserde Hargûşî, büyük ölçüde Serrâc'ın *el-Lüma'* adlı eserinden istifade etmiştir. Ancak *Tehzîbü'l-Esrâr*, diğer kaynaklarda yer almayan özgün bilgiler de içermektedir. Eserde ele alınan konular genellikle *el-Lüma'* ve *Kütü'l-Kulûb*'da işlenen meselelerle benzerlik göstermektedir.⁵³⁸ Bununla birlikte, melâmetiyyenin özellikleri, sûfilerin yeme-içme âdâbı, semâ, vecd, mârifet ve

⁵³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, A.g.e., 1582-1583.

⁵³⁶ el- Mudaffîfîn 83/14.

⁵³⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1714.

⁵³⁸ Süleyman Uludağ, "Hargûşî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 167.

muhabbet gibi irfânî meselelerin yanı sıra tövbe, zühd ve sabır gibi tasavvufî makâmlara ilişkin hususlar da ele alınmıştır. Eserde ayrıca, “Sûfilerin Duaları” ve “Dualarına İcâbet Edilen Sûfiler” başlıkları altında duaya dair müstakil bölümler bulunmaktadır.

Hargûşî, *Tehzîbü'l-Esrâr fî Tabakâti'l-Ahyâr* adlı eserinde dua kavramını ele alırken, sûfî geleneğinde öne çıkan şahsiyetlere atfedilen çeşitli dualara yer vermektedir. Bu dualara doğrudan bir yorum getirmemekle birlikte, onları aktarmış olması, dua anlayışının farklı yönlerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Eserde aktarılan sûfî dualarının bazıları şu şekilde içeriğe sahiptir:⁵³⁹

Yahyâ b. Muâz, duasında Allah'ın azabından kurtuluşun yalnızca O'nun lütfu ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Azaptan kurtulmayı kendisi için en büyük nimet olarak görmekte ve Allah'tan nimetlerinin bir lütuf vesilesi olmasını dilemektedir. Ayrıca, Allah'ın keremiyle bu duasına icâbet etmesini niyaz etmektedir.⁵⁴⁰

İbn Atâ, insanın dünya ve âhiret yolculuğunda karşılaşılabileceği zayıflıkları ve her durumda Allah'ın rahmetine olan zarurî ihtiyacını dualarında sıklıkla vurgulamaktadır. Bu bağlamda Allah'a yönelerek dünya hayatındaki garipliğini, ölüm anındaki çaresizliğini, kabirdeki yalnızlığını ve mahşerde O'nun huzurunda bulunduğu an rahmetine olan ihtiyacını dile getirmektedir.⁵⁴¹

Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, dualarında Allah'a tövbe ve edeple yaklaşmanın önemini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, Allah'tan azaptan korunmayı talep etmekte, sevinç ve mutluluğun, kişinin Allah'a yakınlaşmasına vesile olmasını dilemektedir. Ayrıca, karşılaştığı sıkıntıların kendisi için bir edep vesilesi olmasını ve bu durumun Allah'ın gazabına yol açacak bir hâle dönüşmemesini niyaz etmektedir.⁵⁴²

⁵³⁹ Duaların tamamı ile ilgili bilgi almak için bkz. Abdülmelik b. Muhammed İbrahim en-Nîsâbü'rî el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Muhammed Bârud (Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfi, 1999), 404-409.

⁵⁴⁰ Hargûşî, A.g.e., 404.

⁵⁴¹ Hargûşî, A.g.e., 405.

⁵⁴² Hargûşî, A.g.e., 406.

Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946), dualarında Allah'a olan ihtiyacını dile getirerek, asıl ihtiyaç duyulanın bizzat Allah'ın kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Kendisine dua talebinde bulunanlar için yaptığı bir başka duasında ise, Allah ile irtibatın ve mânevî yolculuğun önemine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Allah'tan söz konusu kimselerin havf duygusuyla irşad edilmelerini ve şevk bağıyla O'na yönelmelerini niyaz etmiştir. Ayrıca, zahire takılı kalmaktan kurtulmaları, basiret ve derin bir anlayış kazanmaları için dua etmiş; yollarının ilim perdeleriyle kapanmaması, selâmete ulaştıracak vesilelere erişmeleri ve gaflet perdelerinin kaldırılması hususunda niyazda bulunmuştur. Bunun yanı sıra, Hakk'tan uzaklaştıran sorumluluklardan âzâde kılınmaları, hakikat yollarına yönlendirilerek hidâyete ermeleri için de Allah'a yalvardığı belirtilmektedir.⁵⁴³

Ebû Osman el-Hirî (ö. 298/910), dualarında tevazuun ve ihtiyaç içinde Allah'a yönelmenin önemini vurgulamaktadır. Allah'tan kendilerini iftikâr hâliyle zenginleştirmesini ve istiğnâ ile fakirlikten korumasını niyaz etmektedir. Ayrıca, Allah'a karşı tevazu içinde yücelmeyi ve kibir sebebiyle alçalmaktan sakınmayı dile getirmektedir.⁵⁴⁴

Ebû Muhammed el-Cerîrî'nin bir rüyasında Hz. Hızır'ı (a.s.) gördüğü ve onun kendisine on temel prensip öğrettiği rivâyet edilmektedir. Hz. Hızır'ın bu öğretileri, Allah'a yönelişi ve kulluk bilincini güçlendiren dua ifadeleri içermektedir. Rivâyete göre Hz. Hızır, Allah'a güzelce yönelmeyi, O'nu can kulağıyla dinlemeyi ve ilâhî hakikati kavramayı öğütlemiştir. Bunun yanı sıra, emirlerinde basiret sahibi olmayı, O'na itaati yerine getirmeyi ve ilâhî iradeye sürekli tâbi olmayı vurgulamıştır. Ayrıca, Allah'ın hizmetinde bulunmayı, O'na karşı güzel edep sergilemeyi, teslimiyeti ve ilâhî rızâyı önemsemiş ve kulun sürekli Allah'a yalvarmasını tavsiye etmiştir.⁵⁴⁵ Bu ifadeler, kulun her durumda Allah ile olan bağı koruması gerektiğini göstermektedir.

Hargûşî'nin eserinde, sûfilere ait dua örneklerinin yanı sıra bazı sûfîlerin duaya dair yorumlarına da yer verilmektedir. Bu sûfîlerden biri olan Ebû'l-Kâsım el-Hakîm (ö. 342/953), icabet edilmesi en hayırlı duanın, kişinin içinde bulunduğu durumun bir

⁵⁴³ Hargûşî, A.g.e., 407-408.

⁵⁴⁴ Hargûşî, A.g.e., 409.

⁵⁴⁵ Hargûşî, A.g.e., 405.

yansıması olan hâl duası olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşünü desteklemek amacıyla Kur’ân-ı Kerîm’deki şu âyeti örnek göstermektedir: “Allah, sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafıfletti”.⁵⁴⁶ Ebü’l-Kâsım, bu âyeti yorumlarken kişilerin hâllerinin bilinmesinin, onları dua ile meşgul olmaktan ve isteme zahmetinden kurtardığını belirtmektedir.⁵⁴⁷

Hargûşî, *Dualarına İcâbet Edilen Sûfiler* başlıklı bölümünde, sûfilerin dualarının kabul edilme sebeplerini ve bu duaların tasavvufî yaşamdaki etkilerini, onların mânevî tecrübeleri bağlamında ele almaktadır. Eserinde yer verdiği örnekler incelendiğinde, sûfilerin tevekkül ve rızâ hâlinde Allah’a yöneldikleri ve dualarında samimiyet ile ihlâsı esas aldıkları görülmektedir. Tevekkülün önemini vurgulayan örneklerden biri, birçok kez hac yaptığını belirten İbrâhim el-Herevî’ye (v.t.b.) aittir. Bu sûfi, dualarında dünya nimetlerinden uzaklaşmayı ve yalnızca Allah’a dayanmayı dilemiş; yaptığı bu duaların kabul edildiği rivâyet edilmiştir.⁵⁴⁸

Hargûşî, duaların maddî ve mânevî sıkıntılar karşısındaki kurtarıcı etkisini çeşitli hadiselerle açıklamaktadır. Örneğin, Serî es-Sakatî’nin bir başkası için ettiği “Allah’ım, onu seninle meşgul et...” şeklindeki duasının kabul edilmesi sonucunda, dua edilen kişinin namaz ve Allah’ın zikriyle sürekli olarak meşgul olup başka şeylere zaman ayıramaz hâle geldiği rivâyet edilmektedir.⁵⁴⁹ Bunun yanı sıra, başka bir sûfinin kaçan atını geri getirmek için ettiği dua sonucunda hemen netice aldığı,⁵⁵⁰ bir diğer sûfinin ise denizde boğulma tehlikesi sırasında yaptığı dua ile kurtulduğu

⁵⁴⁶ el-Enfâl 8/66.

⁵⁴⁷ Hargûşî, *Tehzîbü’l-esrâr*, 407.

⁵⁴⁸ Hargûşî, A.g.e., 411.

⁵⁴⁹ Hargûşî, A.g.e., 411. Bu anlamda nakledilen bir başka hadise şöyledir: Ali b. Abdülhamid b. Abdullah b. Süleyman (v.t.b.), bir gün Serî es-Sakatî’yi ziyaret etmek üzere yanına gittiğini ve kapısını çaldığını nakleder. Serî es-Sakatî kapıya çıkarak ona şu duayı yapar: “Allah’ım, beni Senin ibadetinden alıkoyan kişiyi meşgul et.” Ali b. Abdülhamid, bu duanın bereketiyle büyük bir mânevî kazanca eriştiğini belirterek, Halep’ten Mekke’ye kırk kez yaya olarak gidip hac yaptığını ve yine yaya olarak geri döndüğünü ifade etmektedir. Bkz. İbn. Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, ter. Mehmet Keskin, 11/270.

⁵⁵⁰ Hargûşî, *Tehzîbü’l-esrâr*, A.g.e., 413.

aktarılmaktadır.⁵⁵¹ Ayrıca, şifa arayışında olan bir sûfinin Fâtiha sûresini okuyarak ve içten bir yakarıшта bulunarak sağlığına kavuştuğu belirtilmektedir.⁵⁵² Toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda yapılan yağmur duası gibi örnekler ise⁵⁵³ sûfilerin ilâhî inâyet karşısındaki içten yakarışlarını ve tasavvufî anlayışta duanın, Allah ile kul arasında bir bağ kurmadaki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

3.3.7. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye

Kuşeyrî, en tanınmış eseri *er-Risâle*'de, ehl-i sünnet akîdesine dayalı bir tasavvuf anlayışını ortaya koymuştur. Tasavvufa yönelik eleştirilere cevaplar vermiş ve tasavvufun İslâm dünyasında meşrû bir zeminde kabul görmesi için çaba sart etmiştir.⁵⁵⁴ Kuşeyrî, söz konusu eserinde sûfilerin makâm ve hâllerinden bahsettiği bölümde, dua konusuna özel bir başlık ayırmıştır. Bu başlıkta yalnızca kendi görüşlerini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda sûfilerin dua anlayış ve yaklaşımlarını da ele almıştır. Ayrıca, sûfilerin dua tecrübelerinden çeşitli örnekler sunarak bu konuda geniş bir perspektif ortaya koymuştur.

Kuşeyrî'nin *er-Risâle* adlı eserinde yer alan örneklerden biri, Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin dua esnasında yaşadığı tecrübedir. Ebû Süleyman, soğuk bir gece mihrapta dua ederken, bir elini soğuktan korumak için koynuna sokmuş, diğer elini ise dua için açıkta bırakmıştır. Bu esnada bir hatiften gelen sesin ona, uzattığı ele nasibinin verildiğini, diğer elini de uzatmış olsaydı onun da nasibini alacağını bildirdiği rivayet edilmektedir. Bu hadiseden sonra Ebû Süleyman, hava şartlarına aldırmaksızın dua sırasında her iki elini de açık tutmaya ahdedtiğini ifade etmiştir. Bu olay, sûfilerin dua eylemini yalnızca sözlü bir ibadet olarak değil, aynı zamanda beden ve rûhun katılımını gerektiren bir yöneliş olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Kuşeyrî'nin bu aktarımı, dua esnasında sergilenen fiziksel tavırların mânevî teslimiyetin bir parçası

⁵⁵¹ Hargûşî, A.g.e., 414.

⁵⁵² Hargûşî, A.g.e., 416.

⁵⁵³ Hargûşî, A.g.e., 413.

⁵⁵⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Klasikleri* (İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010), 134.

olarak değerlendirildiğini vurgulamakta ve sūfî disiplini açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.⁵⁵⁵

Kuşeyrî, kul ile Allah arasındaki münâcât ve dua ilişkisini “tefrika” ve “cem” kavramları çerçevesinde açıklamaktadır. Ona göre kul, Hakk Teâlâ’ya dua ettiğinde, O’na hamd-ü senâda bulunduğunda, günahlarından tövbe ettiğinde veya tezellül ile yalvardığında tefrika mahallinde bulunmuş olur. Bu durum, kulun kendi varlığıyla Allah’a yönelmesi ve O’nun huzurunda eksikliğini idrak etmesi anlamına gelir. Allah’ın kuluna nidâ edişini, O’nun hitabını gönlünde duyan ve ilâhî çağrıyı kalbiyle işiten bir kul, Allah’ın ona gizlice bir şeyler tarif ettiğini, kalbini ışıktandırarak onu murat ettiğini hissettiğinde cem' vasfı ile bulunmuş olur. Cem', kulun kendi varlığını aşarak Allah’tan gelen ilâhî hitabı rûh kulağıyla dinlemesini ifade eder. Böylece, kulun Allah’a yönelik hitâbı tefrika, Allah’ın kula yönelik hitâbı ise cem' olarak tanımlanır.⁵⁵⁶

Kuşeyrî, “recâ” kavramını, gelecekte gerçekleşmesi istenen bir durum karşısında kalbin duyduğu ilgi⁵⁵⁷ olarak tanımlamakta ve bu bağlamda Yahyâ b. Muâz’ın Allah’a olan ümitvâr yaklaşımını yansıtan bir duasını örnek göstermektedir. Muâz’ın duası, sūfî anlayışında Allah’a olan sevgi ve ümidin, dua aracılığıyla nasıl içselleştirildiğini ortaya koymaktadır. Şu şekilde rivâyet edilmektedir: “Ey Rabbim! Kalbimdeki en büyük lütuf, senden ümidimi kesmememdir. Dilimdeki en güzel söz, seni anmamdır. Zamanın en kıymetli ânı ise Cemâlini temâşâ edeceğim ândır”.⁵⁵⁸

Serî es-Sakatî’ye atfedilen bir kıssada, onun bir dağda kör, kötürüm ve hasta bir topluluğa rastladığı ve bu topluluğun, senede bir kez gelen bir kişinin duasıyla şifa bulduğunun rivâyet edildiği belirtilmektedir. Serî es-Sakatî, bu durumu öğrenince bahsedilen kişiyi bekler ve onun duası sonucunda topluluğun iyileştiğine tanıklık eder. Ardından, o kişiye ulaşarak kendi mânevî hastalığına çare aradığını ifade eder. Bunun üzerine şahıs, yalnızca Allah’a yönelmesi gerektiği konusunda onu uyarır ve Allah

⁵⁵⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 67-68.

⁵⁵⁶ Kuşeyrî, A.g.e., 145.

⁵⁵⁷ Kuşeyrî, A.g.e., 244.

⁵⁵⁸ Kuşeyrî, A.g.e., 246.

Teâlâ'nın Gayyûr olduğunu, kulun O'ndan başkasıyla huzur bulması hâlinde O'nun nazarında değerini yitireceğini ifade eder.⁵⁵⁹

Kuşeyrî, duayı ihtiyaçların anahtarı, iman edenlerin tesellisi, sıkıntı içinde olanların sığınağı ve nefsânî arzulara sahip olanların çıkış noktası olarak tanımlamaktadır. Ona göre, Allah dua etmeyi terk eden kimseleri “*onlar ellerini kapalı tutuyorlar*”⁵⁶⁰ ifadesiyle kınamaktadır. Kuşeyrî bu âyetin, “ellerini dua için bize uzatmıyorlar” şeklinde tefsir edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca, dua etmenin gerekliliği bağlamında Sehl b. Abdullah'ın görüşlerine de yer vermektedir. Sehl'e göre Allah, insanlara bazı yükümlülükler koymuştur. Buna göre, Allah kullarından öncelikle kendisine münâcâta bulunmalarını, eğer bunu yapmazlarsa murâkabe hâlinde bulunarak O'na nazar etmelerini, bu da mümkün olmazsa kendisini dinlemelerini, şayet bunu da gerçekleştiremezlerse dilenciler gibi kapısında beklemelerini ve nihayet ihtiyaçlarını yalnızca O'na arz etmelerini emretmektedir.⁵⁶¹

Kuşeyrî'nin eserinde, Üstad Ebû Ali Dekkâk'ın Sehl b. Abdullah'tan naklettiği bir rivâyette, kabul edilme ihtimali en yüksek duanın sözle değil, hâl ile gerçekleştirilen dua olduğu ifade edilmektedir. Kuşeyrî, hâl ile yapılan duayı, dua eden kişinin talep ettiği konuda mutlak bir ihtiyaç içinde bulunması ve sıkıntı hâlindeki kulun, başka bir çarenin kalmadığı bir durumda olması şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁶²

Kuşeyrî, “Daha faziletli olan, dua etmek mi yoksa sükût edip rızâ göstermek midir?” sorusuna eserinde farklı görüşleri ele alarak cevap vermektedir. Bu konuda âlimlerin ihtilaf ettiğini belirten Kuşeyrî, her iki yaklaşımı da izah etmektedir. Bazı âlimlere göre, dua bizzat bir ibadet olduğundan terk edilmesi mümkün olmayan bir ameldir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v) “Dua, ibadetin özüdür”⁵⁶³ ifadesi bu düşünceye delil olarak gösterilmektedir. Dua, Allah Teâlâ'nın kul üzerindeki bir hakkı olarak görülmektedir. Allah duaları kabul ederse kul muradına erişir; ancak kabul edilmese dahi kul, Allah'ın hakkını îfâ etmiş olur. Zira dua, kulun ubûdiyyet hâlini ve fakr içinde

⁵⁵⁹ Kuşeyrî, A.g.e., 431.

⁵⁶⁰ et-Tevbe 9/67.

⁵⁶¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 442.

⁵⁶² Kuşeyrî, A.g.e., 442.

⁵⁶³ Tirmizî, “Da'avât”, 1.

olduğunu ifade etmesidir. Bu bağlamda Ebû Hazm A‘rac’ın, dua etmekten mahrum kalmayı, duanın kabul edilmemesinden daha üzücü bir durum olarak değerlendirdiği belirtilmektedir. Diğer bazı âlimlere göre ise, İlâhî takdir karşısında sükût etmek ve tam bir rızâ hâli içerisinde bulunmak daha mükemmel bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre, Allah’ın iradesine teslimiyet göstermek ve mukadderâta rızâ göstermek kul için daha evlâdır. Bu düşünceyi destekleyen ifadelerden biri, Vâsıtî’nin, ezelde kul için takdir edilen şeyleri tercih etmenin, içinde bulunulan zamana ve olaylara karşı koymaktan daha hayırlı olduğunu belirten sözleridir. Üçüncü bir görüşe göre ise, kulun dil ile dua etmesiyle birlikte kalben rızâ hâlini muhâfaza etmesi gerekmektedir. Bu yaklaşıma göre, dua ile sükût arasında bir denge kurmak en uygun yöntemdir. Zira bazı vakitlerde dua etmek, edebe uygun bir davranış olarak sükûtta daha faziletli olabilirken, diğer vakitlerde sükût, dua etmekten daha üstün kabul edilebilir. Kuşeyrî, bu durumun vakit ve hâle bağlı olduğunu, kulun kalbine gelen ilham ve işaretlere göre hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Eğer kul, dua etmesi gerektiği yönünde bir işaret hissederse, dua etmek daha faziletlidir; böyle bir işaret yoksa sükût etmek tercih edilmelidir. Bununla birlikte, dua ve sükût arasında bir tercih yapması gerektiğinde, kulun kalbinde bir genişlik ya da ferahlık hissederse dua etmesi, aksi takdirde sükût etmesi önerilmektedir. Kuşeyrî, kulun dua esnasında Rabbi ile irtibatını ve şuur hâlini kaybetmemesi gerektiğini, dua etmenin bir ibadet olduğunu ve ilim, şuur ya da mârifet hâlinin baskın olduğu durumlarda dua etmenin daha doğru bir tercih olduğunu vurgulamaktadır. Ancak kul, o anda kalbine hâkim olan sükût ve rızâ hâliyle daha büyük bir yakınlık hissediyorsa, susmanın daha uygun olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, Müslümanların faydasına ve Allah Teâlâ’nın hakkına yönelik duaların tercih edilmesi daha doğru görülürken,⁵⁶⁴ kişinin kendi nefesine yönelik isteklerinde sükût

⁵⁶⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de bir başkası için yapılan duanın hem dua eden hem de dua edilen kişi üzerinde olumlu bir mânevî etkisi olduğu ifade edilmektedir. Örneğin, Tövbe Suresi’nin 103. âyetinde, başkaları için yapılan duaların huzur verici bir etkisi bulunduğu işaret edilmiştir.⁵⁶⁴ Ayrıca bu yaklaşım, bireyler arasında yardımlaşma ve diğergâmlık duygularının güçlenmesine; mânevî ve fiziksel açıdan bir araya gelmiş, dayanışma içinde olan toplumların oluşmasına da katkı sunmaktadır. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Elif Özcan, “Sosyal Bütünleşme ve Dua”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 71-72.

hâlinin daha mükemmel bir tercih olduğu belirtilmektedir.⁵⁶⁵ Bu görüşler, dua ve sükût arasındaki tercihin yalnızca kişisel bir eğilim değil, aynı zamanda kulun hâli, vakti ve Rabbine karşı edebiyetle şekillenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî duanın âdâbına yönelik değerlendirmelerinde, gafletten uzak ve huzur-u kalp içerisinde yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu düşüncesine delil olarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kalbi gaflet içinde olan kimsenin duasının Allah katında kabul edilmeyeceğini belirttiği hadisi aktarmaktadır.⁵⁶⁶ Kuşeyrî, bu görüşünü pekiştirmek amacıyla Cafer b. Muhammed es-Sâdık'ın bir değerlendirmesini de örnek olarak sunmaktadır. Rivâyete göre, dualarının kabul edilmemesinin nedenini soran bir gruba Cafer b. Muhammed es-Sâdık, "Siz Allah'ı lâyıkiyle tanımadan ve kalpleriniz gaflet içinde iken dua ediyorsunuz" cevabını vermiştir. Bununla birlikte, Allah'ı gerçek anlamda tanıyan ve huzûr-u kalp ile dua eden kimselerin dualarının kabul göreceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁷ Bu değerlendirmeler, duanın mârifet ile olan ilişkisini ve bu mârifetin duanın kabulünde oynadığı belirleyici rolü ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî, "Helâl kazan, duan kabul edilsin" hadisine istinaden, dua eden kişinin dualarının kabulü için helâl lokma ile beslenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁵⁶⁸ Bu bağlamda sûfilerin "Dua, ihtiyacın karşılanmasını sağlayan anahtardır; bu anahtarın dişleri ise helâl lokmadır" şeklindeki ifadelerine yer vermekte ve helâl kazancın, dua ile ilâhî kabul arasındaki ilişkiyi belirleyen temel unsurlardan biri olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 443-444.

⁵⁶⁶ Tirmizî, "Da'avât", 65.

⁵⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 445-446.

⁵⁶⁸ İbrahim b. Edhem dua edenlere yalnızca helâl yollarla elde ettikleri yiyeceklerle beslenmelerini ve ardından dualarını gönül huzuruyla yapmalarını tavsiye etmektedir. Bu tavsiye, helâl kazancın duanın kabulündeki önemine işaret ederek sûfilerin bu husustaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Bkz. İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 6/128.

⁵⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 445; Hasan Kâmil Yılmaz "İfran Geleneğinde Helal- Haram Kaygısı", *Helal Kazanç Helal Tüketim*, Der. Mustafa Yeşilyurt (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 18.

Kuşeyrî, eserinde Hz. Mûsâ'ya atfedilen bir olayı aktararak, duanın kabulü için kalbin dünya meşguliyetlerinden arınması ve tam anlamıyla Allah'a yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Rivâyete göre, Hz. Mûsâ çaresizlik içinde dua eden bir adamla karşılaşır ve bu adama yardım etme arzusunu Allah'a iletir. Ancak Allah, Hz. Mûsâ'ya, o kişinin duasının kabul edilmemesinin nedeninin kalbinin dünya işlerine, özellikle sahip olduğu koyun sürüsüne bağlı olması olduğunu bildirir. Hz. Mûsâ, bu durumu adama iletir. Bunun üzerine, adam kalbiyle tam bir yönelişle Allah'a teveccüh ettiğinde duası kabul edilir ve ihtiyacı karşılanır.⁵⁷⁰

Kuşeyrî'nin eserinde yer alan bir diyalogda, Sâlih el-Mürrî (ö. 176/792), “Bir kimse kapıyı ısrarla çalarsa, o kapının açılması ümit edilir” ifadesine yer vermektedir. Râbia el-Adeviyye ise müminlerin, ilâhî rahmetin sürekliliği bilinciyle dua etmeleri gerektiğini vurgulayan bir bakış açısıyla, Allah'ın rahmet kapısının hiçbir zaman kapanmadığını ve dolayısıyla açılmasının söz konusu olmadığını belirterek yanıt vermektedir.⁵⁷¹

Kuşeyrî, eserinde dua ile “Esmâ-i Hüsnâ” arasındaki ilişkiyi vurgulayan bir olaya yer vermektedir. Kuşeyrî'nin aktardığına göre, Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Ukbe b. Nâfi'yi (ö. 62/682) bir dönem görme engelli olarak gördüğünü, daha sonra ise gözlerinin tekrar görmeye başladığını belirtmiştir. Leys, bu durumun sebebini sorduğunda, Ukbe rüyasında bir zât gördüğünü ve o zâtın kendisine, “Yâ Karîb, yâ Mucîb, yâ Semî'e'd-duâ, yâ Latîfen limâ yeşâ, gözümü bana iade eyle” şeklinde dua etmesini öğütlediğini anlatmıştır. Ukbe, bu duayı okuduktan sonra Allah'ın lütfuyla gözlerinin şifa bulunduğunu ifade etmiştir.⁵⁷² Bu olay, Allah'ın isimleriyle yapılan duaların etkisini ve duaların kabulü konusunda Esmâ-i Hüsnâ'nın önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî, sûfilerin dua anlayışına ilişkin görüşlerini aktarırken, duanın farklı mânevî derecelere göre çeşitlendiğini vurgulamaktadır. Halkın duasının genellikle sözle ifade edildiği, zâhitlerin duasının fiilleriyle ortaya konduğu, âriflerin duasının ise hâlleriyle gerçekleştiği belirtilmektedir. Ayrıca, müptedîlerin dua anlayışı hakkında şu değerlendirme yer almaktadır: “Onların dili, vakitli vakitsiz arzuladıkları şeyler için

⁵⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmûd-Şerîf, 446.

⁵⁷¹ Kuşeyrî, A.g.e., 446.

⁵⁷² Kuşeyrî, A.g.e., 447.

dua etmektedir. Buna karşın, hakîkat derecesine ulaşan âriflerin dili bu konuda suskun kalmıştır.”⁵⁷³ Bu yaklaşımlar, sûfilerin mânevî durumlarına göre duaya yükledikleri farklı anlamları ve özellikle âriflerin, tam bir teslimiyet içinde dille ifade edilen duaların ötesine geçerek hâl ile dua ettiklerini ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî, dua konusunu ele alırken, Allah’a doğrudan yönelmenin önemini vurgulayan ve dua sırasında aracı kullanmaktan kaçınılması gerektiğini savunan bir sûfinin görüşlerine yer vermektedir. Bu sûfî, kendisinden dua talep eden birine, “Allah ile arana yabancı birini vasıta kılman, O’ndan ne kadar uzak olduğunu göstermeye yeterlidir” diyerek karşılık vermiştir.⁵⁷⁴

Kuşeyrî, sûfilerin Allah’ın zaman ve mekândan münezzehe oluşuna dair anlayışlarını dua bağlamında şu şekilde aktarmaktadır: Cüneyd-i Bağdâdî, üstadı İbn Kerenbî’nin (v.t.b.) vefatı sırasında başucunda bulunmuş ve dua etmek amacıyla gözlerini semaya kaldırmıştır. Bu durumu gören İbn Kerenbî, semaya bakmanın bir uzaklık anlamına geldiğini belirterek bunun gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Cüneyd’in ardından yere bakması üzerine ise, bunun da bir uzaklık olduğunu söylemiştir. İbn Kerenbî’nin bu sözleriyle vurguladığı, Allah’ın semada ya da arzda değil, kuluna her şeyden daha yakın olduğudur.⁵⁷⁵

3.3.8. Keşfü’l-Mahcûb

Hücvîrî’nin Farsça kaleme aldığı *Keşfü’l-mahcûb*, tasavvufun teorik ve pratik prensipleri üzerine yazılmış ilk eserlerden biri olup “gizli olan ortaya çıkarmak” anlamına gelmektedir.⁵⁷⁶ Eserde, bu kitabın okuyucuların üzerindeki perdeleri kaldırarak ilâhî hakîkate ulaşmalarına yardımcı olmayı amaçladığı belirtilmektedir.⁵⁷⁷ Her ne kadar *Keşfü’l-mahcûb*’da dua konusuna ayrılmış özel bir bölüm bulunmasa da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bazı dualarına ilişkin yorumlara rastlanmaktadır. Bununla

⁵⁷³ Kuşeyrî, A.g.e., 448.

⁵⁷⁴ Kuşeyrî, A.g.e., 449.

⁵⁷⁵ Kuşeyrî, A.g.e., 506.

⁵⁷⁶ Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, 1/110.

⁵⁷⁷ Hücvîrî, A.g.e., 1/112.

birlikte, Hücûvîrî'nin dua hakkındaki görüşleri doğrudan ele alınmamakta, daha çok sûfilerin tecrübeleri aracılığıyla dolaylı olarak işlenmektedir.

Hücûvîrî, eserinde Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/733) gecenin bir bölümünde yüksek sesle yaptığı dua örneğine yer vermektedir. Bu dua, Allah'ın sıfatlarını tanımanın ve O'nun mutlak kudretine olan inancın önemini vurgulayan içsel bir yakarış niteliğindedir. Duada, ilâhî kudretin ve sonsuz merhametin bir tezahürü olarak kulun ölüm ve hesap gününe dair taşıdığı endişeler dile getirilmektedir. Muhammed el-Bâkır'ın duası şu şekildedir:

*Yâ İlâhî! Ölümü, mezarı ve hesabı hatırladığımda, gönlümü dünyayla nasıl neşlendirebilirim? Amel defterini aklıma getirdiğimde, dünyaya dair bir şeyde nasıl karar kılabilirim? Ya İlâhî! Sana niyaz ediyorum. Ölüm anında azaptan uzak bir rahatlık ve hesap gününde cezadan arınmış bir hayat ihسان etmen için sana yalvarıyorum.*⁵⁷⁸

Hücûvîrî, Zünnûn el-Mısrî'nin tasavvuf anlayışını, Müslümanlara gösterdiği şefkat ve insanlara beddua etmek yerine dua etmenin önemi üzerinden ele almaktadır. Nil Nehri'nde seyahat eden Zünnûn ve beraberindeki müridler, başka bir teknede eğlenen ve uygunsuz davranışlarda bulunan bir grup insan görürler. Müridler, bu durumdan rahatsız olarak Zünnûn'dan diğer teknedekiler için beddua etmesini isterler. Ancak Zünnûn, bu isteğe beddua ile karşılık vermek yerine, Allah'tan bu insanların yalnızca dünyada değil, âhirette de güzel bir hayat sürmelerini niyaz eder. Bu dua, müridleri derinden etkiler. Öte yandan diğer teknedekiler de Zünnûn'a bakarak başlarını eğip ağlamaya başlarlar; çalgı aletlerini kırarak Allah'a tövbe ederler.⁵⁷⁹ Hücûvîrî'nin eserinde yer alan bu hadise, dua anlayışının insanlar üzerindeki etkisini ve kalplerin dönüşümündeki rolünü gözler önüne sermektedir.

Hücûvîrî'nin eserinde yer alan Serî es-Sakatî'nin duası, tasavvufî düşünce sisteminde dua kavramına yüklediği anlamı ortaya koyan önemli bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Sakatî, duasında Allah'a şöyle niyaz etmektedir:

Ya ilâhî, eğer bana azap edeceksen, bunu hicap ve perdelenmiş olma ile yapma! Çünkü seninle benim aramda bir perde bulunmazsa, zikrinle meşgul

⁵⁷⁸ Duanın tam metni için bkz. Hücûvîrî, A.g.e., 1/282.

⁵⁷⁹ Hücûvîrî, A.g.e., 1/312.

olduğum ve müşâhede hâlinde bulunduğum sürece azap ve bela bana kolay gelir. Şayet bir perde beni senden ayırırsa, o vakit senin ebedi nimetin, (Cennet) hicap ve perde zilleti sebebi ile benim için helak hâline gelir.

Hücvîrî, bu dua üzerine yaptığı açıklamalarla dua kavramının ve Allah ile kul arasındaki ilişkinin tasavvufî boyutuna ışık tutmaktadır. Ona göre, bir bela, onu verenin müşâhedesi ve temâşası ile meydana geldiğinde, artık bela olmaktan çıkar ve bir nimet hâline dönüşür. Bunun aksine, Allah ile kul arasındaki bir hicap ile gelen nimetler ise hakîkate bir musibet olarak değerlendirilmelidir. Hücvîrî, cehennemde hicap ve perdenin, oradaki azaptan daha şiddetli bir musibet olduğunu ifade etmektedir. Eğer cehennemlikler, buldukları durumda Allah Teâlâ'yı müşâhede edebilselerdi, mümin günahkârlar Cennet'i hatırlarından bile geçirmezlerdi. Çünkü Allah'ı temâşâ etmek, rûh için öyle bir neşe kaynağıdır ki bu neşe, bedenin çektiği acıyı unutturur ve kişinin bedensel musibetlerle meşgul olmasını engeller. Hücvîrî'ye göre, Cennet'teki bütün nimetler ve bunların yüz katı dahi insana verilse, Allah ile arasındaki hicap kalkmadığı sürece kişi içten bir feryat ve figan içinde olurdu. Bu bağlamda Cennet'teki asıl nimet, Allah'ın keşfi ve temâşasıdır. Hücvîrî ayrıca, Allah Teâlâ'nın sünnetinin, dostlarının kalplerini her hâlükârda kendisini görür bir hâlde buldurmak olduğunu belirtmektedir. Bu durum, sûfilerin meşakkat, riyazet ve belalara, Allah'ın müşâhedesi ve temâşası sayesinde katlanabilmelerini sağlamaktadır. Hücvîrî, sûfilerin, Allah ile aralarında bir hicap olmasındansa her türlü azaba râzı olduklarını ifade ettiklerini aktarmaktadır. Onlara göre, asıl mesele musibetlerin veya azapların varlığı değil, Allah'ın cemâlini gönülden temâşâ edebilme imkânıdır. Bu sebeple, sûfiler dualarında azaplardan değil, Allah ile aralarına bir hicap girmesinden endişe duyduklarını dile getirmişlerdir.⁵⁸⁰

Hücvîrî, “sekr” ve “sahv”⁵⁸¹ kavramlarını ele aldığı eserinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Allah'ım, bize eşyayı olduğu gibi göster” şeklindeki duasını tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlamakta ve bu bağlamda bekâ ve fenâ kavramlarının eşya ve varlık

⁵⁸⁰ Hücvîrî, A.g.e., 1/322.

⁵⁸¹ Tasavvuf literatüründe sekr, “kuvvetli ve ferahlatan bir vâride gelen ve büyük ölçüde kendisinden sahvın sâdır olduğu bir gaybet” şeklinde tanımlanırken sahv ise, “gaybet hâlinden sonra güçlü bir vâride şuur hâline dönüş” olarak tarif edilmektedir. Bkz. Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 885.

algısındaki yerini ortaya koymaktadır. Hücûvîrî, bu duanın söz konusu kavramlarla ilişkilendirildiğini ifade ederken, sahih bir rü’yetin (görüş) iki farklı şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Bunlardan ilki, bir varlığa bekâ nazarıyla bakmaktır. Bu nazarla bakıldığında, tüm mevcudat kendi varoluş hâllerinde bâkî olarak algılanmaz; çünkü varlıkların kendiliğinden bâkî olması mümkün değildir. İkincisi ise, bir varlığa fenâ nazarıyla yönelmektir. Bu nazarla bakıldığında, Hakk’ın bekâsı karşısında tüm varlıklar fânî olarak idrak edilir. Hücûvîrî’ye göre, bu iki nazar kişiyi tüm varlıklardan yüz çevirmeye sevk etmektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) duası, insanın hakîkati idrak edebilmesi için varlığa bu iki nazar çerçevesinde yaklaşmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Hücûvîrî, bu nazara sahip olan herkesin huzura ereceğini ve Yüce Allah’ın “... *O hâlde ibret alın, ey akıl sahipleri!*”⁵⁸² buyruğunun da insanları eşyaya bu nazarla yönelmeye teşvik ettiğini ifade etmektedir. Zira Hücûvîrî’ye göre insan, eşyaya bakarken onu hakîkî suretiyle müşâhede etmedikçe gerçek özgürlüğe kavuşamaz. Bu tür bir hakîkate ulaşmak ancak sahv hâlinde mümkündür. Sekr ehli olanlar ise bu mârifeti idrak edemezler.⁵⁸³

Hücûvîrî, îsâr kavramını ele aldığı eserinde, îsârın hakîkatini; kişinin muhabbet esnasında arkadaşının hukukuna riayet etmesi, onun nasibi için kendi nasibinden feragat etmesi ve yoldaşının huzuru için meşakkati üstlenmesi olarak tanımlamaktadır. Îsâr anlayışını açıklamak üzere Ebü’l-Hüseyn en-Nûrî’nin (ö. 295/908) bu kavrama işaret eden duasını örnek olarak aktarmaktadır. Söz konusu dua, îsârın dua yoluyla tezahürünü ortaya koyarak kulun, başkalarının kurtuluşu uğruna kendisini fedaya hazır bir iradeyle Allah’a teslimiyetini yansıtmaktadır. Nûrî, münâcâtında Allah’ın cehennemliklere azap ettiğini ancak onların tamamının Allah’ın mahlûku olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Allah’ın kadim ve ezelî iradesinin, kudretinin ve ilminin her şeyin üzerinde olduğunu dile getirerek, cehennemin mutlaka doldurması gerektiği bir durumda, Allah’ın cehennemi kendisiyle doldurup diğer kullarını cennete göndermeye de muktedir olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁸⁴

⁵⁸² el-Haşr 59/2.

⁵⁸³ Hücûvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, 2/415.

⁵⁸⁴ Hücûvîrî, A.g.e., 2/424.

Hücvîrî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah'ım, kalbimi nifaktan temizle" duasını tasavvufî bir perspektiften ele alarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. O'na göre, Hz. Peygamber'in kalbinde hiçbir şekilde münafıklık alâmeti bulunmamakla birlikte, sahip olduğu kerâmet ve meziyetler nedeniyle O'na (s.a.v.), ağyâr ve mâsivây ispat şeklinde görünmekteydi. Hücvîrî, bu durumu tevhîd anlayışı çerçevesinde değerlendirerek, tevhîd mahallinde ağyar ve mâsivânın varlığını nifak olarak tanımlamaktadır. Kalpte Allah'tan başka herhangi bir şeyin bulunması, tevhîd bilincine aykırı bir durum olarak nitelendirilmekte ve mânevî bir perde (hicâb) teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, tasavvufî düşüncede ağyar ve mâsivâyâ yönelmek ya da onlara değer vermek büyük bir tehlike olarak görülmektedir.⁵⁸⁵ Hücvîrî'nin bu yorumlarına istinaden, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu duasının, kalbin tüm dünyevî unsurlardan arındırılarak Allah'a tam bir yönelişi ve tevhîd bilincini ifade eden bir niyaz olduğu söylenebilir.

Hücvîrî, bazı sûfilerin hac ibadeti sırasında dua etmekten kaçındıklarını ve yalnızca Allah'ın iradesine tam bir teslimiyet içinde olduklarını ifade etmektedir. Ona göre, bu tutum, sûfilerin Hakk'a tam anlamıyla teslimiyet ve boyun eğme anlayışını benimsediklerini göstermektedir. Hücvîrî ayrıca, bu teslimiyet anlayışının Kur'an'da örneklerine rastlandığını belirterek, Bakara Sûresi 131. âyeti delil olarak sunmakta ve Hz. İbrahim'in (a.s.) sergilediği teslimiyetin bu anlayışın temelini oluşturduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁸⁶

Hücvîrî'ye göre, sûfiler imkânları ölçüsünde yalnızca Allah Teâlâ'dan talepte bulunur ve O'ndan başkasını istek ve dilek mercii olarak görmezler. Bu anlayışı benimseyen sûfilere göre, yaratılmışlardan bir şey istemek, Allah'tan yüz çevirmek anlamına gelmektedir. Böyle bir durum ise, kulun Allah tarafından terk edilme tehlikesini beraberinde getirebilir. Hücvîrî, bu yaklaşımı temellendirmek amacıyla Kur'an-ı Kerîm'de geçen "*Onlar insanlara asla el açmazlar...*"⁵⁸⁷ ve "*El açıp isteyen de sakın boş çevirme*"⁵⁸⁸ âyetlerini delil olarak sunmaktadır. Ayrıca, konuya ilişkin olarak

⁵⁸⁵ Hücvîrî, A.g.e., 2/532.

⁵⁸⁶ Hücvîrî, A.g.e., 2/572-573.

⁵⁸⁷ el-Bakara 2/273.

⁵⁸⁸ ed-Duhâ 93/10.

Râbia el-Adeviyye'ye atfedilen bir kıssayı nakletmektedir. Bu kıssaya göre, varlıklı bir kişi Râbia el-Adeviyye'den kendisinden bir istekte bulunmasını talep eder. Ancak o, dünyayı Allah'tan istemekten hayâ ettiğini ifade ederek, bir insandan talepte bulunmayı kendisi için utanç verici bulduğunu dile getirir.⁵⁸⁹ Râbia el-Adeviyye'nin dua konusundaki bu tutumunun, Hakk'a tam teslimiyetin bir yansıması olduğu ifade edilebilir.

3.3.9. Kitâbü'l-Beyâz Ve's-Sevâd

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Kirmânî es-Sîrcânî *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd* adlı eserinde sûfilerin sahip olduğu özellikleri açıklamış ve giderek azalan bir topluluğa ait hikmetleri derlediğini belirtmiştir. Sircânî'ye göre, bu şahsiyetler sûfi zümresinin önde gelen isimleri, yani imamlarıdır. Bu sûfiler, Kurân-ı Kerîm'e hem zahîrî hem bâtinî anlamda; akıl ve kalp ile tam bir bağlılık göstermiş; sözleri, fiilleri, edep ve ahlâklarıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine ittibâ etmişlerdir. Sîrcânî'nin, bu zâtlara dair hikmetleri bir araya getirerek eserine kaydetmesinin temel amacı, onlara duyduğu muhabbetin yanı sıra sûfi yolunun sonraki nesillere intikaline katkıda bulunma isteğidir.⁵⁹⁰

Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd'da "iman ve müminin fazileti, kazanç yolu ve sûfilerin bu konudaki sünneti, edeb ehlinin durumu, nefsin kusurlarını bilmek, ma'rifet ve ârifin hakîkati, hüsn-i ahlâk, ihlâs ve muhlisin temizliği, şeyhlerin müridlerine olan şefkati" gibi konuların yanı sıra hikmet, tevhîd, tevbe, verâ, zühd, rızık, fakr, cem' ve tefrîka, ihlâs, vecd, müşâhede, şükür gibi kavramlara dair meseleler de ele alınmaktadır. Dua, müstakil bir bâb olarak ele alınmamış olmakla birlikte, eserin yalnızca birinci cildinde farklı bahisler içinde sûfilerin duaya dair telâkkîlerine yer verildiği görülmektedir. Takdim bölümünde ise eser hakkında bilgi verildikten ve genel fayda sağlaması temennisinde bulunulduktan sonra, dua ile ilgili olarak şu âyet zikredilmiştir: "O,

⁵⁸⁹ Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 2/603.

⁵⁹⁰ Hicret Karaduman, "Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan Es-Sircânî'nin (ö. 470/1077) Kitâbü'l-Beyâz Ve's-Sevâd Adlı Eseri" (Yüksek Lisans Tezi. U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 57-58.

daima diridir (Hayy'dır); O'ndan başka ilâh yoktur. Öyleyse, dinî yalnız O'na has kılarak O'na dua edin. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur."⁵⁹¹

Eserde, sûfilerin dualarına dair Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) rivâyet ettiği ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) atfedilen bir ifadeye yer verilmektedir. Rivâyete göre, tasavvuf ehli açlık ve susuzlukla imtihan edilmekte, ancak duaları Allah Teâlâ tarafından nazar ve icabetle karşılanmaktadır. Bu nedenle, onların dualarının makbul olduğu ve bu duaların talep edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁵⁹²

Sircânî, eserinin "Yemek Âdâbı" başlığı altında dua ile ilgili bir menkıbeye yer vermektedir. Rivâyete göre, Hz. İsa (a.s.) altmış gün boyunca hiçbir şey yiyip içmeden ibadet ve zikir ile meşgul olmuştur. Ancak bir gün, zihninden gayr-ı ihtiyârî olarak ekmek geçmesi üzerine Rabb'îyle olan münâcâtı kesilmiştir. Bu durum karşısında büyük bir nedâmetle ağlamaya başlamış ve tam o esnada aniden önünde bir şeyh belirmiştir. Hz. İsa, bu zâttan yeniden niyaz ve münâcâta dönebilmesi için Allah Teâlâ'ya dua etmesini istemiştir. Bunun üzerine şeyh şöyle karşılık vermiştir: "Yâ Rabbi! Seni tanıyıp bildiğim günden beri hatırımdan bir lokma ekmek bile geçmişse beni affetme!"⁵⁹³

Sircânî, eserinde kulun zikri ve kulluğun mahiyetine dair değerlendirmelerde bulunduğu bölümde, Yahyâ b. Mu'âz'ın kulluk tanımı ile dua arasındaki ilişkiye dair görüşlerine yer vermektedir. Mu'âz'a göre kulluk gizlidir; onun anahtarı duâ, dışleri ise helâl lokmadır.⁵⁹⁴

Sircânî'nin eserinde, sûfilerin zarûret hâli olmadıkça kimseden bir şey talep etmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Başkasından istemekten vazgeçen kimsenin Allah Teâlâ tarafından zengin kılınacağı, Allah'ı hakiki anlamda tanıyan kişinin ise başkasına el açmayacağı ifade edilmektedir. Bu anlayış doğrultusundan, Hasan b. Mansûr'un

⁵⁹¹ Ebü'l-Hasan es-Sîrcânî, *Kitâbu'l-Beyâz ve's-Sevâd min Hasâ'isi Hikemi'l-'İbâd fî Na'ti'l-Mürîd ve'l-Murâd*, thk. Bilâl el-Arfâlî, ter. Lina el-Cemâl (Beyrût: Kudüs Şirketi Yayını,2019), 1/6; el-Mümin 40/60.

⁵⁹² Sîrcânî, *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd*, 1/38.

⁵⁹³ Sîrcânî, A.g.e., 1/152.

⁵⁹⁴ Sîrcânî, A.g.e., 1/164; Yahyâ b. Mu'âz'a ait benzer ifadeler *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. 445.

(v.t.b.) da hiç kimseden bir şey talep edilmemesi gerektiğine ve bir şey isteyen kimsenin talep ettiği şeyde bereketin bulunmayacağına dair görüşlerine yer verilmektedir. Mansûr, "...*Rabbîn halis kulları olun!*"⁵⁹⁵ âyetini yorumlarken Allah'ın insanı yalnızca kendisine yönelmeye davet ettiğini vurgulamaktadır. Konuyla bağlantılı olarak, Yahyâ b. Mu'âz, insanın niyetine ve kalbinin yöneldiği yere dikkat etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, kimi zaman bir kişi başkasından bir şey talep eder gibi görünse de aslında Rabbinden istemektedir. Bazen de kişi, talebini Allah'a yönelttiğini düşünse de gerçekte bir başkasından beklenti içinde olduğu görülmektedir. Zira dil, Allah'tan talepte bulunurken, kalp hırsıyla başka birine yönelebilir.⁵⁹⁶ Bu durum, dil ile yapılan duanın ancak kalbin de aynı yönde olması hâlinde samimi bir niyaz olarak kabul edilebileceğini göstermektedir.

Ebû Ali el-Cûzcânî (ö. III. /IX. yüzyıl), sûfî düşüncede duanın mahiyetine dair önemli bir bakış açısı sunarak, kişinin kerâmetten ziyade istikamet arayışında olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, nefsin kerâmet talebi, insanı hareket hâlinde tutarken, Allah'ın kuldun esasen istikamet üzere olmasını istediği ifade edilmektedir.⁵⁹⁷ Bu anlayış, dua bağlamında değerlendirildiğinde, kulun Allah'tan kerâmet talep etmek yerine istikamet üzere olmayı dilemesi gerektiğini göstermektedir. Zira kerâmet, nefsî arzulara konu olabilecek bir durumken, istikamet doğrudan Allah'ın rızâsına uygun bir duruş sergilemeyi ifade etmektedir.

Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd adlı eserde, sûfîlerin birbirlerine yönelik nasihatlerine yer verilmekte olup, bu kapsamda Bûndâr b. Hüseyin'in (ö. 353/964), Şiblî'den kendisine öğüt vermesini ve dua etmesini talep ettiği nakledilmektedir. Şiblî, onun için şu duada bulunmuştur: "Allah'ım! Onu, konuştuğunda senin kelâmını söyleyen, sustuğunda ise senden başkasını anmayanlardan eyle!"⁵⁹⁸

Eserin "Nazar bâbı" bölümünde, dünyevî arzular karşısında dua ile ilâhî azaptan korunmaya ilişkin bir rivâyete yer verilmektedir. Bu rivâyette, Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî, tavaf esnasında sürekli olarak "Allah'ım! Senden sana sığınırım" duasını

⁵⁹⁵ Âli İmrân 2/79.

⁵⁹⁶ Sîrcânî, *Kitâbü'l-Beyâz ve's-Sevâd*, 1/214-215.

⁵⁹⁷ Sîrcânî, A.g.e., 1/280.

⁵⁹⁸ Sîrcânî, A.g.e., 1/306.

yapan tek gözlü bir şahıstan bahsetmektedir. Söz konusu şahsa bu duayı yapma sebebi sorulduğunda, uzun yıllardır Kâbe’de ibadet ettiğini, ancak bir gün birine baktığında ilâhî bir ikazla karşılaştığını ifade etmektedir.⁵⁹⁹

3.3.10. İhyâü Ulûmi’-d-Dîn

Gazzâlî’nin *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn* adlı eseri, zorlu ve çileli bir halvet sürecinin ürünü olarak kaleme alınmıştır. İsmiyle de müsemmâ bir şekilde, İslâm ümmetinin ıslahını ve ihyâsını amaçlayan bir perspektifte yazılmıştır. İslâm’ı tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlamayı hedefleyen bu eser, sûfî çevrelerinde geniş kabul görmüş ve müellifin yaşadığı dönemden günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.⁶⁰⁰

İhyâü Ulûmi’-d-dîn, dört ciltten oluşmakta olup şu başlıklar altında düzenlenmiştir: “Rub’ul-İbadât”, “Rub’ul-Âdât”, “Rub’ul-Muhlikât” ve “Rub’ul-Münciyât”. Her cilt, Kitab başlığı altında on ayrı konuyu ele almaktadır. Eserin birinci cildinde yer alan “Kitâbü’z-Zikr ve’d- Da’avât” bölümü beş bâbdan oluşmaktadır.⁶⁰¹ Birinci bâbda zikrin faziletleri ele alınırken, ikinci bâbda, duanın âdâbı ve Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet olunan bazı duaların faziletleri üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bâbda, sahih kaynaklarda yer alan, sebebine ve erbâbına nispet edilen duaların ele alındığı görülmektedir.⁶⁰² Dördüncü bâbda ise, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivâyet edilen dualara yer verilmiş olup, bu duaların tasavvuf yolunu takip eden müntesipler

⁵⁹⁹ Sîrcânî, A.g.e., 1/326; Sîrcânî, *Kitâbü’l-Beyâz ve’s-Sevâd* adlı eserinde, Allah dostlarının, Rablerinin kendilerini gördüğünün bilincinde olduklarını ve bu nedenle O’nun nazarından hayâ ederek O’ndan başkasına yönelmekten sakındıklarını ifade etmektedir. Ebû Ya’kûb en-Nehrücürî’nin karşılaştığı hadiseye benzer olaylara ve bu tür olayların neticesinde yapılan tövbelere yer vermektedir. Bkz. Sîrcânî, A.g.e., 327.

⁶⁰⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Klasikleri*, 165-173.

⁶⁰¹ Dua ve Zikirler Bölümü için bkz. Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 1/687-743.

⁶⁰² Bu bölümde; Hz. Âdem (as.), Hz. İbrahim (as.), Hz. İsmâ (as.), Hz. Ali b. Ebû Tâlib, Hz. Âişe, Hz. Fâtıma, Hz. Ebu Bekir es-Sıddık (ö. 13/634), Büreyde el-Eslemî (ö. 63/682-83 [?]), Ebu’d-Derdâ, Ma’rûf-i Kerhî, Süleyman bin Mu’temir (ö. 143/761) ve İbrâhim b. Edhem’e nispet edilen dualar ele alınmıştır. Dua örnekleri için bkz. Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*, 1/721-728.

tarafından günün belirli vakitlerinde vird olarak okunmasının önemi vurgulanmaktadır.⁶⁰³ Beşinci bâbda, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çeşitli durumlarda yaptığı dualar aktarılmış ve bu bölüm, duanın faydalarının açıklanmasıyla sona ermiştir.⁶⁰⁴ Eserin dördüncü cildinde ise dua konusu, dua ile rızâ ilişkisi bağlamında özel bir başlık altında ele alınmaktadır.⁶⁰⁵

İhyâü Ulûmi'd-dîn adlı eserde, duanın âyet ve hadisler bağlamında ele alındığı görülmektedir. Benzer bir yaklaşımın Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb* adlı eserinde de yer aldığı çalışmamızın ilgili bölümünde daha önce belirtilmiştir.⁶⁰⁶ Bu doğrultuda, her iki eserde ortak olan bu yönteme sâdik kalınarak yalnızca tasavvufî bağlamda değerlendirilen âyet ve hadisler ele alınacaktır. Böylece, eserlerin dua konusundaki tasavvufî perspektiflerinin daha açık bir şekilde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Gazzâlî'ye göre, sûfilerin en belirgin özelliklerinden biri, Allah'tan dünyalık bir şey talep etmemeleridir. Bu anlayış, sûfilerin dünyanın Allah katında değersiz ve lezzetlerinin geçici olduğunu; buna karşılık âhiretin yüceliği ile kalıcı nimetlerinin daha değerli olduğunu idrak etmelerine dayanmaktadır. Gazzâlî, Mâlik b. Dînâr'ın (ö. 131/748'den önce), Allah Teâlâ'nın dünyayı sevdiğinde bir âlime vereceği en hafif cezanın, onun kalbinden dua etme sevgisinin alınması olduğunu ifade ettiğini nakletmektedir.⁶⁰⁷ Ayrıca, Mâlik b. Dînâr, Allah'a yönelerek yapılan münâcâtlardan

⁶⁰³ Dua örnekleri için bkz. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/728-734.

⁶⁰⁴ Söz konusu dualar arasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mescide girerken, evden çıkarken, sabah namazından sonra, rükûda, secde, borçlu iken, yeni bir elbise giyildiğinde, hoşlanılmayan bir şey görüldüğünde, rüzgâr estiğinde, şimşek çaktığında, yağmur yağdığına, bir işe başlarken, sıkıntılı anlarda, muharebe esnasında ve duanın kabulünün geciktiği durumlar gibi farklı zaman ve hâllerde yapılan dualar yer almaktadır. İlgili dua örnekleri için bkz. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/738-742.

⁶⁰⁵ Gazzâlî, A.g.e., 4/538-539. Bu konu, çalışmamızın "Rızâ" başlıklı bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alındığından burada ayrıca bu konuya değinilmeyecektir. İlgili bölüm için bkz. 48-53.

⁶⁰⁶ Söz konusu değerlendirme için bakınız çalışmamın "Kütü'l-kulûb fi Mu'âmeleti'l-Mahbûb" başlıklı bölümü, 84-85.

⁶⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/269-270.

lezzet duyamayan bir kimsenin ilminin yetersiz olduğunu, kalbinin mânevî bir körlük içinde bulunduğunu ve ömrünü boş yere harcadığını belirtmektedir.⁶⁰⁸

Gazzâlî, namazın sırları ve önemli yönlerini ele aldığı eserinde, duayla ilgili değerlendirmelere yer vermektedir. Ona göre, Allah, kullarını duaya teşvik etmek ve yalnızca celâl sıfatıyla değil, rahmetinin ve lütfunun bir tecellisi olarak cemâl sıfatıyla da görünerek arşından dünya semasına tenezzül buyurur ve şöyle seslenir: "... *Bana dua edin, duanızı kabul edeyim*"⁶⁰⁹ Gazzâlî'ye göre, bu çağrı, Allah'ın rahmet kapılarını açarak perdeleri kaldırdığı ve kullarına her durumda kendisine yönelme imkânı tanıdığı bir davettir. Allah, kullarına yalnızca namaz kılmak suretiyle münâcât etme ruhsatı vermekle kalmamış, aynı zamanda onları bu konuda teşvik ve davet ederek lütufta bulunmuştur.⁶¹⁰

Gazzâlî, dua ve zikrin yalnızca dil ile ifade edilen bir ibadet olmadığını, aynı zamanda kalbin tam bir yönelişini ve Allah ile bağ kurmayı gerektirdiğini vurgulamaktadır. Ona göre, namazda kıraat ve zikrin amacı, Allah'ı hamd ile övmek ve O'na niyazda bulunmaktır. Bu çerçevede, namazda muhatap şüphesiz Allah'tır. Ancak kalbi gaflet perdesiyle örtülü bir kimsenin, Allah Teâlâ'yı müşâhede etmeden ve O'na tam bir yöneliş içinde olmadan yalnızca diliyle ibadet etmesi, namazın ve zikrin asıl gayesinden uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Gazzâlî, namazın kalbi cilalandırmak, Allah'ın zikrini tazelemek ve iman bağına güçlendirmek için meşru kılındığını ifade etmektedir. Bu nedenle, gaflet içinde yapılan bir ibadetin bu mânevî hedeflere ulaşmayı sağlayamayacağını belirtmektedir.⁶¹¹ Bu açıklamalardan, namazın aynı zamanda bir dua mahiyeti taşıdığı ve ihlâs ile samimiyetin hem namazda hem de duada vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Gazzâlî, namazın bâtinî anlamlarını ele aldığı bölümde, duanın nasıl olması gerektiğini açıklarken, bu konuyu Allah'ın Hz. Mûsâ'ya hitaben söylediği ifadelerle desteklemektedir. Ona göre, Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ'ya dua için huzuruna geldiğinde, âciz bir kimsenin efendisi

⁶⁰⁸ Gazzâlî, A.g.e., 2/404.

⁶⁰⁹ el-Mümin 40/60.

⁶¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/417.

⁶¹¹ Gazzâlî, A.g.e., 1/441.

karşısındaki duruşunu benimsemesini, kalbinin heyecan içinde olmasını ve samimi bir lisan ile kendisine yalvarmasını tavsiye etmektedir.⁶¹²

Gazzâlî, namazda okunan “istiftah duası” ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde, kişinin dua sırasında fiziksel bir yönelimden ziyade kalben ve samimiyetle Allah’a yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, istiftah duasının ilk cümlesi olan “Vettecehtü vechiye lillezî fetara’s-semâvât”⁶¹³ ifadesindeki yüz, fiziksel bir yüzü ifade etmemektedir. Çünkü kişi, bedensel olarak yönünü Allah’a değil, kibleye çevirmiştir; zira Allah Teâlâ yön ve mekândan münezzehtir ve O’na herhangi bir cihet tayin edilemez. Gazzâlî’ye göre, burada kastedilen yüz, kalbin yönelişini simgelemekte olup insan, ancak kalbiyle Allah’a yönelebilir. Bu doğrultuda, kişi önce kalbine bakmalı ve şu soruyu sormalıdır: Kalbi gerçekten yerleri ve gökleri yaratan Allah’a mı yönelmiştir, yoksa nefsin arzularının peşine mi düşmüştür? Gazzâlî, kişinin dua sırasında dünyevî meşguliyetler ve nefsî arzularla oyalanmaktan kaçınması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, ilk münâcât kapısını yalanla açmaktan sakınmak büyük önem taşımaktadır; zira kalbin Allah’a yönelmesi, ancak mâsivâdan tamamen ayrılmakla mümkündür. Bu nedenle, kişi derhâl kalbini Allah’a yönlendirmeye gayret etmelidir. Eğer sürekli olarak kalbini Allah’a yöneltemiyorsa, en azından dua sırasında samimi olabilmek adına kalbini Allah ile bağ kurmaya zorlamalıdır. Gazzâlî, istiftah duasında yer alan “Hanîfen Müslüman” ifadesine de dikkat çekmektedir. Ona göre, bu ifade, kişinin elinden ve dilinden Müslümanların emin olduğu bir kimse olması gerektiğini hatırlatmalıdır. Eğer bu vasıflara sahip değilse, kişinin samimiyetsizliğinin farkına vararak geçmiş hatalarına pişmanlık duyması ve gelecekte bu doğrultuda kararlılık göstermesi gerekmektedir. Ayrıca, “Ve mâ ene mine’l-müşrikîn” ifadesi okunurken yalnızca açık şirkin değil, gizli şirkin de göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶¹⁴

Gazzâlî’nin eserinde, Allah’ın her türlü duayı kabul ettiği ifade edilmekle birlikte, duaların kabul edilmemesi gibi bir durumun söz konusu olmadığı belirtilmektedir. Ancak, duaların kabulünün kişinin İslâm şeriatına uygun bir yaşam sürmesine bağlı

⁶¹² Gazzâlî, A.g.e., 1/445.

⁶¹³ Yüzümü, yerleri ve gökleri yoktan var eden Allah’a çevirdim.

⁶¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, 1/453-454.

olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, bâtil usullerle yapılan duaların kabul edilmeyeceği açıkça ifade edilmektedir. Örneğin, yağmur duası sırasında tekkelerde kurban kesmek veya tekkelerde yatan kişilerin mızrağını suya sokup çıkarması gibi uygulamaların İslâm'ın temel hükümlerine ve tasavvufi ilkelerine aykırı olduğu belirtilmektedir. Gazzâlî, bu tür uygulamaların duanın rûhuna ve İslâm'ın özüne uygun olmadığını dile getirmektedir.⁶¹⁵

Kur'an'da, namaz sırasında sesin ne aşırı derecede yükseltilmesi ne de tamamen kısılması gerektiği, bunun yerine orta bir yolun tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁶¹⁶ Bu âyete dayanarak Gazzâlî, âyette geçen “bi-salâtike” ifadesinin “bi-dua'ike” anlamında olduğunu ifade etmekte ve duaların yüksek sesle değil, aksine alçak bir sesle yapılmasının daha uygun olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹⁷ Gazzâlî, bu doğrultuda Hz. Zekeriyâ'nın (a.s.) dua etme yöntemini örnek göstererek, dua sırasında gösterilmesi gereken tevazu ve içtenliğe özellikle dikkat çekmektedir.⁶¹⁸

Gazzâlî, dua esnasında kişinin huşû ve tevazuyla Allah'a yönelmesi gerektiğini vurgulamakta ve dua eden kişinin yapmacık ve secili ifadelerden kaçınmasının zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncesini desteklemek amacıyla A'râf Sûresi'nde geçen “...Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez”⁶¹⁹ âyetini delil olarak sunmaktadır. Gazzâlî, hakîkî âlimlerin ve Allah dostlarının dualarında genellikle yedi kelimeyi aşmadığını belirterek, dua esnasında uzun ve süslü cümlelerden kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, Allah Teâlâ kullarının dualarında sınırı aşmalarına ne izin vermiş ne de bunu tavsiye etmiştir. Bu görüşünü, Bakara Sûresi'nin son iki âyetini delil olarak sunarak temellendirmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabe örneğinde şekillenen duaların süslü ve yapmacıklı ifadelerden uzak, samimi

⁶¹⁵ Gazzâlî, A.g.e., 1/557.

⁶¹⁶ el-İsrâ 17/110.

⁶¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/708; Hassân b. Atiyye (ö. 130/748), gizli yapılan bir duanın açıktan yapılan duaya göre yetmiş kat daha faziletli olduğunu ifade etmiştir. Bkz. el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 4/482.

⁶¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/708. Yüce Allah, Hz. Zekeriyâ'nın (a.s.) duası ile ilgili şöyle buyurmuştur: “Hani o, alçak sesle Rabbine şöyle yalvarmıştı”. el-Meryem 19/3.

⁶¹⁹ el-A'râf 7/55.

ve tevazu dolu olması gerektiğini ifade etmektedir. Konu ile ilgili olarak, Habîb el-Acemî'nin (ö. 130/747-48[?]) şu duasını örnek olarak zikretmektedir: “Allah’ım! Bizi sâlih kullarından eyle, kıyamet gününde mahcup etme ve bizleri hayırlı ameller işlemeye muvaffak kıl”. Gazzâlî, seciyi, süslü ve yapmacık ifadeler kullanmak olarak tanımlamakta ve bu tarz bir üslubun dua eden kişinin hâlini, duanın özüne uygun olmaktan uzaklaştırdığını belirtmektedir. Öte yandan, seci vezinli kelimeler kullanmak anlamına gelmemektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) dualarında da külfetsiz ve ahenkli ifadeler yer almaktadır. O’nun (s.a.v.) dualarında bulunan seci, yapaylıktan uzak, kendiliğinden akıp gelen bir yapıya sahiptir.⁶²⁰

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Arafat’ta yaptığı vakfe duasında kibleye yönelerek ellerini yukarı kaldırdığı⁶²¹ ve dua sonrasında ellerini yüzüne sürdüğü⁶²² yönündeki rivâyetlere eserinde yer veren Gazzâlî,⁶²³ dua sırasında ellerin yukarı kaldırılmasıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Gazzâlî’ye göre, dua sırasında ellerin yukarı kaldırılması, Allah’ın mekân itibarıyla yukarıda olduğu anlamına gelmez. Bu durum, namazda kiblenin Kâbe olması gibi, duada da kiblenin sema kabul edilmesiyle ilgilidir. Bununla birlikte, ellerin semaya kaldırılması, Zât-ı Kibriyâ’nın azamet, kahır ve istilâ yönünden her şeyden yüce ve üstün olduğuna işaret etmektedir.⁶²⁴

Gazzâlî, duaların kabul edilme ihtimalinin yüksek olduğu şerefli vakitlerin önemine dikkat çekerek, bu zamanlarda dua etmenin duanın âdâbına uygun bir davranış olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Ramazan ayı, seher vakitleri ve arefe günü gibi zamanlar, duaların kabul edilmesi açısından özel bir öneme sahiptir. Gazzâlî, bu konuda Hz. Ya’kûb’un (a.s.) hayatından örnek sunarak, seher vakitlerinde yapılan duaların önemini açıklamaktadır. Hz. Ya’kûb’un oğullarının kendisinden istiğfar talep etmesi üzerine söylediği “*Sizin için biraz sonra Rabbim’den af dileyeceğim*”⁶²⁵ ifadesini aktaran Gazzâlî, bu sözlerin seher vaktine işaret ettiğini belirtmektedir. Ona

⁶²⁰ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 1/708-709.

⁶²¹ Dârimî, “Zekât”, 31; Buhârî, “Cum ‘a”, 34.

⁶²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/221; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 23.

⁶²³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, 1/707.

⁶²⁴ Gazzâlî, A.g.e., 1/346.

⁶²⁵ Yûsuf 12/97-98.

göre, Hz. Ya'kûb, oğulları için seher vaktinde dua etmiş ve oğulları da bu duaya “âmin” demiştir.⁶²⁶ Gazzâlî, seher vaktini, kalplerin berraklaştığı, dünyevî kaygılardan arındığı ve samimiyetle dolduğu bir zaman dilimi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, vakitlerin şerefine dair açıklamalarında bilinen sebeplerin ötesine de işaret ederek, zamanın değerli olmasının sırlarından birinin, insanların henüz idrak edemediği hikmetleri barındırması olduğunu vurgulamaktadır.⁶²⁷

Hz. Peygamber'in (s.a.v.), “Kabul edileceğine gerçekten inanarak dua edin...”⁶²⁸ tavsiyesine atıfta bulunan Gazzâlî, duada kararlı olmanın, Allah'a karşı hüsn-i zan beslemenin ve duanın kabul edileceğine dair ümitvâr bir tutum sergilemenin önemini vurgulamaktadır. Konu ile ilgili olarak, Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814), kişinin kusurlarının dua etmesine engel olmaması gerektiğini ve Yüce Allah'ın, en kötü varlık olan şeytanın bile duasını kabul ettiğini belirten sözlerine eserinde yer vermektedir. Ayrıca, Gazzâlî bir zâtın yirmi yıl boyunca Allah'tan kendisini boş ve gereksiz işlerden uzaklaştırmasını dilediğini; duası henüz kabul edilmemiş olsa bile kabul edileceğine dair inancını yitirmedeğini ifade eden bir örneğ eserinde aktarmaktadır.⁶²⁹

Gazzâlî, dua eden kişinin doğrudan talebini iletmeden önce Allah Teâlâ'nın isimlerini zikrederek duaya başlamasının uygun olduğunu ifade etmektedir. Bu ile ilgili olarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dua öncesinde okuduğu “Sübhâne rabbiye'l-Aliyyi'la'le'l-Vehhâb” tesbihini örnek göstermektedir. Ayrıca Gazzâlî, bu konuda Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin görüşlerine de yer vermektedir. Dârânî'ye göre, Allah'tan bir dilekte bulunmak isteyen kişinin önce salât-ü selâm ile başlaması, ardından ihtiyacını dile getirmesi ve duasını yine salât-ü selâm ile sonlandırması gerekmektedir. Ona göre, Allah Teâlâ'nın, dua edenin başında ve sonunda yer verdiği salât-ü selâmı kabul edip aradaki dileği reddetmesi, O'nun keremiyle bağdaşmaz.⁶³⁰

Gazzâlî'ye göre, duanın kabul edilmesinde asıl belirleyici unsur bâtinî edeptir. Bu edep, kişinin tövbe etmesi, helâlleşmesi ve tüm himmetini Allah'a yöneltmesi ile

⁶²⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/706.

⁶²⁷ Gazzâlî, A.g.e., 1/706.

⁶²⁸ Tirmizî, “Da'avât”, 65.

⁶²⁹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/710.

⁶³⁰ Gazzâlî, A.g.e., 1/710.

mümkün hâle gelir. Gazzâlî, duanın kabul edilmesinde en güçlü etkenin bu nitelikteki bâtinî edep olduğunu vurgulamaktadır. Bu görüşünü bir örnekle açıklayan Gazzâlî, duanın kabulü açısından kul hakkının bulunmamasının önemine dikkat çekmek amacıyla Süfyân es-Sevrî'nin sözlerine atıfta bulunmaktadır. Sevrî'nin naklettiğine göre, Benî İsrâîl kavmi uzun süre yağmur yağmaması nedeniyle kıtlık ve açlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu zor dönemde kavim Allah'a niyazda bulunmuş, ancak Allah'ın peygamberine vahyedilen mesajda, kul hakları ödenmedikçe ne kadar çok dua edilse de bu dualara icabet edilmeyeceği bildirilmiştir.⁶³¹

Gazzâlî'ye göre dua, belaların uzaklaştırılmasına ve ilâhî rahmetin celbine vesile olan önemli bir ibadet biçimidir. Bu durumu, kalkanın oku savuşturmasına veya yağmurun bitkilerin yetişmesine katkı sağlamasına benzeterek açıklamaktadır. Dua, ilâhî rahmetin tecellisine ve musibetlerin giderilmesine vesile olarak değerlendirilmekte olup, tüm bunların Allah'ın hükmü ve takdiri doğrultusunda gerçekleştiğini vurgulamaktadır.⁶³²

Gazzâlî, duanın kalpte huzur ve sükûnet sağlayarak ibadetin mânevî zirvesini oluşturduğunu ve insan rûhunu Allah'a bağlayan önemli bir ibadet niteliği taşıdığını belirtmektedir. Ancak insanların genellikle yalnızca sıkıntı anlarında Allah'a yönelmelerini ve bu süreçte kalplerini O'na bağlama eğiliminde olmalarını eleştirmektedir. Ona göre, insan bir musibetle karşılaştığında içtenlikle ve samimiyetle Allah'a yönelir; çünkü ihtiyaç hissi, dua etme gerekliliğini ortaya çıkarır ve bu dua, kalbin sükûnetle Allah'a bağlanmasını sağlar. Gazzâlî, bu düşüncelerinin ardından belaların hikmetine de dikkat çekerek en ağır belaların önce peygamberlere, ardından velîlere ve nihayet derecelerine göre diğer insanlara verildiğini ifade etmektedir. Ona göre, belalar insanın ihtiyaç hissiyle gönlünü Allah'a yöneltmesine ve O'nu unutmamasına vesile olmaktadır. Buna karşılık, zenginlik genellikle insanı tembelliğe sürükler; ihtiyaçtan uzak kalan kişi ise şımartıcı ve azgın davranışlar sergileyebilir.⁶³³

Gazzâlî'nin eserlerinde, âbidlerin gece ibadetinden aldıkları mânevî zevkin büyüklüğü vurgulanmaktadır. Bazı âlimler, bu mânevî zevkin, ibadetlerin sevabından daha üstün

⁶³¹ Gazzâlî, A.g.e., 1/711.

⁶³² Gazzâlî, A.g.e., 1/741.

⁶³³ Gazzâlî, A.g.e., 1/741-742.

olduğunu dile getirmiştir. Bu âlimlerden biri, dünyada Cennet nimetlerine benzeyen tek şeyin, âbidlerin gece ibadetlerinden aldıkları lezzet olduğunu ifade etmektedir. Diğer bazı âlimler ise, münâcâtın lezzetinin dünya nimetlerinden farklı olup Cennet zevklerinden sayıldığını belirtmektedir. Onlara göre, bu mânevî zevk Allah tarafından yalnızca sevdiği kulları için hazırlanmış olup, herkese nasip olmayan özel bir ayrıcalık olarak değerlendirilmiştir.⁶³⁴

Gazzâlî, anne, baba ve çocuk arasındaki hakları ele aldığı bölümde, bedduanın olumsuz sonuçlarına dikkat çekmektedir. Konuya dair, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ile ilgili bir olayı örnek olarak aktarmaktadır. Rivâyete göre, Abdullah b. Mübârek, çocuğundan şikâyet eden bir adama, ona beddua edip etmediğini sorar. Adamın bunu kabul etmesi üzerine, çocuğun ahlâkının bozulmasının bu bedduadan kaynaklanabileceğini ifade eder. Gazzâlî, bu örnek üzerinden, ebeveynlerin çocuklarına yönelik beddualarının, onların ahlâkî gelişimi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceğini vurgulamaktadır.⁶³⁵

Gazzâlî, insanın mânevî gelişiminde Allah sevgisi, Allah'a iştiyâk ve Allah korkusu gibi duyguların önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu duyguların kaybedilmesi durumunda, kişinin ümitsizliğe kapılmadan, bu vasıfları yeniden kazanmak için çaba göstermesi gerektiğini ifade etmektedir. Gazzâlî, bu ulvî duyguları yeniden kazanmak ve güçlendirmek amacıyla sâlih kimselerle bir arada bulunmayı, onların meclislerine katılmayı ve güzel hâllerine tanıklık etmeyi önermektedir. Ayrıca, bu mânevî hâllerin kendisine de nasip olması için Allah'a dua edilmesini tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duasını örnek göstererek, Allah sevgisinin talep edilmesinin mânevî hayatın gelişimi açısından taşıdığı öneme işaret etmektedir. Söz konusu dua şöyledir: "Allah'ım, sevgini, seni sevenin sevgisini ve beni sana sevmeye yaklaştıran şeylerin sevgisini bana nasip et".⁶³⁶

Gazzâlî, kalbe gelen düşünceler ile dua arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, bir Müslüman hakkında olumsuz düşünceler taşımanın mümin için uygun bir tutum olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, böyle bir durumda izlenmesi gereken en doğru

⁶³⁴ Gazzâlî, A.g.e., 1/792.

⁶³⁵ Gazzâlî, A.g.e., 1/384.

⁶³⁶ Tirmizî, "Da'avât", 73.

yol, ilgili kişiye daha fazla değer atfetmek ve onun için hayır duasında bulunmaktır. Gazzâlî, bu tutumun şeytanın öfkesini celbedeceğini ve kişinin üzerinden uzaklaşmasına neden olacağını belirtmektedir. Çünkü şeytan, müminin dua edeceği kişiye değer verip onun için hayır dilemesinden çekindiği için, kötü düşünceler artık zihinde yer bulamaz.⁶³⁷ Bu ifadeler, duanın kalbi dönüştürme üzerindeki etkisinin anlaşılmasına imkân tanımaktadır.

Gazzâlî, mezar ziyaretleri ve vefat edenlere dua edilmesi konusunu ele aldığı bölümde, sûfîlerin ölümler için dua etmeye verdikleri önemi tasavvufî bir bakış açısıyla açıklamaktadır. Bu bağlamda Râbia el-Adeviyye'ye nispet edilen bir rivâyeti nakletmektedir. Beşşâr b. Gâlib en-Necrânî'nin (ö. 814/815) aktardığına göre, kendisi Râbia el-Adeviyye için sıkça dua ettiğini ifade etmiştir. Daha sonra bir rüyasında Râbia el-Adeviyye'yi görmüş ve onun kendisine nûrdan tabaklar içinde hediyeler ulaştığını söylediğini nakletmiştir. Beşşâr'ın bu duruma şaşırması üzerine Râbia el-Adeviyye, hayatta olan müminlerin vefat edenler için yaptıkları duaların ipek mendillere sarılarak nûrdan tabaklara konulduğunu ve bu şekilde ölümlerin yanına götürülerek kendilerine birer hediye olarak sunulduğunu açıklamıştır.⁶³⁸

3.3.11. Avârifü'l-Ma'ârif

Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Ma'ârif* adlı eserinde, sûfîlerin yaşamlarının Kur'an ve Sünnet'e dayanması nedeniyle, onların düşüncelerinin doğruluğunu izah etmek amacıyla kaleme alındığı ifade edilmektedir.⁶³⁹ Eserde, "Günlük İbadet ve Zikirlerin Taksîmi" başlığı altında, âyet ve hadislerde yer alan dua örnekleri ile Sühreverdî'nin bu dualara ilişkin yorumlarına dair bilgiler sunulmaktadır.⁶⁴⁰

Sühreverdî, sûfîlerin diğer Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uyma konusunda en muvaffak kişiler olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncesine örnek olarak, Abdülvâhid b. Zeyd'in (ö. 177/793) sûfîleri, akıllarıyla Sünnet'i anlamaya

⁶³⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 3/259.

⁶³⁸ Gazzâlî, A.g.e., 4/762.

⁶³⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 1/57-58.

⁶⁴⁰ Dua örnekleri için bkz. Sühreverdî, A.g.e., 1/313-335.

çalışan, kalpleriyle ona bağlanan ve nefislerinin kötülüklerinden Allah Teâlâ'ya sığınan kimseler olarak tanımladığını aktarmaktadır. Sühreverdî, bu tanımın sûfîlerin hâlini açıklamak açısından uygun olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "Allah'ım! Beni göz açıp kapayıncaya kadar nefsimi bırakma..."⁶⁴¹ şeklindeki duasının, sûfîlerin Allah'a olan sürekli muhtaçlık hâline örnek teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre, sûfîlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tâbi olmakla elde ettikleri en şerefli hâl, iftikâr yani Allah'a sürekli olarak ihtiyaç duyduğunu bilme şuurudur. Bu şuur, ancak mârifetle kalbin açılması, yakîn nûrunun göğsü aydınlatması, kurbiyyet makâmına erişilmesi ve özel bir muhabbetle sırların arındırılması gibi yüksek mânevî niteliklerin gerçekleşmesiyle mümkün olmaktadır. Bu mertebeye ulaşan bir sûfî, nefsinin tüm kötülüklerin kaynağı olarak görmekte ve onun bir kıvılcımıyla tüm âlemi yakabilecek kadar tehlikeli olduğunu idrakine varmaktadır. Sühreverdî'ye göre, Allah Teâlâ peygamberine nefsin hâlleri hakkında bilgi verdiği gibi, sûfîlere de bu bilgiyi lütfetmiştir. Bu sayede kul, nefsinin şerrinden korunmak için Allah Teâlâ'ya sığınır ve O'ndan yardım diler.⁶⁴²

Sühreverdî, sûfîlerin hâllerine dair değerlendirmelerinde, onların dua aracılığıyla elde ettikleri mânevî dönüşüm üzerinde durmaktadır. Ona göre, sûfînin Rabbi karşısında sürekli bir boyun eğiş içinde bulunması, Yüce Allah'a yakınlık ve O'na sığınma hâlini ifade etmektedir. Bu sığınma, rûhî bir istiğrak ile kalbin dua makâmına yakınlığını içermektedir. Kalbin, lisân-ı hâl ile dua makâmına erişmesi, nefsin dünyevî hazlardan arınarak mânevî bir yükselişe geçmesini, çeşitli istek ve arzulardan uzaklaşmasını ve Allah Teâlâ'nın koruması altında ilme uygun şekilde hareket etmesini sağlamaktadır. Sühreverdî'ye göre, Allah Teâlâ'nın terbiyesiyle ıslah edilen nefis, kötü düşünce ve olumsuz huylardan arınmaktadır. Bu durum, sûfînin gerçek mânevî hâlini yansıtmaktadır.⁶⁴³

Sühreverdî'ye göre, sûfîlerin sebeplere sarılma ve onları terk etme konusundaki hâlleri farklılık arz etmektedir. İlâhî fetih ve keşiflere mazhâr olan bazı sûfîler, herhangi bir rızık kaynağına bağlı kalmaz ve kimseden bir şey talep etmezler. Buna karşın, bazı

⁶⁴¹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 110.

⁶⁴² Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/236.

⁶⁴³ Gazzâlî, A.g.e., 1/237.

sûfiler geçimlerini çalışarak sağlarken, bazıları ise ihtiyaç hâlinde başkalarından yardım talep edebilir. Her sûfi, bu konuda belirli bir edebe riayet eder ve ölçülü davranmaya özen gösterir. Zira sûfi, nefisini ilimle terbiye edip kontrol altına aldığıında, Allah Teâlâ ona sebeplere sarılma veya onları terk etme hususunda ilâhî bir anlayış lütfeder. Ancak Sühreverdî'ye göre, bir sûfinin mümkün olduğunca kimseden herhangi bir şey istememesi esastır.⁶⁴⁴ Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.), insanlardan bir şey talep edilmemesi gerektiğine dair tavsiyeleri bulunmaktadır.⁶⁴⁵ Bu tutum, sûfilerin ve sâdık müridlerin benimsediği bir hâl olup, hakiki sûfi, insanlardan herhangi bir talepte bulunmayan kişidir. Öyle ki, bazı sûfiler başkasından bir şey talep etme hususunda gözetilen edep ve usûl nedeniyle Allah Teâlâ'dan bile dünyevî bir talepte bulunmaktan hayâ ederler. Nefis herhangi bir şeyi arzuladığında, ilâhî kudret o kişiyi bu düşünceden vazgeçirir ve sûfi, bu tür bir talebi cüretkâr bir davranış olarak görür. Bu durumda, Allah Teâlâ kuluna hiçbir talepte bulunmaksızın ihsanda bulunur. Sühreverdî, bu durumu Hz. İbrâhîm'in teslimiyeti üzerinden açıklamaktadır.⁶⁴⁶

Sühreverdî, yukarıdaki görüşlerine ek olarak, sûfilerin nefsî mücadelelerinde tüm güçlerini harcadıklarında, zaafiyet hâline düştüklerinde ve zaruret durumuyla karşı karşıya kaldıklarında, ayrıca Allah'tan yardım talep etmelerine rağmen ihtiyaçlarının karşılanmadığı ve ibadetle meşguliyetleri sebebiyle çalışmaya vakit bulamadıkları durumlarda sebeplere tevessül ederek başkalarından yalnızca ihtiyaç miktarınca yardım isteyebileceklerini ifade etmektedir. Bu çerçevede, bazı sûfilerin yoğun ihtiyaç anlarında bu yönetime başvurduklarını belirtmektedir. Sühreverdî, eserinde bu duruma örnek olarak Ebû Saîd el-Harrâz'ın ihtiyaç hâlinde insanlardan yardım istediğini aktarmaktadır. Benzer şekilde, Cüneyd-i Bağdâdî'nin üstadı Ebû Ca'fer el-Haddâd'ın (v.t.b.), akşam ile yatsı vakitleri arasında kapıları çalarak yardım talep ettiğini nakletmektedir.⁶⁴⁷

Sühreverdî, müridin nefsinde beliren arzuların kaynağını sorgulaması ve bu doğrultuda Allah'a yönelerek dua etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu

⁶⁴⁴ Gazzâlî, A.g.e., 1/428.

⁶⁴⁵ İbn. Mâce, "Zekât", 25.

⁶⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/431.

⁶⁴⁷ Gazzâlî, A.g.e., 1/434.

çerçevede, sâlihlerden bir zâtın düşüncelerine yer vermektedir. Bu zâta göre, müridin nefsinde ortaya çıkan herhangi bir talep, bazen Allah'ın kendisine takdir ettiği bir rızkın işareti, bazen de işlenecek bir günahın cezası olarak tezahür edebilir. Böyle bir durumda, müridin mânevî arınma amacıyla abdest alması, iki rekât namaz kılması ve ardından Allah'a yönelerek şu şekilde dua etmesi gerektiği belirtilmektedir: Eğer bu talep bir günahın cezası ise bağışlanma ve tövbenin kabulü için, eğer Allah'ın takdir ettiği bir rızkın işareti ise bu rızkın kendisine ulaşmasının hızlanması için niyazda bulunmalıdır. Sühreverdî, bu arzunun Allah tarafından takdir edilen bir rızık olması hâlinde müride ulaştırılacağını, aksi durumda ise bu talebin müridin nefsinden giderileceğini ifade etmektedir.⁶⁴⁸ Bu noktada, müridin görevi ihtiyaç ve arzularını Allah Teâlâ'ya arz etmek ve nefsin taleplerinin ilâhî hikmetle örtüşüp örtüşmediğini anlamaya çalışmak olmalıdır.

Sühreverdî, Hz. Mûsâ'nın Kur'an'da geçen "*Ey Rabbim, bana lütfedeceğin her türlü hayra muhtacım*"⁶⁴⁹ duası hakkında sûfîlerin çeşitli yorumlarına yer vermekte ve ardından kendi düşüncelerini dile getirmektedir. Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-88) göre, Hz. Mûsâ (a.s) bu duayı açlık ve zayıflık sebebiyle yapmıştır. Muhammed el-Bâkır, Hz. Mûsâ'nın bu duayı yarım hurmaya bile ihtiyaç duyduğu bir zamanda söylediğini belirtmektedir. İbrâhim b. Muhammed en-Nasrabâdî (ö. 367/978) ise Hz. Mûsâ'nın halktan bir şey talep etmediğini, yalnızca Allah'tan kalbinin sükûnetini dilediğini ifade etmektedir. İbn Atâ, bu duayı Hz. Mûsâ'nın kulluktan Hakk'ın rubûbiyet sıfatına nazar etmesi, bu esnada kalbinin huşû ile dolması ve sırrına gelen mânevî nûrlar nedeniyle fakr lisanıyla konuşması olarak değerlendirmektedir. Hüseyin b. Mansûr (ö. 309/922) ise bu duayı, Allah'a yönelerek kendisini ilme'l-yakîn hâlinde hakka'l-yakîn hâline ulaştıracak ilâhî nûr ve rahmete muhtaç olduğunu ifade eden bir talep şeklinde yorumlamaktadır. Sühreverdî, sûfîlerin bu yorumlarını aktarmanın yanı sıra kendi düşüncelerini de dile getirmektedir. Ona göre, duada geçen "indirme" ifadesi, dua eden kişinin gerçek kurbiyyet hâline henüz ulaşmadığını ima etmektedir. Sühreverdî, Allah'tan bir şeyin indirilmesini istemenin fakrın bir tezahürü olduğunu ifade etmektedir. Hz. Mûsâ'nın sadece indirilenle yetinmeyip kurbiyyet makâmını arzuladığını belirtmektedir. Ancak Sühreverdî'ye göre, gerçek fakr hâline sahip olan

⁶⁴⁸ Gazzâlî, A.g.e., 1/432.

⁶⁴⁹ el-Kasas 28/24.

bir kimse, dünya ve âhiret işlerinde aynı bilinçle hareket eder ve her ihtiyacını yalnızca Allah'a arz eder. Böyle bir kimse için dünya hâceti ile âhiret hâceti arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Her iki durumda da onun yönelimi yalnızca Allah'adır.⁶⁵⁰

Sühreverdî, Hz. Mûsâ'nın duasını yalnızca fakr hâlinin bir tezahürü olarak değil, aynı zamanda dua sırasında ilâhî huzurda sergilenen âdâbın önemli bir örneği olarak da ele almaktadır. Ona göre, Hz. Mûsâ, Allah'ın huzurunda dünyevî ihtiyaçlarını dile getirme konusunda ileri gitmekten sakınmıştır. Ancak Allah, onu kurbiyyet makâmına yükselttiğinde, en küçük ihtiyaçlarını dahi Allah'tan talep etme izni vermiştir. Bunun üzerine Hz. Mûsâ, "*Ey Rabbim, bana lütfedeceğin her türlü hayra muhtacım*"⁶⁵¹ sözleriyle duasını dile getirmiştir. Sühreverdî, bu durumu Hz. Mûsâ'nın başlangıçta dünyevî ihtiyaçları basit gördüğü için yalnızca âhirete yönelik dualarda bulunduğu, ancak zamanla ilâhî huzurda her türlü ihtiyacını dile getirebileceği bir yakınlık ve genişlik mertebesine ulaştığı şeklinde yorumlamaktadır. Bu düşüncesini bir benzetme ile açıklayan Sühreverdî'ye göre, büyük bir liderden yalnızca onun büyüklüğüne uygun değerli şeyler talep edilir. Ancak aradaki ihtişam perdesi kalktığında ve kişi liderin yanında özel bir makâm kazandığında, artık sadece önemli talepler değil, basit istekler de dile getirilebilir.⁶⁵²

Sühreverdî'ye göre, kulda ilâhî isim ve sıfatların tecellisi, beşerî özelliklerin ve nefsanî arzuların varlığı nedeniyle edebi zorunlu kılmaktadır. Yüce Zât'ın nûrunun tecellisiyle birlikte tüm beşerî etkiler ve hisler bu nûrlar içinde yok olmakta ve bu yok oluş hâli, tasavvufta fenâ makâmının gerçekleşmesiyle açıklanmaktadır. Bu durum, kulun ulaşabileceği nihâî hedeflerden biri kabul edilmektedir. Sühreverdî, bu anlayış çerçevesinde, Ebû Ali ed-Dekkâk'ın "*Eyyûb'u da an! Hani rabbine, 'Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün' diye niyaz etmişti*"⁶⁵³ âyetiyle ilgili yorumlarına yer vermektedir. Ebû Ali ed-Dekkâk'a göre Hz. Eyyûb (a.s.), durumunu beyan ederek hasta olduğunu belirtmiş, ancak doğrudan "bana merhamet et" şeklinde

⁶⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1/436-438.

⁶⁵¹ el-Kasas 28/24.

⁶⁵² Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 2/120-121.

⁶⁵³ el-Enbiyâ 21/83.

bir talepte bulunmamıştır. Bunun yerine, konuşma âdâbı gereği yalnızca “Sen merhamet edenlerin en merhametlisisin” diyerek Rabbine yönelmiştir.⁶⁵⁴

Sühreverdî’ye göre, sûfilerin güzel ahlâkı arasında iyilik yapanlara teşekkür etmek ve hayır sahiplerine dua etmek önemli bir yere sahiptir. Sûfiler, Allah’a olan tevekküllerinin kemâli ve tevhîd anlayışlarının safiyeti doğrultusunda, kendilerine ulaşan nimetleri doğrudan Allah’tan bilmekte ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yolunu takip ederek bu nimetlere şükran ve dua ile karşılık vermektedir. Onlara göre, asıl in’âm sahibi Yüce Allah’tır.⁶⁵⁵ Bu anlayış, sûfilerin şükür ve dua konusundaki yaklaşımlarının, insanı aracı olarak görmekle birlikte, asıl muhatap olarak Allah’ı merkeze aldığını göstermektedir.

Sühreverdî, eserinde namazın fazileti ve yüceliğine dair bölümde, “salât” kelimesinin lügatte dua anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ona göre, namaz kılan kişi tüm âzâlarıyla Cenâb-ı Hakk’a dua etmektedir. Namaz sırasında beden her bir âzâsı âdetâ birer lisan hâline gelerek hem zâhiren hem de bâtinen Allah’a tazarruda bulunmaktadır. Sühreverdî, kulun zâhirinin, muhtaç bir dilencinin yalvarması gibi tazarru içinde eğilip bükülmek sûretiyle bâtınına ortak olduğunu ve ondaki huşûya katıldığını ifade etmektedir. Kul, bu hâl üzere tüm varlığıyla dua ettiğinde, duasının kabul edileceğini belirtmektedir. Bu anlayış, Kur’ân-ı Kerîm’deki şu ilâhî vaade dayandırılmaktadır: “*Bana dua ediniz, duanızı karşılık vereyim*”.⁶⁵⁶ Sühreverdî, bu âyetle ilgili olarak Hâlid er-Rebî’nin yorumlarına da yer vermektedir. Hâlid er-Rebî, Allah’ın kullarına önce dua etmeyi emrettiğini ve herhangi bir şart koşmaksızın bu duaları kabul edeceğini vaat ettiğini belirtmektedir. O, bu durumu, Allah’ın rahmetinin büyüklüğünü hayranlık uyandıran bir örnek olarak değerlendirmektedir.⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 2/122.

⁶⁵⁵ Sühreverdî, A.g.e., 2/96.

⁶⁵⁶ el-Mümin 40/60.

⁶⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 2/155; İzzeddin el-Kâşânî’ye (ö. 735/1334) göre, “salât” kavramı “dua” olarak tanımlanmaktadır. Şeriat bağlamında ise salât; kalp, beden ve fiilin belirli şekil ve zikirlerde birleşmesiyle meydana gelen bütüncül bir ibadet olarak ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle salât, kulun varlığının tüm parçalarıyla -söz, fiil, ilim ve hâl- Allah Teâlâ’yı alçakgönüllülük ve samimiyetle anması ve O’na tam bir teslimiyet

Sühreverdî, dua ile ilgili açıklamalarında, kulun dualarının kabul edilmesini “isticâbe” ve “icâbe” kavramlarıyla ifade etmektedir. Ona göre, sâdık ve samimi bir şekilde dua eden kişi, Yüce Allah’ın yakîn nûru ile kime dua ettiğinin bilincindedir. Bu şuurla yapılan dua, kul ile Rabbi arasındaki perdeleri aşarak Allah Teâlâ’nın huzuruna ulaşır ve kişinin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlar. Sühreverdî, ayrıca Fâtiha Sûresi’nin bu ümmete hususi olarak indirilmesini Allah Teâlâ’nın büyük bir ikramı olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bu sûrede dualarda “hamd” ifadelerinin yer alması, duaların kabulünü hızlandıran bir etkidir. Bu durumu, Allah Teâlâ’nın kullarına kendisinden nasıl dua etmeleri gerektiğini öğretmesi şeklinde yorumlamaktadır.⁶⁵⁸

Sühreverdî, kurbiyet ehlinin namazın zâhirî ve bâtinî edepi bağlamında, müminlerin namaz sırasında oluşturduğu mânevî birliğin gücünü vurgulamak amacıyla şu âyete atıfta bulunmaktadır: “*Onlar sanki, birbirini kenetleyip bağlayan binalar gibidirler*”⁶⁵⁹ imamın namazın sonunda yalnızca kendisi için değil, tüm müminler için de dua etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, namazda kalbi uyanık bir imam, arkasındaki ihtiyaç sahipleriyle birlikte bir sultanın huzuruna çıkıp onların taleplerini ileten bir kapıcı (perdedâr) gibidir.⁶⁶⁰

çinde yönelmesidir. Bkz. Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları- Misbâhu’l-Hidâye ve Miftâhu’l-Kifâye*, çev. Uygur, 293.

⁶⁵⁸ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 2/155.

⁶⁵⁹ es-Saff 61/4.

⁶⁶⁰ Sühreverdî, *Avârifü’l-ma’ârif*, 2/180.

SONUÇ

Bu çalışma, İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf klasiklerinde sûfîlerin dua kavramına yönelik yaklaşımlarını ele almıştır. Araştırma kapsamında incelenen kaynaklar, İbnü'l-Arabî öncesi sûfî literatüründe duanın farklı açılardan değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Mekkî, Hargûşî, Kuşeyrî ve Gazzâlî gibi müellifler, eserlerinde duayı doğrudan başlıklar altında ele alırken; Muhâsibî, Tirmizî, Serrâc, Kelâbâzî, Hücvârî, Sircânî ve Sühreverdî ise duaya çeşitli bağlamlarda yer vermiştir. Serrâc ve Hargûşî'nin eserlerinde dua, daha çok örnekler üzerinden incelenmiş; diğer eserlerde ise dua örneklerine yer verilmekle birlikte genellikle sûfîlerin düşünceleri çerçevesinde ele alınmıştır. Yapılan analizler, dua kavramının tasavvuf klasiklerinde ağırlıklı olarak âyetler ve hadisler ekseninde değerlendirildiğini ve duanın mahiyetine ilişkin görüşlerin büyük ölçüde bu kaynaklar temelinde şekillendiğini göstermektedir.

Tasavvuf klasiklerinin incelenmesi neticesinde, duanın sûfîlerin mânevî yaşamlarında merkezi bir konuma sahip olduğu müşâhede edilmektedir. Sûfîler, duayı yalnızca tavsiye etmekle kalmamış, aynı zamanda ibadetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak benimsemişlerdir. Sûfîlerin dua pratikleri, bu ibadete verdikleri önemi yansıtmakta; dua etme biçimleri ve kullandıkları ifadeler ise duanın, kişinin mânevî gelişimine sağladığı katkıları ortaya koymaktadır.

Araştırma, sûfîlerin dua kavramına ilişkin tanım, açıklama ve örneklendirmelerinin benzer temalar etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. Sûfîler, duayı kulun kendi acziyetini idrak ederek Allah'a tam bir teslimiyetle yönelmesi, dünyevî arzuların arınarak ihlâs ve samimiyetle ilâhî iradeye rızâ göstermesi olarak tanımlamaktadır. Samimiyet, teslimiyet ve tevîz kavramları, sûfîlerin dua anlayışında öne çıkan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, dua yalnızca bireysel bir ibadet olmanın ötesinde, ümmetin selâmeti için yapılan niyetleri de kapsayarak Allah'a duyulan sevginin bir ifadesi hâlinde toplumsal bir boyut kazanmaktadır.

Tasavvuf klasiklerinde dua; tövbe, rızâ, tevessül, zikir, tevekkül, şükür ve sabır kavramlarıyla ilişkilendirilerek ele alınmış ve bu kavramlarla bütünleşmiş, zengin anlam ve işlevlere sahip bir ibadet olarak değerlendirilmiştir. Tövbe, günahlardan nedâmet duyarak Allah'a yönelmeyi ifade ederken, dua bu yönelişi destekleyen temel ibadetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Rızâ, ilâhî takdire gönülden teslimiyet

anlamı taşımakta, dua ise bu teslimiyetin bilinçli ve aktif bir ifadesi olarak görülmektedir. Tevessül, Allah'a yakınlaşma arayışında bir vesile kabul edilirken, dua bu vesilenin mânevî bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Zikir ve dua, nefis tezkiyesinin ayrılmaz unsurları olup kalpte mânevî arınmayı ve ilâhî bilince ulaşmayı destekleyen ibadetler arasında yer almaktadır. Tevekkül, insanın tüm işlerini Allah'a havale etmesi ve yalnızca O'na güvenmesi anlamına gelirken, dua bu teslimiyetin pratik bir tezahürü olarak anlam kazanmaktadır. Şükür, nimetin kaynağı olarak yalnızca Allah'ı görme bilinciyle ilişkilendirilirken, dua şükürün ifade şekli ve Allah'a yönelik tâzim ile övgünün bir aracı olarak ele alınmaktadır. Sabır, zorluklar karşısında sükûneti korumayı ifade ederken, dua bu süreçte Allah'tan yardım dilemenin ifade şekli olarak önem taşımaktadır. Sonuç olarak dua, Allah ile kul arasındaki bağı güçlendiren, mânevî hâl ve makâmın olgunlaşmasına katkı sağlayan ve Hakk'a yakınlık yolunda vazgeçilmez bir ibadet olarak tasavvufi düşüncede merkezi bir yer tutmaktadır.

Tasavvuf düşüncesinde, duanın rızâ makâmına etkisi konusunda sûfîler arasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Mekkî, Gazzâlî ve Kuşeyrî, duanın rızâ ile uyumlu olduğunu savunmaktadır. Mekkî, duayı Allah'a duyulan muhtaçlık ve şükür bilincinin tezahürü olarak değerlendirirken, Gazzâlî, duanın Allah'ı yüceltme ve övgüyle anma amacı taşıması hâlinde rızâ ile çelişmeyeceğini belirtmektedir. Kuşeyrî ise rızânın hem Allah'ın Cemâlini temâşâ hem de ihtiyaçları dile getirme ile bağdaştığını ifade ederek dua etmenin şer'î bir emir olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, bazı sûfîler rızâ makâmında sükûtu, dua etmekten üstün görmekte ve ilâhî iradeye tam teslimiyetin, Allah'ın takdirinin mükemmelliğine inanarak herhangi bir talepte bulunmamakla gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ancak bu yaklaşım, dua ibadetinin önemini reddetmemekte; aksine sûfîlerin farklı mânevî mertebelerini yansıtan yorumlar olarak değerlendirilmektedir.

Tevessül, dua eden kişinin, sâlih zâtların mânevî derecelerini vesile kılarak gerçekleştirdiği samimi bir yakarış biçimi olarak tasavvufi öğretilerde yer almaktadır. Sûfîler, tevessülün asıl amacının Allah'ın rahmetine ulaşmak olduğunu vurgulamaktadır. Müridin mürişidinden dua talep etmesi veya vefat etmiş velîlerin rûhâniyetinden destek istemesi, duanın kabulüne vesile olabilecek mânevî bir yöneliş olarak değerlendirilmektedir. Ancak, asıl yardım edenin Allah olduğu özellikle

belirtilmekte; mürşitlerden yardım talebi ise Allah'a yönelmenin ve O'na yakınlaşma arzusunun bir ifadesi olarak yorumlanmaktadır.

Tevekkül ve dua, sûfiler tarafından birbirini tamamlayan mânevî değerler olarak ele alınmaktadır. Gazzâlî, tevekkülün en yüksek mertebesini, kulun tamamen ilâhî iradeye teslim olması şeklinde tanımlamaktadır. Mekkî ve Kuşeyrî, tevekkül ile duanın bir arada bulunabileceğini ve sebeplere başvurmanın tevekküle zarar vermediğini ifade etmektedir. Özellikle Mekkî, kulun hem dünya hem de âhiret saadeti için Allah'a yönelmesinin tevekkülü zayıflatmadığını, aksine bu yönelişin kulun ilâhî kudreti ve hikmeti daha iyi idrak etmesine katkıda bulunduğunu vurgulamaktadır.

Sûfiler, duanın kabul edilmediği veya beklenen sonucun gerçekleşmediği durumlarda tevekkülün nasıl korunması gerektiğine dair çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kuşeyrî, böyle bir durumda kulun kalbinin Allah'a tam güven duyması ve karşılaştığı durumu ilâhî hikmetin bir gereği olarak görmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre kul, arzu ettiği bir sonuca ulaşamadığında bunu Allah'ın bir takdiri, ulaştığında ise ilâhî bir lütuf olarak kabul etmelidir.

Tasavvuf klasiklerinden elde edilen bulgular, sûfilerin mânevî hâlleri ve buldukları mertebeler doğrultusunda dua kavramına farklı anlamlar atfettiklerini ortaya koymaktadır. Örneğin, Muhâsibî, dua sırasında kulun kendi acziyetini idrak etmesinin önemine vurgu yapmaktadır. Tirmizî, çaresizlik anında samimi bir yönelişin rûhu Allah'a yükselttiğini belirtmektedir. Serrâc, duayı tevfiiz ve teslimiyet boyutlarıyla ele almakta ve bu anlayışı İbrahim b. Edhem'in tam teslimiyet örneği üzerinden izah etmektedir. Kelâbâzî, duayı ahlâkî ve ruhsal bir ibadet olarak yorumlamakta, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dualarını ise Allah'a güven ve hüsn-i zan bağlamında değerlendirmektedir. Mekkî, duayı dünyevî isteklerden arınarak, ilâhî aşk ve samimiyetle Allah'a yönelmenin bir aracı olarak tanımlamaktadır. Hargûşî, duayı sûfilerin tevekkül, rızâ, samimiyet ve ihlâs temellerine dayalı olarak Allah'a yönelişlerini yansıtan bir ibadet olarak ele almakta ve eserinde sunduğu dua örnekleriyle duanın sûfilerin mânevî tecrübelerindeki kurtarıcı ve dönüştürücü etkilerini vurgulamaktadır. Kuşeyrî, halkın, zâhitlerin ve âriflerin dua anlayışını mertebelere ayırmakta ve âriflerin hâl ile yaptıkları duaların kabul edilme ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Hücvârî, duayı Allah'ın huzurunda bulunma ve bir içsel dönüşüm süreci olarak ele alırken; Sircânî ise sûfilerin görüşlerinden hareketle duanın yalnızca sözlü bir talep değil, kalbin yönelişiyle anlam kazandığı ve kulun

ihlâsının dua üzerindeki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Gazzâlî, dua ile ruhsal arınmayı ve tevazu içinde Allah'a yönelmeyi teşvik etmekte, ayrıca duanın dünyevî taleplerden uzaklaşmayı gerektirdiğini ifade etmektedir. Sühreverdî, duayı Allah'a ihlâs ile yönelme ve bâtinî arınma vesilesi olarak ele almakta; Fâtiha gibi duaların ise rızâ-i ilâhîyi celbetme aracı olduğunu belirtmektedir. Sûfîlerin dua kavramına dair bu yaklaşımları, onların bu kavrama attıkları anlam zenginliğini ve duanın mânevî yolculuktaki konumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla, sûfîlerin eserlerinde duanın, mânevî tekâmülün ve ilâhî aşkın bir tezahürü olarak ele aldığı görülmektedir. Dua, maddi taleplerle sınırlı kalmamakta, derûnî mânâlar ihtivâ etmektedir. Sûfîlerin mânevî hâlleri ve ulaştıkları mertebelere bağlı olarak farklı şekillerde yorumlanan dua, bazı sûfîler için Allah'a tam bir teslimiyet ve ilticâ hâlini ifade eden bir tazarru biçimi olarak değerlendirilirken, bazıları için ise ilâhî aşka ve vuslata ulaşmanın önemli bir aracı olarak kabul edilmektedir. Dua, Allah'a duyulan bağlılık, özlem ve aşkın en samimi ifadesi olarak sûfîlerin mânevî yolculuklarında merkezî bir rol üstlenmektedir. Allah'a yaklaşma arzusunun somut bir tezahürü olarak görülen dua, sûfîlerin mânevî arınma ve tekâmül süreçlerinde temel bir unsur olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, sûfî düşüncesinde dua, seyr u sülûk sürecinin vazgeçilmez bir parçası olarak öne çıkmakta ve kulun Allah katındaki derecesini yükselten bir ibadet niteliği taşımaktadır.

Bu çalışma, İbnü'l-Arabî öncesi dönemde dua kavramının sûfî düşüncesindeki yerini ve anlamını ele alarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Araştırmada, tasavvuf literatüründe dua anlayışı klasik eserler bağlamında incelenmiş ve sûfîlerin Allah ile olan münasebetlerinde duanın oynadığı temel rol ortaya konmuştur. Elde edilen bulgular, duaların sûfîlerin mânevî yolculuklarındaki etkisini ve tasavvuf düşüncesindeki merkezî konumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çalışma tasavvuf disiplini içinde dua kavramını anlamaya yönelik önemli bir kaynak niteliği taşımakta ve gelecekte yapılacak kapsamlı incelemelere zemin hazırlamaktadır.

Araştırma sürecinde, dua kavramına ilişkin literatürde farklı tartışmaların yer aldığı tespit edilmiştir. Örneğin, duanın rızâ anlayışına engel teşkil edip etmediği, tevekkül kavramıyla çelişip çelişmediği ve tevessül yoluyla yapılan duaların mahiyeti gibi meseleler bu tartışmalar arasında öne çıkmaktadır. Ancak, çalışmanın belirlenen kapsamı doğrultusunda bu tartışmalara sınırlı düzeyde yer verilmiştir. Dua kavramına

yönelik eleştirilerin ve bu tür tartışmaların daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını amaçlayan müstakil bir çalışmanın, tasavvuf literatürüne önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Böyle bir araştırma, duanın tasavvuf düşüncesindeki farklı boyutlarının ve bu bağlamdaki yorumların daha kapsamlı bir şekilde incelenmesine imkân tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. *Dinler Tarihi- El Kitabı*. 1. bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Akbulut, Fikri. *Bir Osmanlı Yüzbaşısının Kaleminde Tasavvuf*. Konya: Ensar Yayınları, 2006.
- Akkaya, Muhammed Veysel. “Kur’an Eğitiminin Unutulan Bir Boyutu Kur’an Tefekkürü ve Uygulama Örnekleri”. *Yecder IV Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri, 27 Nisan 2013*. İstanbul: Yecder, 2013, 241-244.
- . “Tahsîs, Mefhum-i Muhâlif ve Duâ Yöntemleri ile Kur’an Tefekkürüne Tasavvufî Yaklaşım ve Bazı Uygulamalar (Gazzâlî Örneği)”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2 (2013): 41-72.
- Amr Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî ve İbrâhim Samerrâî. C. 2. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuât, 1988.
- Ata, Mehmet Mahfuz. “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 12, S. 62 (2019): 1666-1676.
- Ateş, Süleyman. *Büyük Dua Mecmuası*. Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfaz el-Kur'an el-Kerîm*, çev. Mahmut Çanga. İstanbul: Timaş Yayınlar, 2016.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin. “Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (1999): 33-48.
- Bayraktar, Mehmet. *Üç Dinin Tarihi (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam)*. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Bebek, Adil. *Din ve Düşünce Açısından Dua*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Bereke Abdülfettâh Abdullah. “Hakîm et-Tirmizî”. *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/197.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ, zeyl, İbnü't-Türkmânî*, 1. bs. C. 5. Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâri'l-Me'ârif, 1344/1924.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. "Sahîh-i Buhârî". *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.
- Bulut, Hasan. "Kur'an Bağlamında Sabır ve Şükür İlişkisi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 2, S. 16 (2020): 338-355.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l Beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. çev. Ömer Çelik vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefâhâtü'l-Üns*. ter. Lâmiî Çelebi. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Mârifet Yayınları, 1980.
- Carrel, Alexis. *Dua*. çev. M. Alper Yüçetürk. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1961.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Klasikleri*. İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010.
- . *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Ağaç, 2009.
- Cengiz, Veysi. "Tasavvuf Klasiklerinde Oruç", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sıhah Tâcu'l-Luğa ve Sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. C. 4. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1990.
- Cilacı, Osman. "Dua". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *el-et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2004.
- Çağrııcı, Mustafa. "Dua (Literatür)". *DİA*. (İstanbul: TDV, 1994), 9/530.
- . "Sabır". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337.
- . "Şükür", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/259.
- . "Tevekkül". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1.
- Dağeri, Yakup. "Tasavvuf Kültüründe Cennet Algısı" Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünen-i Dârimî. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.

- Ebü'l-Alâ Affî. *Tasavvuf: İslam'da Manevi Devrim*. çev. Murat Sülün ve Halil İbrahim Kaçar. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Ebü Dâvûd es-Sicistânî İshak el-Ezdî, Süleyman b. Eş'as b. "Sünen-i Ebû Dâvûd". *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.
- Efe, Mehmet. "İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz". *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*. C. 2, S. 3 (2009), 17-26.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyanlıkta İbadet*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2003.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/13.
- . *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Ertürk, Hatice Nur. "Hz. Peygamber (s.a.v.) Duaları" Yayınlanmamış Doktora Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Fayda, Mustafa. "Mübâhele". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınlar, 2020), 31/423.
- Feridüddîn Attâr. *Evliya Tezkireleri*. çev. Süleyman Uludağ. 1 bs. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed. *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*. Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2019.
- Göktaş, Vahit. "Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Tasavvuf Anlayışı" Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü., 2007.
- Güç, Ahmet. "Yahudilik" (Mâbet ve İbadet). *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/210.
- . *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003.
- Gülle, Sıtkı. "Kur'ân-ı Kerim'de Dua Kavramı". *EKEV Akademi Dergisi*. C. 8, S. 18 (2004): 115-130.
- Gündüz, Şinasi. *Yaşayan Dünya Dinleri*. 1. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

- Güney, Derya. “Mü’min Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur’an’da Dua”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Hargûşî, Abdülmelik b. Ebî Osman Muhammed b. İbrahim en-Nîsâbûrî Ebu Sa’d ez-Zâhid. *Tehzîbü’l-esrâr*. thk. Muhammed Barud. Abu Dabi: El-Mecmeu’s-Sekâfi, 1999.
- Heysemî, Ali İbn Ebî Bekr. *Mecmau’z-zevâid*, C. I-X, Kahire/Beyrut: Dâru’r-reyyân li’t-tûras/Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, h. 1407.
- Horozcu, Ümit. “Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Hücvîrî, Ebü’l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü’l-Mahcûb*. çev. Esad Abdülhadi. Kahire: Kandil Meclisü’l-A’la es-Sekâfeti, 2007.
- İsbehânî, Ebu Nuaym. *Hilyetu’l-Evliyâ ve-Tabakâtu’l-Aşfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız ve Zekeriya Yıldız. 1 bs. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2011.
- İbn Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali. *Fütuhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012.
- İbn Hallikân. Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr *Vefeyâtü’l-a’yân*. thk. İhsân Abbâs. 1. bs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1972.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrî ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 1. bs. Beyrut: Dâru İhyâu’t-Turâsi’l-A’rabî, 1988.
- , *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, C. I-IV, Beyrut: Dâru’l-fikr, h. 1401.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. “Sünen-i İbn Mâce”. *el-Kütübü’s-Sitte, Mevsûatü’l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru’s Selâm, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü’l-Arab*. Beyrut: Dâru’l-ihyâi’t-Türâsü’l Arabî, 1997.
- İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât* (Kur’an Kavramları Sözlüğü). çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Karaduman, Hicret. “Ebü'l-Hasen Ali b. Hasen Es-Sircânî'nin (ö. 470/1077) Kitâbü'l-Beyâz Ve's-Sevâd Adlı Eseri” Yüksek Lisans Tezi. U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur'an'da Bir Dinî Tecrübe Olarak Allah'tan Yardım Dileme ve O'na Muhtaçlık “İstiane” “İstiğase” ve “Fakr İla'llah”. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 5, S. 2 (2014): 81-127.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvufî Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kâşânî, İzzeddîn Mahmûd b. Ali Kâşânî Natanzî. *Tasavvufun ana esasları: Misbahu'l-hidaye ve Miftahu'l-kifaye*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2010.
- Kavaklıoğlu, Mahmut. *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Orta Yol*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Kaya, Remzi. “Kur'an'da İstiaze (Sığınma)”. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. C. 10, S. 1 (2001): 95-112.
- Kandehlevî, Yusuf. *Hayatu's Sahabe*, haz. Ömer Lütfi Erdal. İzmir: Işık Yayınları, 2008.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk el-Buhârî. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. thk. A. John Arberry. 1. bs. Beyrut: Al-Furâd, 2010.
- . *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kılıç, Sadık. “Müteâl Varlık'a Bir Çağrı Olarak Dua ve İnsan”. *İlim ve Sanat Dergisi*. S. 14 (1987): 74-80.
- Kitabı Mukaddes*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Kitabı Mukaddes*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 7. Basım, 2012.
- Knott, Kim. *Hinduzim'in ABC'si*. çev. Medet Yolal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

- Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdîmelik. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf, Kahire: Daru's-Şa'b, 1989.
- . *er-Risâle*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- . *Letâifu'l-İşârât: Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*. çev. Mehmet Yalar. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.
- Küçük, Abdurrahman. "İbadet (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet)". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/239-240.
- Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Hârîsi Ebû Tâlib, *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. thk. Muhammed er-Ravzânî. 1. bs. Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, 2001.
- Muhâsibî, Ebu Abdillâh el-Harîs b. Esed el-Anezi. *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Çoşkun. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2003.
- . *er-Ri'âye li-hukûkullâh*. thk. Abdulhalîm Mahmûd. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2003.
- Muhtar, Cemal. "İslâm'da Sözlük Çalışmaları II". *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 4 (1986): 331-360.
- Mûkatil b. Süleyman. *Kur'an Terimleri Sözlüğü*. çev. M. Besir Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbûrî Müslim b. Haccâc. "Sahîh-i Müslim". *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. "Sünen-i Nesâî". *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.
- Oral, Murat. "Kur'an'a Göre Dua ve Duâ'nın Âdâbı: Fâtiha Sûresi Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi*. C. 22, S. 38 (2017): 161-186.
- Önal, Recep. "Kur'an'da İmânî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 12, S. 2 (2008): 439-466.
- Öngören, Reşat. "Zikir". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409.

- Özcan Elif. “Sosyal Bütünleşme ve Dua” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Özen, Adem. *Yahudilikte İbadet*, 1 bs. İstanbul: Ayışığı kitapları, 2001.
- Özön, Mustafa Nihat. “Dua”. *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1973), 153.
- Parladır, Selahattin. “Dua (İslâm’da Dua)”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/535.
- Reis, Bedriye. “Tasavvuf Klasiklerinde Rızâ Kavramı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 10, S. 53 (2017): 891-913.
- Saklan, Bilal. “Kütü’l-kulûb”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/501.
- Sarikaya, Berat. “İnsan Allah Yaklaşımı ve Tevessül”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 3, S. 5 (2014): 114-136.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. 7 bs. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.
- Sayın, Esmâ. “Tasavvuf ve Psikoloji Açısından Duanın Terapik Etkileri”. *Yaşam Bilimleri Dergisi*. C. 1, S. 1 (2012): 423- 431.
- Schimmel, Annemarie. “Müslümanlıkta Mutasavvıfane Dua ve Niyazın Bazı Safhaları”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 2, S. 2-3 (1990): 209-218.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî. *el-Lüma’*, thk. Tâhâ Abdülbâki Sürûr-Abdülhalîm Mahmûd. Bağdat: Dâru’l-Kütübi’l-Hadise, 1960.
- Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî. *el-Lüma’ (İslâm Tasavvufu)*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sircânî, Ebü’l-Hasen. *Kitâbu’l-Beyâz ve’s-Sevâd min Hasâ’isi Hikemi’l-‘İbâd fî Na’î’l-Mürîd ve’l-Murâd*, thk. Bilâl el-Arfâlî. ter. Lina el-Cemâl. Beyrût: Kudüs Şirketi Yayını, 2019.
- Soysaldı, İhsan. “Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 2 (1997): 106-107.
- Soysaldı, Mehmet. *Kur’an-ı Kerim’e Göre Dua*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.

- Sühreverdî, Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer el-Bekrî. *Avârifü'l-Ma'ârif*. thk. Muhammed Yâsir ve Bilâl Muhammed. 1. bs. Dimeşk: Dârü't-Takvâ, 2022.
- Şimşek, Selami. *Tasavvuf Edebiyatı Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Tezokur, M. Hadi. "Yahudilikte İbadet ve İnanç Esasları" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- Tıġlıoġlu, Mehmed Zahid. "Tevesşül, İstiġâse ve Teberrüke Dair İki Farklı Paradigmanın Analizi -Ehl-i Sünnet Sûfi Gelenek ve Selefi Yaklaşım". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 51, S. 2 (2021): 132-156.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen el-Hakîm. *Hatmü'l-evliyâ*, thk. Osman İsmâil Yahyâ. Beyrût: Ma'bedü'l-âdâbi's-Şarkıyye, 1965.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. "Sünen-i Tirmizî". *el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf*. Nşr. Sâlih b. Abdulazîz. S. Arabistan: Dâru's Selâm, 2000.
- Topaloġlu, Bekir. "Tövbe". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.
- Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- Türer, Osman. "Hilyetü'l-Evliyâ". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/51.
- Türk, İdris. "Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı" Yayınlanmamış Doktora Tezi. DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Uludaġ, Süleyman. "Gazzâlî (Tasavvufî Görüşleri)". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/515.
- . "Hargûşî", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 167.
- . "Hücvîrî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/458-460.
- . "Dua (Tasavvufta Dua Anlayışı)". *DİA*. (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/535.
- . "Edep (Tasavvuf)". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/414.
- . "el-Lüma' ". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 258.
- . "İbadet (Tasavvuf)". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/248.

- . “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/192.
- . “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 473.
- . “Rızâ”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/56.
- . “Tevekkül (Tasavvuf)”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/4.
- . *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Uzunoğlu, M. Vecihi. “Hz. Peygamber’in (s) Edebî Yönü”. *DEÜİF Dergisi*. C. 32, (2010): 41-76.
- Varıcı, Adem. “Kur’an’da Zikir Kavramı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Tevekkül”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6-8.
- Yaman, Erkan ve Yunus Emre Temiz. “Dua Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Değerler Eğitimi Dergisi*. C. 12, S. 28 (2014): 193-219.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstimdâd”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/363.
- . “Tevekkül”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6-8.
- Yıldız, Abdulvahab. “Tasavvuf Kültüründe Dua Algısının İnsan Üzerindeki Müsbet Etkileri”. *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu Bildirileri, 28-30 Ekim 2016*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2016, 547-556.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “İfran Geleneğinde Helal- Haram Kaygısı”. *Helal Kazanç Helal Tüketim*. Der. Mustafa Yeşilyurt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- . *Tasavvuf ve Tarikatlar*. 33 bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- . *Tasavvufî Bakış*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Yılmaz, İlknur. “Yahudilik’te Dua” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Yılmaz, Necla. “Tasavvufî Bir Kavram Olarak Rızâ ve Travmatik Yaşantılarla Başa Çıkmadaki Rolü” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2020.

Yiğitoğlu, Mustafa. *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar (Fizikî Alemden Sanal Âleme)*. 1. bs. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2015.

Yüksel, İbrahim. “Sûfîlerde Hayatın Anlamı: Sûfî Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İbn Haldun Üniversitesi, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Nermin GÜNDÜZ

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2025, İstanbul

Lisans: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2011, Ankara

B. MESLEKİ DENEYİM

2012-2025 Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursu Öğreticisi